

Анатолій Загнітко

**УКРАЇНСЬКИЙ СИНТАКСИС
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ**

ДОНЕЦЬК 2009

УДК 81'367:001.981.3

ББК Ш 10*22

Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. – Донецьк, 2009. – 137 с.

ISBN 978-966-1563-02-4

Подано теоретичний і практичний матеріал, який допоможе опрацювати та засвоїти питання із синтаксису української мови, зокрема питання щодо статусу синтаксичних одиниць, синтаксичних форм і синтаксичних значень, проблеми щодо аналізу словосполучення, простого та складного речення й тексту. Наведено схеми синтаксичних розборів синтаксичних одиниць, а також уміщено зразки їхнього розбору. Запропоновано основну та додаткову літературу для самостійного опрацювання, наведено матеріал для практичного аналізу синтаксичних проблем.

Рецензенти: Шульжук К.Ф., доктор філологічних наук, професор (Рівненський державний гуманітарний університет);

Чабаненко В.А., доктор філологічних наук, професор (Запорізький національний університет);

Дорошенко С.І., доктор філологічних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет імені Г.Сковороди)

Відповідальний редактор: Вихованець І.Р., член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор (Інститут української мови НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького інституту психології і підприємництва (протокол №1 від 24. 10. 2008 р.)

ISBN 978-966-1563-02-4

© Загнітко А.П., 2008

ЗМІСТ

Вступ. Предмет та завдання курсу. Аспекти синтаксису. Синтаксичні одиниці

1. Предмет та завдання курсу
2. Аспекти вивчення синтаксису
3. Поняття синтаксичної одиниці. Типологія синтаксичних одиниць

Синтаксис словосполучення та простого речення. Типологія синтаксичних зв'язків

1. Неоднорідність синтаксичного зв'язку на різних рівнях синтаксичної системи
2. Види підрядного зв'язку в словосполученні
 - 2.1. Узгодження
 - 2.2. Кореляція
 - 2.3. Керування
 - 2.4. Прилягання
3. Види синтаксичного зв'язку в реченні
 - 3.1. Предикативний зв'язок
 - 3.2. Детермінантний зв'язок
 - 3.3. Дуплексивний зв'язок
 - 3.4. Напівпредикативний зв'язок
 - 3.5. Сурядний зв'язок
 - 3.6. Опосередкований зв'язок
 - 3.7. Модальний зв'язок
 - 3.8. Інтродуктивний зв'язок
 - 3.9. Диференційований зв'язок

Практична частина

Словосполучення як синтаксична одиниця

1. Словосполучення — номінативна синтаксична одиниця. Словосполучення і речення. Слово і словосполучення
2. Граматична форма і граматичне значення словосполучення
3. Типи словосполучень.
 - 3.1. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями
 - 3.1.1. Атрибутивні відношення
 - 3.1.2. Об'єктні відношення
 - 3.1.3. Суб'єктні відношення
 - 3.1.4. Обставинні відношення
 - 3.1.5. Коплетивні (доповнювальні) відношення
 - 3.1.6. Апозитивні відношення
 - 3.2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова
 - 3.3. Типи словосполучень за ступенем злитості їх компонентів
 - 3.4. Типи словосполучень за будовою

Практична частина

Зразок розбору словосполучення

Класифікація речень

1. Поняття речення, ознаки речення. Внутрішньосинтаксична структура речення
2. Теоретичні постулати класифікації речень. Типи речень за структурою
3. Типи речень за модальністю і функціональна класифікація речень

- 3.1. Диференціація речень за власне-модальністю
 - 3.1.1. Розповідність
 - 3.1.2. Питальність
 - 3.1.3. Спонукальність
 - 3.1.4. Бажальність
 - 3.1.5. Умовність
 - 3.1.6. Ймовірність
 - 3.1.7. Переповідність
- 3.2. Стверджувальність / заперечність
- 4. Типи речень за експресією
- 5. Особливості ускладнення простого речення і типи мовленнєвої членованості / нечленованості, повноти / неповноти речень
- 6. Класифікація речень за співвідношенням із судженнями
- 7. Прагматичні типи речень

Практична частина

Просте речення. Граматична будова простого речення. Підмет і присудок як головні члени речення

- 1. Поняття члена речення
- 2. Підмет і присудок як головні члени речення
- 3. Особливості реалізації підмета
- 4. Присудок як граматична категорія
- 5. Морфологічні та семантичні вияви присудка
 - 5.1. Простий присудок
 - 5.2. Складений присудок
 - 5.2.1. Складений дієслівний присудок
 - 5.2.2. Складений іменний присудок
 - 5.3. Складний присудок

Практична частина

Традиційне вчення про другорядні члени речення. Структура поширеного простого речення

- 1. Основні підходи до аналізу другорядних членів речення
- 2. Причини перегляду вчення про другорядні члени речення. Проблема кваліфікації членів речення
- 3. Періодизація вивчення членів речення
- 4. Поняття структурного мінімуму речення. Обов'язкові й факультативні члени речення
- 5. Граматичні категорії другорядних членів речення
 - 5.1. Означення
 - 5.1.1. Узгоджені означення
 - 5.1.2. Неузгоджені означення
 - 5.1.3. Прикладка
 - 5.1.3.1. Написання прикладок
 - 5.2. Додаток
 - 5.2.1. Прямий додаток
 - 5.2.2. Непрямий додаток
 - 5.2.2.1. Безприйменниковий непрямий додаток
 - 5.2.2.2. Прийменниковий непрямий додаток
 - 5.2.3. Інфінітивний додаток
 - 5.3. Обставина
 - 5.3.1. Обставини способу дії
 - 5.3.2. Обставини міри і ступеня
 - 5.3.3. Обставини місця

- 5.3.4. Обставини часу
- 5.3.5. Обставини причини
- 5.3.6. Обставини мети
- 5.3.7. Обставини умови
- 5.3.8. Обставини допусту
- 5.3.9. Обставини наслідку

Практична частина

Нове вчення про другорядні члени речення

1. Концептуальні основи нового підходу до розгляду другорядних членів речення
2. Синкретичні члени речення
3. Нове вчення про другорядні члени речення
 - 3.1. Детермінант
 - 3.1.1. Фонові детермінанти
 - 3.1.2. Детермінанти зумовленості
 - 3.1.3. Детермінанти з характеризувальним значенням
 - 3.2. Дуплексиви

Практична частина

Односкладні речення

1. Поняття односкладного речення. Загальні ознаки односкладних речень
2. Різновиди односкладних речень.
 - 2.1. Різновиди односкладних дієслівних речень
 - 2.1.1. Означено-особові односкладні речення
 - 2.1.2. Неозначено-особові односкладні речення
 - 2.1.3. Узагальнено-особові односкладні речення
 - 2.1.4. Безособові речення
 - 2.1.5. Інфінітивні односкладні речення
 - 2.2. Різновиди односкладних іменних речень
 - 2.2.1. Номінативні речення
 - 2.2.1.1. Буттєві номінативні речення
 - 2.2.1.2. Вказівні номінативні речення
 - 2.2.1.3. Оцінні номінативні речення
 - 2.2.1.4. Власне-називні
 - 2.2.1.5. Спонукально-бажальні номінативні речення
 - 2.2.1.6. Номінативний теми
 - 2.2.1.7. Субстантивно-якісно-оцінні речення
 - 2.2.2. Генітивні речення

Практична частина

Семантико-синтаксична структура речення

1. Поняття про семантико-синтаксичну структуру речення. Особливості класифікації предикатів
2. Семантико-синтаксична структура речення як мовна величина
3. Компонентна структура речення в семантико-синтаксичному аспекті

Структурна схема простого речення

1. Поняття структурної схеми речення
2. Компоненти структурної схеми простого речення
3. Типи структурних схем простого речення
 - 3.1. Перший блок, двокомпонентний номінативний
 - 3.2. Другий блок, двокомпонентний інфінітивний
 - 3.3. Третій блок, однокомпонентний
4. Типи поширювачів структурних схем простого речення
 - 4.1. Субстантивний компонент із суб'єктним значенням

4.2. Субстантивний компонент з об'єктним значенням

4.3. Адverbіальний компонент

Практична частина

Парадигма речення

1. Поняття парадигми речення. Два підходи до її аналізу
2. Парадигма речення як система його форм
3. Парадигма речення як система міжмодельних перетворень
 - 3.1. Список регулярних реалізацій структурних схем
 - 3.1.1. Узагальнено-особова реалізація
 - 3.1.2. Фазова регулярна реалізація.
 - 3.1.3. Модальна регулярна реалізація
 - 3.1.4. Регулярні реалізації з напівповнозначними дієсловами
 - 3.1.5. Кількісна регулярна реалізація.
 - 3.1.6. Заперечна регулярна реалізація
 - 3.1.7. Регулярні оцінно-експресивні реалізації
4. Парадигма речення як система його дериваційних відношень

Повні та неповні речення

1. Статус неповних речень у системі синтаксичних одиниць
2. Загальна характеристика неповних речень
3. Типи неповних речень
 - 3.1. Контекстуальні неповні речення
 - 3.2. Ситуативні неповні речення
 - 3.3. Парцельовані речення
 - 3.4. Обірвані речення
 - 3.5. Еліптичні речення
 - 3.6. Вільні синтаксеми

Практична частина

Квазі-речення

1. Поняття про квазі-речення
2. Вокативні речення (речення-звертання)
3. Вигуківі речення
4. Метакомунікативні речення
5. Речення-репліки

Просте ускладнене речення

1. Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення
2. Відокремлені члени речення
 - 2.1. Умови відокремлення
 - 2.2.1. Відокремлені означення
 - 2.2.2. Відокремлена прикладка
 - 2.2.3. Відокремлені обставини
 - 2.2.4. Відокремлені додатки
3. Порівняння у структурі простого речення
4. Однорідні члени речення
 - 4.1. Сміслові відношення між однорідними компонентами
 - 4.1.1. Єднальні відношення
 - 4.1.2. Зіставно-протиставні відношення
 - 4.1.3. Розділові відношення
 - 4.1.4. Приєднувальні відношення
 - 4.1.5. Пояснювальні відношення
 - 4.2. Однорідні означення
 - 4.3. Однорідні прикладки
 - 4.4. Однорідні додатки

- 4.4. Однорідні обставини
- 4.5. Питання про речення з кількома присудками
- 5. Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами
- 6. Вставні і вставлені компоненти речення
 - 6.1. Речення зі вставними компонентами
 - 6.2. Вставлені конструкції
- 7. Звертання, його статус і функції

Практична частина

Зразок розбору простого ускладненого речення

Актуальне членування речення

- 1. Аспекти вивчення актуального членування речення. Порядок слів
- 2. Співвідношення актуального членування речення з його граматичною будовою
- 3. Засоби вираження актуального членування речення
- 4. Типи висловлень

Складне речення

- 1. Поняття про складне речення
- 2. Граматичне значення складного речення
- 3. Граматична форма складного речення
- 4. Основні різновиди складного речення
- 5. Статус складних речень ускладненого типу

Складносурядне речення

- 1. Поняття про складносурядне речення
- 2. Основні різновиди складносурядних речень
- 3. Сміслові відношення між частинами складносурядного речення
 - 3.1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками
 - 3.2. Складносурядні речення з розділовими сполучниками
 - 3.3. Складносурядні речення з протиставними сполучниками
 - 3.4. Складносурядні речення з приєднувальними сполучниками
 - 3.5. Складносурядні речення з пояснювальними сполучниками
- 4. Формальні типи складносурядних речень

Практична частина

Складнопідрядні речення

- 1. Поняття про складнопідрядне речення
- 2. Типи класифікацій складнопідрядних речень
 - 2.1. Формально-граматична класифікація
 - 2.2. Логіко-граматична класифікація
 - 2.3. Структурно-семантична класифікація
 - 2.3.1. Розчленовані та нерозчленовані складнопідрядні речення
 - 2.3.1.1. Нерозчленовані складнопідрядні речення
 - 2.3.1.2. Розчленовані складнопідрядні речення

Практична частина

Зразок розбору складнопідрядного речення

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

- 1. Конструкції із супідрядністю
- 2. Конструкції з послідовною підрядністю
- 3. Конструкції із супідрядністю і послідовною підрядністю

Практична частина

Безсполучникове складне речення

- 1. Поняття про безсполучникове складне речення
- 2. Основні типи безсполучникових складних речень

3. Смыслові різновиди безсполучникових речень
 - 3.1. Часове (єднальне) значення
 - 3.2. Значення зіставлення (зіставлення-протиставлення)
 - 3.3. Поширювально-приєднувальне значення
 - 3.4. Значення пояснення
 - 3.5. Умовно-наслідкове значення
 - 3.6. Причиново-наслідкове значення
 - 3.7. З'ясувально-об'єктне значення
4. Пунктуація в безсполучниковому складному реченні

Практична частина

Зразок аналізу складного безсполучникового речення

Складні синтаксичні конструкції. Період

1. Поняття про складну синтаксичну конструкцію. Складна синтаксична конструкція й ускладнене складне речення
2. Різновиди складних синтаксичних конструкцій
3. Період.
 - 3.1. Поняття про період
 - 3.2. Різновиди періоду

Практична частина

Зразок аналізу багатокомпонентного складного речення, складної синтаксичної конструкції з різними видами зв'язку

Пряма і непряма мова. Засоби передачі чужого мовлення

1. Пряма мова
2. Непряма мова
3. Невласне пряма мова
4. Цитата

Практична частина

Основи української пунктуації

1. Поняття про пунктуацію
2. Основні принципи української пунктуації
 - 2.1. Структурний принцип
 - 2.2. Смысловий принцип
 - 2.3. Ритмо-мелодійний принцип
3. Функції розділових знаків

Практична частина

Схеми аналізу

- I. Схема аналізу словосполучення
- II. Схема аналізу простого неускладненого речення
- III. Схема аналізу простого ускладненого речення
- IV. Схема аналізу складного речення

Питання до іспиту із синтаксису

Зразки варіантів тестових завдань до іспиту із синтаксису

Література

- Підручники і посібники
- Монографії
- Статті
- Збірники вправ і тестових завдань
- Довідники
- Словники

ВСТУП

ПРЕДМЕТ ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ. АСПЕКТИ СИНТАКСИСУ. СИНТАКСИЧНІ ОДИНИЦІ.

1. Предмет та завдання курсу. Термін синтаксис використовується в двох значеннях: 1) як розділ мовознавства (як система лінгвістичних понять про синтаксичну будову мови); 2) як власне будова мови.

Основною метою курсу синтаксису сучасної української літературної мови є розгляд основних теоретичних питань, пов'язаних із кількістю синтаксичних одиниць та їхнім статусом, аналізом класифікацій та кваліфікацій синтаксичних категорій і синтаксичних одиниць з послідовним 1) розмежуванням формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного, власне-семантичного і комунікативного аспектів (членів речення, словосполучень, речень (простих і складних), синтаксем, семантем, комунікатем, текстом тощо); 2) аналізом зв'язків у словосполученні, реченні, складному синтаксичному цілому (прислівних, односпрямованих, різноспрямованих, зумовлених, взаємозумовлених, детермінантних, предикативних, напівпредикативних, підрядних, опосередкованих підрядних, сурядних тощо); 3) встановленням відношень (предикативних, напівпредикативних, суб'єктних, об'єктних, атрибутивних, обставинних, апозитивних, синкретичних (об'єктно-обставинних, атрибутивно-обставинних, об'єктно-атрибутивних), комплетивних, єднальних, приєднувальних, зіставних, зіставно-протиставних, градаційних) між компонентами синтаксичних одиниць.

2. Аспекти вивчення синтаксису. У сучасному синтаксисі розрізняється чотири аспекти: формально-граматичний (власне синтаксичний), семантико-синтаксичний, власне семантичний (логіко-універсальний), комунікативний (І.Вихованець, К.Городенська, Н.Гуйванюк, І.Слинько та ін.). До них можна додати ще й прагматичний.

Формально-граматичний аспект синтаксису – це рівень структури речення, синтаксичних форм його компонентів (членів речення), синтаксичних зв'язків між ними. Основними його поняттями є: **член речення, синтаксична форма члена речення, форма синтаксичного зв'язку**. Суттєвим є розмежування членів речення за рангами: член речення (надкатегорія) → головний член речення (категорія) → другорядний член речення (категорія). У межах категорії головного члена речення наявне розмежування на підмет (підкатегорія), присудок (підкатегорія), головний член односкладного речення (підкатегорія); те саме відповідно і в категорії другорядного члена речення, де слід розмежовувати: додаток (підкатегорія), означення (підкатегорія), обставину (підкатегорія).

З-поміж синтаксичних форм зв'язків тут постають: предикативний (між підметом і присудком): *Хлопчик грає в шахи*; підрядний прислівний, що означає побічну залежність: *Художник малював → (що?) картину*. Предикативний і підрядний прислівний синтаксичні зв'язки мають різні форми вияву. Так, основною формою предикативного зв'язку є координація, а для підрядного прислівного властиві форми узгодження, керування, прилягання тощо.

На **семантико-синтаксичному** рівні простежуються особливості семантичного наповнення словоформи в реченні та окреслюються закономірності співвідношення форми й змісту в кожному конкретному випадку. Елементарною одиницею цього рівня є синтаксема, тобто елементарна одиниця синтаксичної семантики. **Синтаксема** – це елементарна синтаксична одиниця, яка характеризується співвідношенням форми і змісту. Так, у реченні *Чимало складено пісень про минулу славу України* наявні синтаксеми: нульова синтаксема суб'єкта; синтаксема предиката дії *складено*; синтаксема об'єкта *чимало пісень*; перша синтаксема атрибута *про минулу славу* і друга синтаксема атрибута *України*. На семантико-синтаксичному рівні легко встановлювати основний варіант (інваріант) вияву семантики та його варіанти, пор.: для синтаксеми суб'єкта основним

варіантом вияву є форма називного відмінка іменника, а форми давального (*Мені добре*), орудного (*Намальована художником картина*) та інші є вторинними.

Власне-семантичний (логіко-універсальний) аспект речення передбачає встановлення національно-мовних особливостей реалізації національно-мовних універсалій. Основною одиницею власне семантичного рівня є **семантема**. Так, універсалія суб'єкта реалізується семантемою агенса (активного діяча) і може поставати в українських реченнях, як нульова (*В селі голосно заспівали; Доцить*) і формально окреслена (*Кожен з нас пам'ятає першу посмішку матері*). Для власне семантичного підходу важливим постає розмежування семантичних ролей учасників дії: агенса, пацієнса і под.

Комунікативний аспект спрямований на з'ясування специфіки вияву співвідношення речення із ситуативно-актуалізованими завданнями мовлення і реалізації в ньому вже відомого (даного) та нового, заради чого і реалізується речення. На комунікативному рівні речення називається **висловленням** (від чеськ. *výrověd*). Автором терміна є чеський лінгвіст В.Матезіус. Основною одиницею комунікативного рівня виступає **комунікатема** (комунікема), що диференціюється на **тему** і **рему**. В реченні *Потяг прибуває о сьомій годині* реалізується тема *потяг* і рема *прибуває о сьомій годині*.

3. Поняття синтаксичної одиниці. Типологія синтаксичних одиниць. Синтаксичною одиницею є елемент синтаксичної будови мови, який реалізує закономірності поєднання синтаксичних форм між собою і в якому виражається певна семантика. Основними синтаксичними одиницями виступають **синтаксичне слово, словосполучення і речення**.

Синтаксичним словом називається елементарна синтаксична одиниця, якій властиве співвідношення форми і змісту. У реченні *Нинішньої осені рано почало жовтіти листя* реалізуються синтаксичні слова *нинішньої осені* + *рано* + *почало жовтіти* + *листя*. Синтаксичне слово відрізняється від морфологічного, пор. *почало жовтіти* – два морфологічних слова й одне синтаксичне.

Словосполучення – це синтаксична одиниця, яка утворюється підрядним прислівним синтаксичним зв'язком з двох або більше повнозначних слів з метою розгорнутого називання певного явища: *читати книжку, дивитися фільм, цікаве оповідання, говорити схвильовано*.

Основною синтаксичною одиницею є речення, в якому реалізуються усі потенції синтаксичного слова і словосполучення. *Речення* – синтаксична одиниця, що побудована за усталеним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію і виступає основним засобом комунікації, пор.: *Журавлі знову повернулися до своїх гнізд. Як мені хочеться повернути все минуле*.

Складне речення не виступає окремою одиницею, а є комбінаторним варіантом речення, тому що його частини структурно дорівнюють простим реченням.

СИНТАКСИС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Неоднорідність синтаксичного зв'язку на різних рівнях синтаксичної системи. Уже у визначеннях синтаксичних одиниць простежено відмінності їхніх синтаксичних зв'язків. Для синтаксичного слова властива односпрямована залежність (*косити* → (що?) *траву*) або взаємозалежність – між підметом і присудком (*Птахи прилетіли. Сонце сміється*).

Словосполучення будується на основі підрядного прислівного зв'язку, тобто для нього є властивим тільки один тип синтаксичного зв'язку – прислівний: *відчувати* → (що?) *насолоду*; *мрія* → (яка?) *вчитися*. При цьому прислівний зв'язок постає як підрядний, що передбачає наявність головного слова і залежного.

У реченні реалізується вся система синтаксичних зв'язків, що охоплює не тільки прислівний підрядний, але й предикативний (синтаксичний зв'язок між підметом і присудком: *Учитель перевіряє зошити*), сурядний (синтаксичний зв'язок між однотипними компонентами (однорідними членами речення): *На день народження матері подарували багато квітів, хустку, кулькову ручку*).

2. Види підрядного зв'язку в словосполученні. У словосполученні реалізується підрядний прислівний синтаксичний зв'язок. Йому притаманні такі синтаксичні форми: *узгодження, кореляція, керування та прилягання*.

2.1. Узгодження. *Узгодженням* є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, при якій залежне слово узгоджується у всіх можливих формах з головним: *красиве місто* (залежне слово *красиве* узгоджується з головним *місто* у формах роду (середній), числа (однина), відмінка (називний)).

За повнотою узгодження поділяється на *повне* і *неповне*. При *повному узгодженні* наявне узгодження у всіх можливих формах (*тепла осінь* (залежне слово *тепла* узгоджується з головним *осінь* у формах роду (жіночий), числа (однина), відмінка (називний))). *Неповне узгодження* наявне в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *нові кімнати* (відсутнє узгодження в роді).

У *формально-граматичному і смислового плані* слід розрізняти *формально-граматичне, смислове, умовно-граматичне й асоціативне* узгодження.

Формально-граматичним називається таке узгодження, при якому залежне слово повторює форми головного без урахування семантики останнього: *свіжий хліб, дерев'яна шафа, тепле море*.

Смислове узгодження ґрунтується на узгодженні залежного слова з головним тільки за семантикою, пор.: *сільський листоноша / сільська листоноша, круглий сирота / кругла сирота*, узгодження залежних слів у формах роду ґрунтується не на формальному, а на смислового критерії.

Особливістю *умовно-граматичного* узгодження є умовне набуття граматичних значень роду, числа і відмінка елементами типу “*ура*”, “*кра*”, “*кру-кру*” при їх частковій субстантивзації. Активною при цьому виявляється форма середнього роду: *твоє журливе “кру”, тривожне “кра”* тощо.

Асоціативним узгодженням постає тоді, коли залежне слово узгоджується з головним, яке не називається: *свіжа кольрабі* (за морфологічною диференціацією слово *кольрабі* (назва неістоти) повинно бути середнього роду, але від впливом родового слова *капуста* воно набуло значення жіночого роду; саме з формою граматичного роду слова *капуста* й узгоджується форма граматичного роду залежного слова *свіжа*).

2.2. Кореляція. *Кореляція* є такою синтаксичною формою підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, що реалізується між двома повнозначними словами однієї частини мови і при якій залежне слово корелює з головним у всіх можливих граматичних формах: *народ-творець, студент-відмінник* (обидва слова є іменниками, їм притаманні тотожні граматичні форми роду (чоловічий), числа (однина) і відмінка (називний)).

За своїм виявом кореляція поділяється на *повну* і *неповну*. При *повній* кореляції наявне співвідношення у всіх можливих формах (*льотчик-космонавт* (залежне слово *космонавт* корелює з головним *льотчик* у формах роду (чоловічий), числа (однина), відмінка (називний)). *Неповна* кореляція постає в тому разі, коли залежне слово не узгоджується з головним в одній або більше форм: *дівчина-агроном* (відсутнє узгодження в роді).

2.3. Керування. *Керуванням* є така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, при якій залежне слово набуває тієї граматичної форми, якої від нього вимагає головне слово: *читати книгу, підійти до батька*.

За своїм потенціалом керування поділяється на *сильне, напівсильне і слабе*.

Сильним виступає таке керування, що реалізується в тому випадку, коли головне слово виражене: а) перехідним дієсловом: *пізнати істину, прочитати лекцію*; б) віддієслівним іменником, що утворений від перехідного дієслова: *вишивання рушника, читання книги*; в) префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції такого самого прийменника: *наступити на рушник, відійти від батька*; г) префіксальним дієсловом, префікс якого вимагає наявності в постпозиції певного прийменника: *перескочити через перелаз, перейти через дорогу*; ґ) предикативним прикметником типу *гідний, спроможний*: *гідний подиву, спроможний на перемогу* та ін.

Напівсильним є таке керування, при якому залежне слово реалізує адресатну семантику і його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: *подарувати дитині іграшку, розповідати казку учням*.

Слабким виступає керування в тому разі, коли залежне слово реалізує інструментальну семантику і його вияв опосередкований наявністю сильнокерованого елемента: *збирати урожай комбайном, вишивати рушник голкою*.

При керуванні залежне слово може змінювати і не змінювати свою граматичну форму. **За цією особливістю** розрізняють *варіативне* і *неваріативне* керування, пор.: *зустріти колегу* (неваріативне) і *випити води / воду, вивчити віри / вірша* (варіативне).

За специфікою реалізації синтаксичної позиції залежного компонента керування поділяється на *пряме* й *опосередковане*. *Прямим* є керування в тому разі, коли залежне слово підпорядковане головному безпосередньо: *відвідувати заняття, переглянути конспект*. При *опосередкованому* керуванні залежне слово приєднується до головного за допомогою прийменника: *зачекати на гостя, поглянути на поле*.

Керована форма обов'язково зберігає предметну (субстанційну) семантику: *орати землю, привітатися з батьком*. Якщо форма втрачає субстанційну семантику, то вона є прилеглою: *зошит (чий?) учня, квіти (які?) в росі*.

2.4. Прилягання. *Прилягання* – така синтаксична форма підрядного прислівного синтаксичного зв'язку, при якій залежне слово прилягає до головного слова за своїм змістом: *насторожено відповідати, слухати вечорами*.

За морфологічними особливостями прилягання поділяється на *власне-прилягання* і *відмінкове* прилягання. При *власне-приляганні* залежне слово виражається формами інфінітива, прислівника і дієприслівника: *бажання вчитися, обережно відступати, стрільба лежачи*.

До *відмінкового* прилягання належать різні вияви поєднання відмінкових або прийменниково-відмінкових форм у вторинних функціях – атрибутивній або обставинній: *учитель (який?) школи, шафа (яка?) для книжок і розташуватися (де?) в лісі, зустрітися (де?) біля театру*. При атрибутивній функції можлива заміна неспеціалізованої відмінкової або прийменниково-відмінкової форми спеціалізованою прикметниковою, пор.: *учитель школи* → *шкільний учитель, шафа для книжок* → *книжкова шафа*, а при обставинній функції – спеціалізованим прислівником: *розташуватися в лісі* → *розташуватися тут / там, зустрітися біля театру* → *зустрітися тут / там*.

3. Види синтаксичного зв'язку в реченні.

3.1. Предикативний зв'язок. У реченні основним синтаксичним зв'язком виступає *предикативний*: Хлопчик слухає музику. Предикативний зв'язок має формально-граматичний і семантико-синтаксичний рівні. На формально-граматичному рівні підмет визначає форми особи (в минулому, давноминулому часі форми роду) і числа присудка: Хлопчик слухає музику / Хлопчики слухають музику; Я слухаю музику / Ти слухаєш музику / Він слухає музику / Ми слухаємо музику / Ви слухаєте музику. На семантико-синтаксичному рівні присудок своєю валентністю визначає семантику лівобічного компонента і його семантичне наповнення: Соловейко (хто?) тьохкає. Перепел (хто?) паднадьомкає.

В українському синтаксисі предикативний зв'язок реалізується в простому реченні (між підметом і присудком) і в складному реченні, коли одна із частин заповнює синтаксичну позицію підмета щодо іншої: Хто мужність має і відвагу, нехай підійде сюди (А.Яна) = Хто мужність має і відвагу (хто?) ← нехай підійде сюди.

Предикативний синтаксичний зв'язок реалізується в трьох синтаксичних формах: а) *координації*: Художник малює картину; б) *співположенні* – дві граматично однакові форми виявляють свій синтаксичний статус внаслідок синтаксичних позицій у реченні: Жити – завжди радіти новому; в) *взаємовияві* – словоформа реалізує свою синтаксичну функцію внаслідок зайнятої синтаксичної позиції: Машина – стоп.

Визначальною і регулярною формою предикативного зв'язку є координація, при якій форми підмета і присудка взаємозумовлюються.

Окремої уваги вимагають випадки типу *Дитинко, підійди до мене. Не плач, козаче; Ой не шуми, луже...*, де форми кличного відмінка (вокатива) *дитинко, козаче, луже* реалізують функцію потенційного суб'єкта і корелюють з формою 2-ої особи однини наказового способу дієслова. Вони можуть кваліфікуватися як підмет. У цьому разі між підметом і присудком реалізується особлива форма предикативного синтаксичного зв'язку – *співвідношення*. Форми імператива і кличного відмінка виражають волітивну функцію.

У реченні реалізуються усі різновиди підрядного прислівного зв'язку, які наявні в словосполученні: узгодження, кореляція, керування, прилягання. Крім цього, підрядний прислівний синтаксичний зв'язок може поставати і в межах складного речення, де залежним компонентом виступає окрема предикативна частина: *Ніхто не знав (чого?), → чому в таку пізню осінь раптом зацвіли тюльпани*.

У простому реченні реалізуються також *детермінантний, дуплексивний, напівпредикативний, сурядний, опосередкований, модальний, інтродуктивний та недиференційований* синтаксичні зв'язки.

3.2. Детермінантний зв'язок. Специфіка *детермінантного* зв'язку виявляється в тому, що окремий компонент речення (як правило, окреслює окрему ситуацію) пов'язується з предикативною основою речення як цілісністю: У музеї учням розповіли про славне минуле рідного краю.

Детермінантний синтаксичний зв'язок реалізується і в межах складного речення, зокрема складнопідрядного, в межах якого підрядна предикативна частина прилягає до головної за змістом: *Якщо ти покликаний літати*, (за якої умови?) ← *то не бійся висоти*.

3.3. Дуплексивний зв'язок. Дуплексивний (подвійний) зв'язок виявляється в двобічній залежності реченнєвого компонента за власними лініями взаємодії з підметом і присудком: *Дівчина прибігла* стривожена. Про неможливість кваліфікації цього елемента як означення засвідчує наявність його власної варіативності, пор.: *Дівчина прибігла* стривожена і *Дівчина прибігла* стривоженою.

3.4. Напівпредикативний зв'язок. Особливим різновидом є *напівпредикативний* синтаксичний зв'язок, особливістю якого є включення в речення конструкції з власним опорним компонентом: *Гори, вкриті снігом, виднілися на горизонті*.

3.5. Сурядний зв'язок. Своєрідним виступає *сурядний* синтаксичний зв'язок, яким поєднуються структурно автономні компоненти: *Під час екскурсії до лісу учні збирали до гербарію осінні квіти, листя і кору дерев, голки сосни і ялинки.*

На рівні складного речення сурядним зв'язком поєднуються окремі предикативні частини: *На вулиці сонячно, і тепло на душі.*

3.6. Опосередкований зв'язок. Специфіка *опосередкованого* синтаксичного зв'язку виявляється в тому, що за його допомогою в реченні уточнюється певна інформація. Цією формою синтаксичного зв'язку компоненти включаються в речення опосередковано – через наявність окремого елемента, що займає відповідну синтаксичну позицію: *У лісі, біля старенького клена, у самому видолинку б'є дзвінке джерело. У цьому реченні наявні два опосередковані елементи біля старенького клена, у самому видолинку.* Послідовність опосередкування є підставою для розмежування опосередкування першого ступеня (*біля старенького клена*), другого ступеня (*у самому видолинку*) тощо.

3.7. Модальний зв'язок. Модальний синтаксичний зв'язок реалізується при включенні в речення особливих модальних компонентів типу *звичайно, безперечно, поза всяким сумнівом*: *Звичайно, сьогодні треба добре зважувати кожне слово, виголошене перед народом.*

3.8. Інтродуктивний зв'язок. Інтродуктивний синтаксичний зв'язок – зв'язок, за допомогою якого в речення включається інший інформаційний план: *Тарас Шевченко (Кобзар першим підняв українську мову на весь голос її звучання) належить до геніальних постатей української культури.*

3.9. Диференційований зв'язок. У межах складного речення реалізуються також *недиференційований* синтаксичний зв'язок. Особливістю *недиференційованого* зв'язку є поєднання двох предикативних частин, що перебувають і в сурядних і в підрядних відношеннях одночасно: *У книгарні багато цікавих книг – я не вибрав жодної = * У книгарні багато цікавих книг, але я не вибрав жодної (сурядні) ↔ Хоч у книгарні багато цікавих книг, я не вибрав жодної (підрядні) ↔ Хоч у книгарні багато цікавих книг, але я не вибрав жодної.*

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

З поданих речень вичленувати можливі словосполучення і вказати тип підрядного прислівного синтаксичного зв'язку.

Вони (дівчата – А.З.) кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою (Г.Косинка). Вона (Марія – А.З.) йшла поруч і не вгавала мені дякувати (В.Підмогильний). Черниш уже не бачив нічого, окрім протилежного берега, завихреного вогнями (О.Гончар). Туди мене хтось ненастанно кличе, Вистелює блакитом щемну путь, Так, ніби прагне в сійво таємниче Душі моєї подих обернуть (Д.Павличко).

Завдання II

Визначити тип синтаксичного зв'язку між головними членами речення.

Вона (Каландра – А.З.) була при зброї: у руках Був заступ гострий, а в кишені куля, набитая знадобом розривним (Леся Українка). Кров горить на наших прапорах, Наша кров (В.Еллан-Блакитний). Марія не могла ходити і лежала з обв'язаною головою (У.Самчук). А жінка – ранній птах: ще сонце у колисці, а вона на ногах (М.Стельмах). Любить свій край – це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В.Сосюра).

Завдання III

Виділити внутрішньореченнєві зв'язки та вказати їхні типи.

Чи слізьми розіллусь, мов сирітська дитина, – Чим тебе заспокою я – бідна людина, – Скажи, моя люба Вкраїно, Вкраїно моя! (П.Тичина). Здавалось, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке, зелене листя, не змучене

холодом, не скалічене морозом (Є.Гуцало). Переборюючи легкий страх у грудях, обережно ступаючи по припишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника, простягаєш руку, повертаєш його бліде обличчя до свого – і вражено й трохи безпорадно відповідаєш усмішкою на потемнілу, на пригаслу усмішку соняшника (Є.Гуцало).

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ

1. Словосполучення – номінативна синтаксична одиниця. Словосполучення і речення. Слово і словосполучення. Основна функція словосполучення – номінативна. Ця ж функція притаманна й слову. Між словосполученням і словом є багато спільного. Їхня тотожність чітко окреслюється функціонально, за іншими ж характеристиками між ними відсутня адекватність. Словосполучення, як і слово, називає предмет, ознаку, дію, але називає поширено, конкретизовано. Слово і словосполучення: 1) не є комунікативними одиницями; 2) обоє позбавлені предикативності; 3) характеризуються номінативною функцією; 4) система форм слова і словосполучення визначується стрижневим словом; 5) виступають будівельним матеріалом для речення.

Водночас між словосполученням і словом є суттєва різниця: 1) у них різна кількість смислових показників; 2) словосполучення є мінімальним контекстом для слова; 3) у словосполученні активно виявляються граматичні категорії опорних слів; 4) словосполучення будується тільки на основі підрядного зв'язку.

Істотними є відмінності між реченням і словосполученням як синтаксичними одиницями: 1) словосполучення виконує номінативну функцію, а речення – комунікативну; 2) словосполучення входить у комунікативну систему тільки через речення; 3) словосполученню властива інтонація називання, а реченню – повідомлення; 4) словосполучення вміщує не менше двох повнозначних одиниць, речення може складатися і з одного слова, пор.: *відповідь землякам, лист товариша і Зима. Пізно*; 5) у словосполученні один з членів підпорядковується іншому (субординативні відношення), у реченні вони координуються один щодо іншого, пор.: *квіти в росі, щасливий час і Пахне троянда; Пролунало могутнє “ура!”*; 6) у реченні наявна предикативність; 7) з усіх наявних форм синтаксичного зв'язку в реченні реалізуються всі, а в словосполученні – тільки підрядний прислівний зв'язок. Не всі сполучення слів у реченні є словосполученнями. Не виступають словосполученнями: а) поєднання підмета з присудком; б) вставні слова: *Сьогодні, можливо, буде дощ*; в) аналітичні форми прикметників і дієслів (*буду говорити, більш сильний*); г) однорідні члени речення; г) напівпредикативні сполучення слів (напівпредикативний підрядний зв'язок); д) члени речення, з'єднані приєднувальним зв'язком: *Зробили ми вже багато, а недоліки є – і серйозні* (ускладнюють семантичну структуру речення); е) фразеологізми та синтаксично нерозкладні конструкції: *жінка похилого віку, бити байдики*.

Словосполучення – це номінативна синтаксична одиниця, яка складається з двох і більше, пов'язаних підрядним зв'язком, повнозначних компонентів, один з яких є стрижневим (головним), другий – залежним.

2. Граматична форма і граматичне значення словосполучення.

Словосполучення характеризується граматичною формою і граматичним значенням. Граматичне значення словосполучення – це відношення між головним і залежним компонентами: *зелений колір* – атрибутивне значення; *принести квіти* – об'єктне значення.

Граматична форма словосполучення – це синтаксична форма зв'язку і форма компонентів. В основному вона спирається на систему форм головного компонента, пор.: *лелека-вожак* – кореляція; *учитися на філфаці, учусь на філфаці, учимось на філфаці, учились на філфаці* і под. Та сама форма може виражати декілька відношень, пор.: *навчатися з*

братом (об'єктні й обставинні відношення); будинок біля моря (обставинні й означальні відношення); характеристика учня (об'єктні відношення: характеризують учня і суб'єктні відношення: учень характеризує).

3. Типи словосполучень.

3.1. Типи словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями. За характером смислових відношень між компонентами словосполучення поділяються на: 1) атрибутивні, 2) об'єктні, 3) суб'єктні, 4) обставинні, 5) комплетивні, 6) апозитивні.

3.1.1. Атрибутивні відношення. Атрибутивними словосполученнями виступають такі, в яких головне слово позначає предмет, а залежне окреслює його ознаку: старанний учень, виняткова причина, красива дівчина. З-поміж таких словосполучень домінують словосполучення із залежним компонентом, який виражає узагальнену ознаку (прикметник, займенник, дієприкметник). Атрибутивні відношення часто виникають і при сполученні іменника з іншими частинами мови: а) іменник + іменник без прийменника: гілка бузку, крило літака; б) іменник + іменник з прийменником: сорочка в клітинку, будинок з дерева; в) іменник + інфінітив: бажання вчитися, прагнення малювати; г) іменник + прислівник: кава по-турецьки.

При атрибутивних відношеннях залежний компонент словосполучення в межах речення завжди є означенням.

Під час аналізу словосполучень необхідно пам'ятати, що та сама модель може виражати різну семантику. Так, словосполучення, побудовані за схемою “ім. + ім. у Р.в.”, можуть реалізовувати атрибутивні й об'єктні відношення.

Означенням залежний компонент у моделі “ім. + ім. у Р.в.” виступає тоді, коли головне слово називає: 1) предмет, а залежне – особу, якій цей предмет належить: будинок батька, зошит учня; 2) частину предмета, а залежне – весь предмет: сторінка зошита, дах будинку; 3) особу, а залежне – заклад або колектив, до яких ця особа має відношення: викладач вузу, учитель школи; 4) сукупність предметів, а залежне – предмети, з яких ця сукупність складається: череда корів, зграя птахів, натовп людей; 5) опрідметнену дію, а залежне позначає діяча: політ космонавта, наказ директора, розпорядження декана; 6) ознаку, а залежне – особу або предмет, яким властива ця ознака: білизна снігу, синява неба, цікавість учнів і под.

3.1.2. Об'єктні відношення. Об'єктні відношення в словосполученні виникають при такій взаємодії компонентів, коли головне слово вимагає свого поширення об'єктом (на який спрямована чи з яким пов'язується дія): запустити супутник, орати трактором, схвалений урядом і под. В об'єктних словосполученнях залежний компонент може позначати: а) прямий об'єкт дії: вишивати рушник, співати пісню; б) знаряддя дії: орати землю трактором, забивати цвяха молотком; в) дійову особу: підтриманий учасниками; г) співучасника дії: розмовляти з друзями; г) об'єкт, що зумовлює зміст головного слова: мрію про подорож, шкоду за втраченим.

Об'єктні відношення виникають і при сполученні дієслова з інфінітивом: принести обідати, наказати відступати, запросити танцювати та ін. Це, як правило, дієслова руху або волевиявлення.

Об'єктні відношення реалізуються і в словосполученнях, де головне слово виражене прикметником, а залежне іменником: сильний духом, здібний до малювання і под. Значення об'єкта залежне слово має в тих випадках, коли головне виступає віддієслівним іменником, який співвідносний з перехідним дієсловом, що вимагає Зн.в.: захист Вітчизни, читання книжки // захищати Вітчизну, читати книжку і т.ін.

3.1.3. Суб'єктні відношення. Суб'єктні відношення наявні в словосполученнях, в яких залежна форма позначає суб'єкта дії, діяча. Вони ґрунтуються на лексико-граматичній природі головного слова, яким виступає дієслово: приїхав батько – приїзд батька, вітер розкидав – розкидані вітром, ураган знищив – знищено ураганом. Можливий збіг в одній формі двох видів відношень – суб'єктних та об'єктних, так звана синтаксична омонімія: характеристика учня – учень характеризує й учня характеризують.

3.1.4. Обставинні відношення. Обставинні відношення – це такі відношення, що характеризують чи кваліфікують дії (або ознаки). За семантикою обставинні відношення

поділяються на: а) часові: *повернутися вранці, піти пізно, приїхати через місяць*; б) просторові: *йти поле, жити в селі, перебувати на березі*; в) мети: *приїхати відпочити, подарувати на пам'ять*; г) причинові: *сказати помилково, вчинити наперекір*; г) наслідку: *покохати на муку, зустрічатися на радість*; д) означально-обставинні: *хоробро битися, гаряче говорити* і под.

3.1.5. Комплетивні (доповнювальні) відношення. Комплетивні (доповнювальні) відношення виникають у синтаксично зв'язаних (цілісних) словосполученнях, коли головне слово вимагає смислового доповнення: *три пальми, вид спорту, склянка води, ставати червоним*. Словосполучення з цими відношеннями переважно виконують роль одного члена речення.

3.1.6. Аполитивні відношення. Аполитивні відношення охоплюють такі словосполучення, в яких обидва компоненти мають тотожну частиномовну приналежність і постпозитивний компонент характеризує головний за певною ознакою: *трава-звіробій, воїн-ветеран* та ін.

Значній кількості словосполучень притаманна синкретичність семантико-синтаксичних відношень, тобто в межах певної форми поєднується декілька значень. Так, можуть поєднуватися атрибутивні й об'єктні відношення (*миска з пиріжками, дума про тебе, написання книжки*), атрибутивні й обставинні (*мандрівка в гори, повернення з міста, позиції обабіч шосе*), об'єктні й обставинні (*припухлий від сну*).

3.2. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова. За морфологічним вираженням головного компонента словосполучення поділяються на: 1) словосполучення іменні, які в свою чергу поділяються на: а) субстантивні (головне слово – іменник): *теплий день, дідусь в окулярах*; б) ад'єктивні (прикметник): *надзвичайно цікавий, червоний від сорому*; в) нумеральні (числівник): *двоє друзів, перший за списком*; г) прономінальні (займенник): *хтось із студентів, кожний з нас*; 2) вербальні (дієслово): *прагнути перемоги, розмовляти з товаришем*; 3) адвербіальні (прислівник): *далеко від рідних, звідкись з темряви*.

3.3. Типи словосполучень за ступенем злитості їх компонентів.

За рівнем злитості компонентів словосполучення поділяються на: а) вільні, б) синтаксично зв'язані, в) фразеологічно зв'язані, г) лексично зв'язані.

У синтаксично вільних словосполученнях кожний компонент виконує в реченні роль окремого члена речення: *синій зошит, прийти вчасно, добре відгукнутися* та ін.

Синтаксично зв'язані (нечленовані, неподільні, цілісні) словосполучення виконують роль одного члена речення. Так, у реченні *Минуло два довгих і тривожних роки* (В.Кучер) наявні цілісне словосполучення *два роки* і вільні словосполучення: *два довгих роки* і *два тривожних роки*.

Цілісні словосполучення, як і синтаксично вільні, мають структуру, граматичне значення, їхні компоненти пов'язані одним з різновидів підрядного зв'язку. Цілісність окремих словосполучень пізнавана тільки в межах речення. До цілісних належать словосполучення:

- 1) кількісно-іменні типу *три явори, багато пісень, зграя птахів*;
- 2) соціативні (сумісності): *мати з сином, батько з дочкою*. Вони є цілісними тоді, коли ознака дієслова-присудка стосується обох діячів, пор.: *Сестра з братом пішли до міста* (*сестра з братом* – цілісне) і *Сестра з братом пішла до міста* (*сестра з братом* – вільне, з братом – додаток, пор. також: *Сестра тоді жила з братом*);
- 3) які мають у своїй структурі слова з очима, з носом, з обличчям, росту і под.: *дівчина з гарними очима, хлопець з довгим носом*;
- 4) у структурі яких наявні сполуки прикметників, дієприкметників з іменниками, що називають родові поняття: *Він був доброю людиною, чуйною*;
- 5) семантична цілісність яких досягається співвідносними прийменниками *від і до, з і до*: *Від покоління до покоління і від серця до серця передають українці безмежну любов і пошану до генія національного духу – Тараса Шевченка*;

б) складені присудки: *Та хоч який біль чи горе скрутять людину, але випростуватись вона мусить сама* (М.Стельмах);

7) зі значенням вибіркової: *один з нас, один з учнів, хтось із присутніх, троє з класу*;

8) у яких головне слово своїм лексичним значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення: *літньої пори, о п'ятій годині, в тихому місці, з метою безпеки*;

9) що становлять метафори, перифрази і т.ін., які можна аналізувати як один член речення: *ранок землі, обличчя сонця, крила вітру*.

Синтаксично вільні і синтаксично невільні (цілісні) словосполучення слід відрізняти від *фразеологізмів*, які за своїм значенням відповідають слову і можуть бути легко ними замінені: *замилувати очі – обманювати, тримати язик за зубами – мовчати* та ін.

Не слід їх сплутувати також з *лексикалізованими* сполученнями слів, що також мають значення одного слова, пор.: *літнє кафе* тощо. Такі сполуки слів є стійкими, нерозкладними, але в них значення слів є прямим.

3.4. Типи словосполучень за будовою. За будовою словосполучення поділяються на 1) прості і 2) складні. *Просте* словосполучення – це семантико-синтаксичне об'єднання двох лексично-повнозначних слів: *голосно співати, чекати товариша*. Просте словосполучення часом може складатись з трьох або більше слів. Це простежується: 1) при об'єднанні неповнозначних зв'язок з іменними частинами у структурі складених присудків і залежного від такого утворення компонента: *почало раніше світати, тоді перестав сміятися*; 2) при поєднанні слова з фразеологізмом: *зробив курям на сміх, став скупим на слово*.

Складне словосполучення – це об'єднання трьох і більше повнозначних слів. В основі складних словосполучень лежить модель абсолютно простого словосполучення.

У сучасній українській мові виділяють три типи складних словосполучень:

1) *просте словосполучення + залежне від нього окреме слово* (за структурою є складним, а за семантикою – перехресно-цілісним): *врятувати життя товаришам, добре відомий у країні* (залежний від простого словосполучення компонент пояснює його загалом, а не головне слово);

2) *головне слово + залежне від нього словосполучення*: *гідний земного щастя; хода повна гідності* (залежний компонент простого словосполучення пов'язаний з головним словом і через нього взаємодіє з центральним компонентом складного словосполучення. Цим вони відрізняються від попередньої групи словосполучень);

3) *головне слово + два або три залежних слова, не пов'язаних між собою, і таких, які не утворюють словосполучення*. Це здебільшого дієслівні словосполучення, тому що дієслова здатні поширюватися кількома словоформами, пор.: *всунути нитку в голку; вкинути листа у скриньку; вбити цвях у стінку*. Зустрічаються зрідка і словосполучення з іменником: *закладка патрона у гвинтівку*.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити різновиди словосполучення за морфологічним вираженням головного слова.

Широкий в плечах; байдужий до всього; два вікна; дехто в білому; по-зимовому холодно; задовго до сесії; далеко в ліс; відчинити вікно; дехто з присутніх; радіючи від щастя; студент-відмінник.

Завдання II

Охарактеризувати словосполучення за злитістю компонентів.

Щось приємне; берег Десни; група студентів; хлопець з дівчиною; один з них; шовкові трави; з Києва до Донецька; гетьманське серце; простягається аж до Сейму; початок весни; підпав під владу; наказав виконати; переходив Десну; дивився на переправу; може спізнитися.

Завдання III

Визначити смислові відношення між головним та залежним словом.

У козацькому житті; потоне разом з людьми; закінчив вчитувати; гілка калини; прихід весни; запропонував відпочити; будинок над морем; прагнення перемогти; отаборився в Горках; білизна снігу; сидів на коні; готовий до праці; летіти над землею; ввійти в річку; міг здатися.

Завдання IV

Охарактеризувати тип прислівного синтаксичного зв'язку між головним та залежним словом.

Влетіти крізь вікно; навішувати на ялинку; читання вголос; командир загону; щось тривожне; наказ директора; червоні троянди; почати працювати; вартий уваги; ранкові тумани; писати олівцем; дівчина-інженер; йти годину; зустріч на майдані; наш плакса; нова УРП; швидко біг; привіз братові; написав твір; не випив соку.

Завдання V

З поданих речень вичленувати словосполучення, подати їх моделі, визначити тип синтаксичного зв'язку.

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст,
що жив, любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражданням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.

(В.Стус)

Зразок розбору словосполучення

Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою.

*По рідній землі (по **землі** якій? по рідній) – словосполучення, просте, субстантивне, субстантивно-ад'єктивне, (по) N₆ Adj, атрибутивні синтаксичні відношення, узгодження, повне, власне-граматичне. Засоби зв'язку: прийменник, флексія М.в.*

КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ

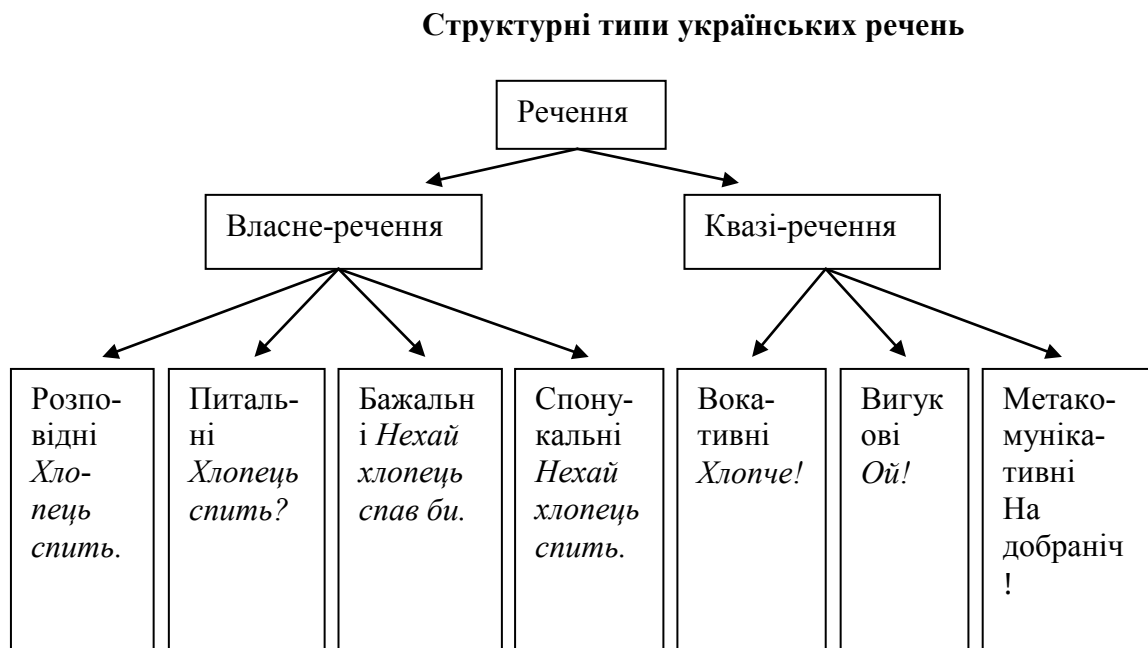
1. Поняття речення, ознаки речення. Внутрішньосинтаксична структура речення. *Реченням* називається синтаксична одиниця, що побудована за усталеним мовним зразком, виражає відносно закінчену думку або певну емоцію і виступає основним засобом комунікації, пор.: *Весна повертає щороку втрачені надії. Кожен радий зустрічі зі своїми рідними місцями.*

Основними ознаками речення є: 1) предикативність (відношення змісту речення до об'єктивної дійсності); 2) відтворюваність (речення утворюється за усталеним зразком); 3) порядок слів (властивий усталений порядок слів); 4) інтонаційне оформлення; 5) членованість (речення членується на окремі компоненти, крім нечленованих); 6) смислова завершеність; 7) структурна організованість; 8) модальність та ін.

Аналіз внутрішньосинтаксичної структури речення дозволяє визначити його структурні варіанти (двоскладне, односкладне) та встановити специфіку вираження його формально-синтаксичних компонентів – членів речення.

2. Теоретичні постулати класифікації речень. Типи речень за структурою. Розгляд речень у формально-граматичному, семантико-синтаксичному, власне семантичному і комунікативному аспектах дозволяє класифікувати речення: 1) за особливостями структури; 2) за специфікою семантики; 3) за прагматичними і комунікативними настановами (див.: (Схема 1)).

Схема 1



Власне речення містять певну інформацію, волевияв або спонукають співрозмовника до отримання відповідної інформації. Їм притаманна граматична основа, членованість, смислова завершеність та інші ознаки речення (на схемі подано найрегулярніші різновиди, до них треба додати переповідні, умовні, ймовірні).

Квазі-речення не містять інформації, в силу цього їм не притаманна суб'єктно-предикатна основа. До них належать: *речення-звертання* (вокатииви); *вигуків речення*, які виступають засобом вираження емоцій; *речення-репліки* (на схемі їх не подано, оскільки вони наявні в діалогах); а також близькі до них *метакомунікативні* (формулоподібні) речення, основним призначенням яких є налагодження або закінчення мовленнєвого контакту.

3. Типи речень за модальністю і функціональна класифікація речень. При розрізненні речень за модальністю суттєвим виступає розмежування внутрішньо- і зовнішньосинтаксичної структури речення. Внутрішньосинтаксична структура речення співвіднесена з типом структурної схеми і підпорядкована системно-мовним вимірам граматичного ладу, зовнішньосинтаксична структура в українській мові формується переважно двома синтаксичними категоріями – модальності та часу.

3.1. Диференціація речень за власне-модальністю. Розрізняють сім модальних значень: 1) розповідність, 2) питальність, 3) спонукальність, 4) бажальність (оптативність), 5) умовність, 6) ймовірність, 7) переповідність.

3.1.1. Розповідність. Загальний зміст речення у всіх його планах подається як беззастережно відповідний відображуваній чи зображуваній ним дійсності: *Тихесенько вечір на землю спадає*.

Розповідні речення легко членуються на групу підмета і групу присудка, є найпоширенішими в українській мові і вживаються в усіх стилях мовлення. У кінці розповідного речення ставиться крапка – розділовий знак, що позначає на письмі паузу і визначає синтаксичний тип речення – розповідне.

Заголовки також виступають здебільшого розповідними реченнями, але за правилами сучасної української пунктуації розділовий знак у кінці таких речень не ставиться. Це стосується також і назв установ, закладів, організацій, написів на етикетках тощо.

3.1.2. Питальність. Модальне значення питальності становить собою вимогу підтвердження чи заперечення відповідності загального змісту речення зображуваній або відображуваній ним ділянці дійсності чи з'ясування якогось істотного моменту відповідної ділянки дійсності. Питальні речення поділяються на:

1) власне-питальні – це речення, в яких мовець спонукає адресата відповісти на запитання: *Хто ви, звідки і як зветесь?* (Б.Олійник). *Чом у тебе очі сині?* (Б.Олійник). *Куди ідеш, куди від'їжджаєш, сизокрилий орле?* (Нар.тв.). *Хто зрозуміє нашу ностальгію?* (Л.Костенко);

2) питально-стверджувальні – це речення, що містять і питання, і відповідь на нього: *Я вранці голос горлиці люблю?!* (Л.Костенко). *Можє, я й справді мудрішати став?* (Б.Олійник);

3) питально-заперечні – речення, в яких по суті заперечується висловлене в самому питанні: *Хіба можна так недбало ставитися до своїх обов'язків?* (П.Загребельний);

4) питально-риторичні – речення, на висловлене питання яких не вимагається відповіді: *Як тебе не любити, Києве мій?* (Д.Луценко). *Що може бути сумніше за погибель народу?* (О.Довженко). *Хіба воскресне з попелу любов?* (І.Гнатюк). *Хто з вас може перелічити обов'язки матері?* (О.Гончар);

5) питально-спонукальні – речення, в яких простежується спонукування співрозмовника до певної дії: *А може далі зі мною поїдеш?* (С.Лукач). *А може, й далі працюватимем удвох?* (В.Самійленко).

Окремо стоять речення, в яких виражаються ті чи інші емоції – емоційно-питальні: *Чи десь зустріну, чи десь побачу я долю свою?!* (Г.Чупринка).

3.1.3. Спонукальність. Модальне значення спонукальності становить адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників вимогу такої дії чи поведінки, яка забезпечила б відповідність між основним змістом спонукального речення й дійсністю. Основним синтаксичним засобом вираження спонукальності є форми наказового способу дієслова, які є синтаксичним центром самостійного простого, предикативної частини складнопідрядного чи складносурядного речення, а при значенні 3-ї особи – форма дійсного способу із спонукальною часткою (*хай, нехай*): *Не співайте мені пісні сеї. Ти скажи, про що ти думаєш в цю мить?* Спонукальні речення можуть бути з підметом: *Ти шуми, буай, розбуди в моїй душі горіння, погаси всі квиління!* (В.Чумак); або із звертанням:

Боже великий, єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням Ти її осіни (О.Кониський).

З-поміж спонукальних речень особлива експресія властива неповним еліптичним реченням та квазі-реченням: *Світла, тату! Світла!* (Марко Вовчок). *Геть! Цить! Гайда!*

3.1.4. Бажальність. Модальне значення бажальності полягає у вираженні бажання мовця щодо здійснення основного змісту речення. Основними засобами вираження бажальності є умовна форма дієслова або інфінітивна форма з часткою *би* (*б*). Засобами вираження бажальності є також частки *б*, *би*, *аби*, *щоб*, *коб(и)*, *бодай*, *нехай*, *хай* (у бажальній функції), *хоч би*, *хоча б*, *коли б*, *якби*: *Лечу до сяйва крізь ніч... Долетіть, долетіть би мені* (В.Сосюра). *Коли б уже хутче поїхати, покинути!* (Марко Вовчок). *Коли б не було дощів* (М.Коцюбинський).

3.1.5. Умовність. Модальне значення умовності містить у собі вказівку на те, що відсутня в момент мовлення відповідність основного змісту речення дійсності могла б мати місце за певної умови, конкретно визначеної чи не визначеної в змісті самого речення. Основним засобом вираження умовності є умовний спосіб дієслова, зрідка інфінітив з часткою *би* (*б*), пор.: *Зробили б, якби був час. Зробили б, та не було часу. І зовсім забулось би, перемололось* (О.Гончар). *Пішов би в вогонь і воду* (О.Гончар). *Так би вічно ішов* (В.Сосюра). *Ходити б тобі на волі* (Марко Вовчок).

3.1.6. Ймовірність. Модальне значення ймовірності складається із семантичних відтінків припущення, можливості, ймовірності і недостатньої ймовірності. Усі ці відтінки передаються за допомогою спеціальних модальних елементів: *мабуть*, *певне*, *ніби*, *либонь*, *десь*, *чи не*, *ледве не*, *наверяд (чи)* та ін., пор.: *Щось наче я її вже давно не бачив і не пригадаю* (В.Самійленко). *Либонь у них діло уже покінчено* (Панас Мирний).

3.1.7. Переповідність. Модальне значення переповідності супроводжує певний зміст таких речень, у яких висловлюється вияв не особистого досвіду мовця, його переконання, а переказуються спостереження, умовисновки інших осіб. Переповідні речення в сучасній українській мові оформлюються за допомогою модальних часток типу *мовляв*, *буцім*, *буцімто*, *нібито*, *начебто* і под., що в реченні відокремлюються: *Дівчина прийшла, мовляв, тільки переконатися в усьому* (Марко Вовчок).

3.2. Стверджувальність / заперечність. За співвідношенням висловленого в реченні з об'єктивною дійсністю та відповідності / невідповідності висловленого їй речення поділяються на *стверджувальні* та *заперечні*.

Стверджувальні речення виражають ствердження того, що існує в об'єктивному світі: *На озері на чистому, в пустині, Самотній лебідь білий жив* (О.Олесь). *Журавлі ключем летять і рукою нас манять* (Г.Чупринка). Стверджувальними можуть бути розповідні, питальні, спонукальні, бажальні та інші речення, пор.: *Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш? Що нам ближче, і миліш, і дорожче в час недолі?!* (О.Олесь). *У моєму серці билося твоє* (Л.Костенко). *Котяться хвилі і грають, Сиплють на берег піски* (О.Олесь).

У *заперечних* реченнях заперечується та чи інша ознака. З-поміж заперечних речень виділяються: 1) загально-заперечні, в яких заперечується ознака предмета, виражена присудком: *Не спиняй думок крилатих, Хай летять в світи: Безліч дивних див угледиш їх очима ти* (О.Олесь); 2) частково-заперечні, в яких заперечується не присудок, а будь-який інший член речення: *Не все те золото, що блищить* (Нар.тв.).

4. Типи речень за експресією. За характером експресії речення поділяються на: 1) окличні та 2) неокличні. *Неокличними* називаються речення, в яких відсутня емоційно-експресивна наснажуваність: *Знову ранок наступає*. Їм протиставлені *окличні* речення, в яких сконденсовано емоційно-експресивне забарвлення, передається емоційно-почуттєвий стан мовця.

Окличними можуть бути речення будь-якого різновиду. *Оклично-розповідні* речення виражають емоційно-піднесене ставлення до явищ дійсності: *Свист! Летить по Вкраїні, летить з моїм серцем!* (Т.Осьмачка). *Питально-окличні* речення висловлюють

питання з відповідним емоційно-експресивним забарвленням: *Де ти блукав, і де ти ходив, і де сьогодні тебе віднайти?! (В.Герасим'юк). Спонукально-окличні речення виражають емоційне забарвлення спонукування: А казали ж боги, А казали ж бо – не озирайтесь! (О.Матушек) та ін.*

5. Особливості ускладнення простого речення і типи мовленнєвої членованості / нечленованості, повноти / неповноти речень. За особливостями вираження предикативного зв'язку та граматичної основи речення поділяються на *односкладні* і *двоскладні*. Односкладними є речення, в яких граматична основа виражається одним головним членом, що за своїми особливостями наближається до підмета або присудка двоскладного речення: *Усоте прославляю буйноту життя (Б.-І.Антонич). Вчись у природи творчого спокою в дні вересневі (Є.Плужник).*

До двоскладних належать речення, в яких предикативний зв'язок виражається стосунками двох головних членів – підмета і присудка, між якими реалізується реченнєвотвірний предикативний синтаксичний зв'язок: *Вишиває осінь на канві зеленій золоті квітки (О.Олесь).*

За особливостями мовленнєвої реалізації / нереалізації обов'язкових головних і другорядних членів речення поділяються на *повні* і *неповні*. До *неповних* належать такі речення, в яких відсутній один або більше обов'язкових головних або другорядних членів речення, пор.: *Сніг вкрив... Скрізь все забіліло (В.Підмогильний). Марійка вже стояла тут і чекала. Звикла чекати, ні на що не сподіючись і ні від кого нічого не вимагаючи (М.Хвильовий).*

Особливості наявності / відсутності другорядних членів речення постають підставою для розмежування *поширених* і *непоширених* речень. *Непоширеними* виступають речення з вираженням власне-предикативним мінімумом, тобто за умови вираження тільки головних членів речення: *Схилився явір (Б.-І.Антонич). Помандрують журавлі (Є.Плужник). Верба похилилась (Т.Шевченко).*

Поширеними є речення з послідовно вираженими другорядними членами речення, пор.: *Ходить осінь берегами, ходить селами й містами, в золот бубон б'є (М.Рильський). Променем сонця я хочу світити в людській оселі (Д.Павличко).*

За ознаками структурного вираження предикативного зв'язку речення поділяються на *членовані* та *нечленовані* (квазі-речення). *Нечленованими* є речення, що складаються з одного слова або словосполучення. В таких реченнях не можна виділити окремих компонентів речення:

- *Ніякого матеріалу ви у нас не нашкребете.*
- *Чому?*
- *Погляньте навколо. Будівельників бачите?*
- *Ні.*
- *Отож бо (3 журн.).*

Членованими виступають речення, в яких наявні формальні виразники предикативності і в складі яких виділяються окремі члени речення, пор.: *Ах, як це здорово – не думати, не ждати, А друг уже на танок твій збіга (І.Світличний). Спасибі вам, що вірили мені. Я вас люблю. Спасибі вам. Люблю. (В.Коротич).*

6. Класифікація речень за співвідношенням із судженнями. За семантичними типами предикатів як основи відповідних суджень речення поділяються на речення: 1) ідентифікації (тотожності): *Сестра – лікар;* 2) якості: *Ліс зелений;* 3) релятивності (відношення): *Земля крутиться навколо Сонця;* 4) екзистенції (буття): *У цьому класі багато відмінників. У заповіднику уже є лосі;* 5) класифікації: *Кім – домашня тварина;* 6) номінації: *Ця квітка називається ромашкою;* 7) просторовості: *Учні в школі;* 8) процесуальності: *Яблука досягають;* 9) стану: *Дитина плаче;* 10) активної дії: *Художник малює картину.*

7. Прагматичні типи речень. Кожне речення реалізується в тих чи інших мовленнєвих актах, що пов'язані з різними комунікативними настановами

міжособистісного спілкування. Таке співвідношення дозволяє розрізнити такі прагматичні типи речення: 1) констативи, 2) промісиви, 3) менасиви, 4) перформативи, 5) директиви (ін'юнктив і реквестив), 6) квеситиви.

Комунікативно-прагматичним змістом *констатива* є ствердження: *Земля крутиться*. Для них неприйнятною є форма питання або спонукання, оскільки останні несумісні з прагматикою констатива.

Промісив пов'язаний з реченнями-обіцянками, основним комунікативним змістом яких виступає віднесення дії до майбутнього. При цьому автор висловлення виступає гарантом реальності обіцяного: *Я прийду коли-небудь. Я напишу. Я зателефоную. Я це обов'язково зроблю*.

Комунікативним змістом *менасивів* є погроза. Якщо у промісивах адресат зацікавлений у реалізації названої адресантом дії, то в менасивах адресат не зацікавлений у реалізації того, про що йде мова в реченні-висловленні: *Я тобі покажу, як красти квіти* (О.Слісаренко).

Перформативний тип речень окреслює речення-висловлення, в яких дія, названа дієсловом-присудком, дорівнює самій дії: *Я дякую вам*. Їх особливістю є те, що дієслово перформативного речення не може мати форму минулого, давноминулого або майбутнього часу. Таке речення не може бути також заперечним. Не припустимим є включення до перформативних речень модальних компонентів, які допускають нездійснення дії.

Директив – прагматичний тип речення, комунікативним змістом якого є пряме спонукання адресата до дії: *Йди сюди, як я кажу! Виходьте зі своїх схованок* (В.Підмогильний).

З-поміж директивів слід диференціювати *ін'юнктиви*, основним змістом яких є суворий наказ адресату, що не передбачає якихось варіантів його відміни: *Негайно переписи ці папери і віднесіть у гетьманську канцелярію* (Ю.Мушкетик), та *реквестиви*, що охоплюють комунікативний зміст прохання. Індексом цих речень можна вважати наявність елемента *просити*: *Я прошу вас це зробити саме так*.

Квеситив – це питальне речення в його традиційному розумінні. Спільним з директивом у квеситива є те, що вони обидва призначені для того, щоб викликати дію адресата. При цьому вони суттєво різняться, оскільки директив пов'язаний з категоричністю, а для квеситива – це тільки мовленнєва дія: *Чи прийдеш ти до мене?*

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити тип речень за комунікативною настановою.

Наказ дано (коротко й суворо): Вдарити й розбити ворогів (В.Еллан-Блакитний). Хто звів семибрамні Фіви? (П.Загребельний). Хоч би схлипнула чи зітхнула, одразу полегшало б (Є.Гуцало). Та що зробиш, як нема де дітись од самого себе? (Є.Гуцало). Може, воно ще там не дитина, а булька, – і вбивати?! (Є.Гуцало). Батькові наливали в рот чорти гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері (О.Довженко).

Завдання II

Охарактеризувати речення за емоційним забарвленням та за відношенням до дійсності.

Я голубе платтячко, бачте, наділа дівочьке, косу по-скромному заплела – заговіла, а ви такий бідний та самотній, що й сьогодні не розговієтеся (М.Куліш). Куди б не йшли, де б не спинились, Порожнє поле у очах (Є.Маланюк). Правда, він не дуже був схожий на нашого діда (О.Довженко). Я поспішаю, щоб уже ніколи більше не розлучатися з тобою! (В.Малик). Звичайно, не боки облежувати та саламаху їсти, а теж нести військову службу (В.Малик). От тільки як же ви тепер? (В.Малик).

Завдання III

Визначити тип речення за членованістю/нечленованістю та за характером предикативної основи.

Мово рідна! Колискова Материнська ніжна мово! Мово сили й простоти, – Гей, яка ж прекрасна Ти! (І.Багряний). Ти велична і проста. Ти стара і вічно нова. Ти могутня, рідна мово! Мово – пісня колискова. Мова – матері уста (І.Багряний). Слухаю. Добрий день... Так. Ви правильно назвали моє прізвище... (В.Савченко). Доброго ранку, шановні народні депутати!; Джмелі спросоння – буц! – лобами! Попадали, ревуть в траві. І задзвонили над джмелями Дзвінки-дзвіночки лісові (М.Вінграновський).

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА БУДОВА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ. ПІДМЕТ І ПРИСУДОК ЯК ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Поняття члена речення. Член речення – це найменша синтаксична одиниця. Членом речення називається слово (синтаксичне слово), що виконує в реченні певну синтаксичну функцію, зумовлену його відношенням до інших слів у реченні.

Розрізняють *головні* і *другорядні* члени речення.

До *головних членів* речення належать *підмет* і *присудок* двоскладного речення та *єдиний головний член* односкладного речення.

Другорядними називаються члени речення, пов'язані з головними або другорядними членами різними видами зв'язку і смислових відношень. За характером смислових відношень розрізняють другорядні члени речення: *додаток, означення, прикладка, обставина*.

Додаток пов'язаний з головним словом об'єктними відношеннями: *Дівчина вишиває рушник. Хлопець навчив орла літати.*

Означення перебуває з головним словом в атрибутивних відношеннях: *На столі лежали нові підручники. Учителі школи виступили з новою ініціативою.*

Прикладка пов'язана з головним словом апозитивними відношеннями: *Тільки народ-творець спроможний на збереження пам'яті про минуле заради майбутнього.*

Обставини перебувають з головним словом в обставинно-адвербіальних відношеннях: *Навесні завжди пахне квітами. Вечорами на пасіці збиралися знайомі.*

2. Підмет і присудок як головні члени речення. Загальні принципи розмежування головних і другорядних членів речення впливають із формально-граматичної організації речення. Відповідно до синтаксичної традиції головні члени утворюють предикативну основу речення.

У лінгвістичній науці склалося три основні погляди на співвідношення головних членів речення. Одні лінгвісти вважають, що між головними членами речення наявний субординативний зв'язок і визначальним є підмет. Підтвердження цьому вбачають у наявності узгодження присудка з підметом (у формах роду, особи і числа).

Другий погляд, який послідовно розвивався в працях дескриптивістів (Л.Блумфільд), пражців (В.Шмілауер) та інших лінгвістів (Т.Ломтєв, А.Мухін), базується на тезі про взаємопідпорядкування підмета і присудка. При цьому основним виявом предикативного зв'язку є координація, що передбачає: 1) взаємозалежність поєднаних членів-компонентів; 2) передбачуваність; 3) обов'язковість; 4) закритість.

Треті лінгвісти дотримуються погляду, згідно з яким не існує ніякої відмінності в синтаксичній поведінці підмета порівняно з іншими додатками. Цей підхід найпослідовніше аргументовано Л.Теньєром, К.Бейзеллом, О.Ербенем, Г.Глінцем, І.Кріадо де Валем, О.О.Холодовичем.

Найпереконливішим є розгляд підмета і присудка як взаємозумовлених членів речення.

Для підмета властиві такі кваліфікаційні ознаки: 1) входить до структурної схеми речення; 2) є носієм предикативної ознаки; 3) в типових випадках співвідноситься з суб'єктною позицією (семантико-синтаксичний аспект); 4) виражається спеціалізованою відмінковою формою (Н.в. іменника, займенника тощо); 5) перебуває в двобічному (предикативному) зв'язку з присудком; 6) поєднується з присудком координацією; 7) є носієм теми.

3. Особливості реалізації підмета. Підмет означає предмет, якому з боку присудка приписується предикативна ознака. Підмет є завжди означуваним і виступає в двоскладному реченні носієм ознаки.

За будовою підмет буває *простим* і *складеним*.

Діапазон вираження *простого* підмета надзвичайно широкий, пор.: 1) іменник: *Минає ніч. Зоріє схід* (М.Бажан); 2) прикметник: *Стане дійсним неможливе, що не снилося і в снах* (М.Рильський); 3) числівник: *Шостий пішов на посадку* (В.Собко); 4) займенник: *Я закоханий палко, без міри, у небачену вроду твою* (В.Симоненко); 5) ціле речення: *“Все в ім'я людини! Все для блага людини” – ось наша найвища мета* (О.Донченко) тощо.

Складений підмет являє собою єдність слів, які утворюють сполучення слів чи окреме речення, здатне предикативно означатися присудком у структурі граматичного центру двоскладної будови: *Серпень з вереснем стискають один одному правиці* (М.Рильський).

Особливим є статус *соціативного* підмета, в якому слова, що його утворюють, не становлять семантичної єдності. Їх об'єднання стає синтаксично нерозкладним (цілісним) тільки в позиції підмета. Ознака, приписувана підметові, однаковою мірою характеризує обидва компоненти підмета. Присудок (дієслівний чи іменний) виражається словом у множині, тобто формально об'єднує семантику словосполучення в одне ціле як носія предикативної ознаки: *Ми з сином під час канікул поїдемо у Київ*. Такий присудок реалізує семантику сумісності: *Остан з Соломією звернули з шляху на поле* (М.Коцюбинський).

Складений підмет може реалізовувати також семантику *вибірковості*: *І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (І.Франко); *кількості*: *П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів* (А.Малишко).

Основною умовою віднесення сполучень слів типу *юрба дівчат, потрібним будуть, тридцять піонерів* до одного компонента – підмета – є структурна обов'язковість залежної словоформи в словосполученні, а також концентрація на ній предметного значення підмета: *До хору записалася сотня чоловік* (Ю.Збанацький).

4. Присудок як граматична категорія. Присудок виступає організаційним, композиційним і смисловим центром речення і виражає два значення: 1) конкретне, лексичне (дію суб'єкта, його ознаку, стан, родове поняття тощо); 2) граматичне – віднесеність предмета, що конкретизується, до дійсності. Лексичне і граматичне значення можуть поєднуватись в одній лексемі або поширюватись в інших лексемах, пор.: *Він учителював // Він був учителем; Вода синіє // Вода стає синьою*.

Граматичне значення присудка включає: 1) віднесеність ознаки до суб'єкта; 2) значення часу; 3) комплекс модальних значень. Як головний член речення присудок характеризується такими диференційними ознаками: а) належність до структурної схеми речення; б) є носієм предикативності; в) при прямому порядку слів є носієм “нового” (реми); г) спеціалізованою формою вираження виступає дієслівно-відмінювана форма; г) постає основним виразником предиката (семантико-синтаксичний аспект); д) перебуває з підметом у предикативному зв'язку; е) при прямому порядку слів займає позицію після підмета. Присудок є однією з визначальних граматичних категорій формального рівня речення.

5. Морфологічні та семантичні вияви присудка. Присудки поділяються: 1) за будовою (простий, складений, складний (подвійний)) і 2) за морфологічною реалізацією структури (дієслівний та іменний).

5.1. Простий присудок. У простому присудку поєднуються основне і граматичне значення в одному компоненті. Різновидами простого присудка виступають: а) особово-дієслівний; б) нульовий; в) інфінітивний; г) вигуківий. Їх виділення і диференціація ґрунтується на морфологічному вираженні та їх формальній репрезентації.

Найпоширенішим в українській мові виступає *особово-дієслівний* простий присудок: *Тільки сонце на просторі для палючий промінь свій* (Б.Грінченко). *А ми будем тую правду сіяти в народі* (П.Куліш). Засобом реалізації простого дієслівного присудка виступає відмінювана дієслівна форма: *Мою ходу ніхто не спинить* (Є.Летюк). Простий дієслівний присудок може ускладнюватися частками, повторами та ін.: *Ідуть хлопці та знай жартують*.

Особливої уваги потребує *нульовий* присудок. Його показником виступає в реченні обставина місця, виражена відповідним прислівником або іменниково-прийменниковою конструкцією, пор.: *Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломомою вкритий. На стрісі мох і навіть куцик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота і хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О.Довженко). Речення з нульовим присудком виступають варіантними виявами речень з ненульовим присудком, напр.: *Діти біля лісу // Діти граються біля лісу*. У мовленнєвому плані такі речення є еліпсованими реченнями-висловленнями.

Інфінітивний присудок у сучасній українській літературній мові мало репрезентативний, він поширений здебільшого в конструкціях розмовного типу: *А ми тікали* (А.Яна).

Емоційно насиченими постають похідні утворення типу *спатоньки, їстоньки*, які окреслюють своєю семантикою пестливість, ласкавість: *А ми їстоньки, питоньки* (З усн. мовл.).

Емоційно насиченим постає *вигуківий* присудок, що реалізується елементами типу *бух, скік, геп, гуп*: *Аж двері рип у хату із сіней* (Л.Глібов). *А мати бух йому в ноги* (А.Яніта).

5.2. Складений присудок. Складений присудок – це сполучення повнозначного слова з дієсловом-зв'язкою. Залежно від морфологічного вираження повнозначної частини мови розрізняють: а) дієслівний складений присудок, б) іменний складений присудок.

5.2.1. Складений дієслівний присудок. При розгляді дієслівного складеного присудка особливо важливим є розуміння ролі зв'язки, функцію якої можуть виконувати:

1) фазисні дієслова (*починати, продовжувати, закінчувати, припиняти* і под. – позначають певний етап перебігу дії): *Студенти закінчували малювати*;

2) модальні дієслова (*хотіти, намірятися, мусити* – виражають волевиявлення): *Хлопчик намірився зайти до бабусі*;

3) предикативні прикметники (*повинен, здатний, схильний, зобов'язаний* та ін.): *Кожен з нас повинен шанувати рідну домівку*;

4) фразеологізми модальної семантики: *мати змогу, бути в змозі, мати право, не в силі* (*Хлопець дав згоду співати в хорі*).

Складений дієслівний присудок може ускладнюватися і в такому разі він складається з трьох компонентів. Ускладнення відбувається за рахунок поєднання лексем фазової, модальної і предикативної семантики, в силу цього поєднуються два інфінітиви: *Сьогодні ми повинні почати працювати о 8-й годині*.

5.2.2. Складений іменний присудок. Складений іменний присудок за морфологічними типами значно розмаїтіший, ніж складений дієслівний. У складеному іменному присудку треба розрізняти: 1) власне-присудкові форми (спеціалізовані для вираження присудковості – це форми Н., О., Зн.в. без прийменника і Зн.в. з прийменником *за*, Р.в. ознаки, транспонованої із атрибутивної функції в предикативну), напр.: *Весна стояла суха й вітряна* (М.Коцюбинський). *Вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життя* (Ю.Яновський). *Був, річ відома, молодим я, тому до дна тепер збагну, що навіть звук чи тон, чи ім'я були мені за тайну* (М.Рильський); 2) невластне-присудкові форми, пор.: *Того року трави і пиленці*

стояли, як Дунай, косарі були в ціні (М.Стельмах). Найчастіше невластиво-присудковими бувають форми М.в.

Диференціація допоміжних дієслів-зв'язок на неповнозначні, напівповнозначні та повнозначні розкриває їх специфіку у структурі присудка як аналітичних компонентів.

До *неповнозначних* належить найбільш абстраговане дієслово-зв'язка *бути*, до якого наближаються *являти собою, становити*: *Присудок являє собою один з двох головних членів речення*.

Напівповнозначні – це такі лексеми, які частково зберігають лексичне значення. До них належать дієслова зі значенням буття, волевияву, збереження стану або переходу із одного стану в інший: *вважатися, видаватися, виявлятися, доводитися, залишатися, зоставатися, здатися, зватися, іменуватися, називатися, правити, прикидатися, робитися*. Вони виражають: а) постійність ознаки: *доводитися: Він мені доводився братом*; б) якісну зміну ознаки: *ставати, робитися: На сході ширшою ставала червоно-рожева смуга*; в) динаміку ознаки: *здаватися, виглядати, представляти: Дрібним і мізерним видалось йому теперішнє захоплення фізикою*.

Повнозначні дієслова в ролі допоміжних повністю зберігають своє значення і тільки в межах певної конструкції реалізують свій допоміжний потенціал: *Микола пішов на фронт рядовим, а повернувся сержантом* (А.Яна).

Одним із складних випадків розмежування функціонування іменниково-прийменникових конструкцій є форми М. в. Форма м. в. виступає іменною частиною тоді, коли виражає: 1) внутрішній стан людини (захоплення, уподобання, ступінь вияву її можливостей): *Він у напрузі. Я у захопленні*; 2) внутрішній зміст предмета: *Та головне, звичайно, не в харчах, а в духовній поживі, що її так прагне моя душа* (О.Гончар); 3) рід діяльності: *Батько в саперах. Товариш у хіміках. Брат у партизанах*; 4) ознаки зовнішнього стану, якісної характеристики, наявності в предмета тієї чи іншої риси: *Дме рівний, спокійний бриз, і небо все в зорях, у промінні, у радості* (Ю.Яновський). *Брат у мандрах* (такі сполуки синонімічні дієсловом, пор.: *у сварці – сваряться, у мандрах – мандрує, у роз'їздах – роз'їжджає, у дружбі – дружить* і под.).

5.3. Складний присудок. У сучасній українській мові вирізняються три типи таких присудків: 1) допоміжне дієслово + дієслово-зв'язка + предикативний член: *бажав стати інженером*; 2) допоміжне дієслово + перший інфінітив + другий інфінітив: *мусив перестати читати*; 3) дієслівна зв'язка + предикативний член + допоміжний інфінітив: *був змушений повернутися*.

Складний присудок складається з двох повнозначних компонентів: дієслова й імені. У функції першого можуть виступати дієслова: 1) руху: *йти, бігти, ходити, тікати, рушати, їхати* (*Я зайшов сюди безвинний* (Ю.Мушкетик)); 2) тимчасового перебування в стані: *стояти, сидіти, лежати, спати, чекати* (*А люди ще стояли стривожені* (А.Яна)); 3) зі значенням переходу в інший стан: *прокинутися, стати, рости, родитися, зупинитися, впасти* (*Микола родився душою сім'ї* (Я.Гоян)); 4) на позначення типу діяльності, існування: *жити, працювати, слухати* (*У ці дні всі в'язні жили в чеканні зустрічі з новими політв'язнями* (М.Руденко)); 5) мовлення: *сказати, заговорити, промовити, провідати, питати, доповідати* (*Дівчина заговорила першою* (Марко Вовчок)).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

У наведених реченнях підкреслити підмети, вказати їх морфологічне вираження.

Залишу довірливій доні Слова, що од віку правдиві, Любов у сльозині солоній, Сльозу у любові щасливій (Г.Чубач). Так хутко згасло саяво слави, Так коротко тривала мста (Є.Маланюк). І багато ще всяких мудрих і святих слів (Г.Хоткевич). Застугоніли армії галопа, І їх натхненники, вчуваючи кінець, Серця перекопали на окопи І захищаються з покопаних сердець!.. (М.Вінграновський). Зрада – це лише початок вірша і обереги котяться мов крила (І.Андрусак).

Завдання II

У наведених реченнях підкреслити підмети, визначити їхній структурний тип.

Тисячі очей дивилися, і тисячі сердець билися, чекаючи великих божих слів, великих божих діл (Г.Хоткевич). Великий єсть Господь Бог Ізраїля! (Г.Хоткевич). А в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О.Довженко). І сльози добрі, перла многоцінні, Живущою, зцілющою водою Лились...(П.Куліш). Незнаний нам початок і кінець, Не розуміємо таємну віру, Коли жаття сплітає у вінець В незнаний черзі віру і зневіру (О.Теліга).

Завдання III

У наведених реченнях підкреслити підмети, виписати речення з простим інфінітивним підметом, обґрунтувати свою відповідь.

Перше слово – крик любови, Сміх і радість немовляти – Неповторне слово «М а т и» – Про життя найперше слово...(І. Багряний). Яке то щастя – свій народ у світлі бачити! (Д.Павличко). Як мало кожен з нас життям оддати встиг! (П.Карманський). Поезія не може жити на смітнику (М.Коцюбинський). Бити по кишені – це завдавати кому-небудь певних матеріальних утрат, шкоди (В.Барка). Керувати – це передбачати; Ах, яке це щастя і яка це все-таки розкіш – карцер! (І.Багряний).

Завдання IV

У наведених реченнях охарактеризувати семантичні вияви складених підметів.

Став у церкві батько з сином (П.Глазовий). Здається, він з нами йде У гуркоті, у диму, Ракети саяво біде Стелять до ніг йому (О.Гончар). Але ми з тобою ... ми не вічні, ми з тобою просто – ти і я (В.Симоненко). Блискає за вибалком місяця підкова (А.Малишко). Дві хмароньки пливли кудись В убранні золотім І мовчки зупинилися (Олександр Олесь). Іван Франко цікавився не тільки французькими класиками і романтиками, але й символістами (М. Рильський). Мало прожити життя – треба життя зрозуміти (Є.Плужник). Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі (М.Коцюбинський). Ти гарантуєш, що хтось із них не видасть мене поліції? (В.Винниченко). Раптом рівна піднятість юрби сколихується. Щось нове влітає в крики (В.Винниченко).

Завдання V

У наведених реченнях підкреслити присудки, вказати різновиди простого присудка.

На мостах калинових калинові знамена (Д.Білоус). Не довго йому лишалося топтати ряст (М.Стельмах). (А.Чайковський). Під морозним вітром – біла тризна. Сніг сліпить, вирує рівнина, – То встає озимина залізна, Крізь крижаний сніг – озимина (Є.Маланюк). Оксен блись одного в вухо, блись другого, до дверей і – кричи, свисти! (Г.Тютюнник). Перестріла мене Галя на вулиці та давай розпитувати про тебе (О.Довженко). Моя любове! Я перед тобою (Л.Костенко). Він першого ж дня нагнав страху на прочан (М.Стельмах).

Завдання VI

Визначити структурні різновиди присудка.

Він їхав, їхав, а полю не було кінця (О.Гончар). Альтов захотів зробити хлопчині щось приємне... (Є.Гуцало). Неспроможний передати велич і красу найбільшого константинопольського храму, він намагався приголомшити хоч лічбами... (П.Загребельний). Узявся він рани душевні зцілити І ліки змінив на перо: Розгублений батько, знедолені діти Знайшли в його слові добро (М.Тарновський). Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою, – Бо нема на світі гірше, Як убогій сиротині

(Ю.Тарнавський). А ми живі, нам треба поспішати (Л.Костенко). Повітря зробилося прозорим (М.Коцюбинський). Любить свій край – це значить все любити, у чім його святе ім'я живе (В.Сосюра).

Завдання VII

Підкреслити присудки, охарактеризувати допоміжні компоненти складеного дієслівного присудка.

Прозрінь не бійся, бо вони як ліки (Л.Костенко). Ти не дивись, що дівчинка сумна ця (Л.Костенко). Вона росте ще, завтра буде вишенька (Л.Костенко). Рад я знать, чия перша рука підійметься на мене (І.Франко). І то чому: бо любить іншу дівчину, а вірність має душу неподільчиву (Л.Костенко). А степам будуть груди пекти ті залишені в полі гранати, те покиддя війни на грузьких слідах череди (Л.Костенко). Під горою стояла вагітна, як поле, мати (Л.Костенко). Не допусти, щоб світ зійшовся клином, і не присни, для чого я живу (Л.Костенко). І жадний примус, жадне зло Їх не примусило скоритися! (Є.Маланюк). А дівчата бояться ламати калину, кажуть, що то твої руки...(В.Голобородько). Ти зовсім мене не кохала, А я був повинен забуть... (Олександр Олесь).

Завдання VIII

Підкреслити присудки, визначити тип зв'язки складеного іменного присудка.

Літери – круглі, Мова – чітка. Мати – помалу читає (Г.Чубач). Його життя розширив обрій 3 життям безперестанний бій (В.Сосюра). Доріг багато, але шлях один! (М.Вінграновський). Може, ми квітками, може, васильками станем – я і ти (В.Сосюра); Не бажаю, щоб ти, доню, Тут лишилась сиротою... (Ю.Тарнавський).

Завдання IX

Прокоментувати розділові знаки, охарактеризувати головні члени речення.

Ну, не пустити погрітися – гріх (Є.Гуцало). Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника (О.Довженко). Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка – коричнева, як гречаний мед (О.Довженко). Один був інженер, один (що вже й зовсім незвично) – поет, один – лікар, четвертий – Отава (П.Загребельний). Набити руку – це не означає побити руки (Григорій Тютюнник).

ТРАДИЦІЙНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. СТРУКТУРА ПОШИРЕНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ.

1. Основні підходи до аналізу другорядних членів речення. У сучасній лінгвістиці наявні три різновиди кваліфікації членів речення: 1) одні вчені відстоюють традиційний погляд на головні і другорядні члени речення; 2) другі повністю заперечують традиційний підхід до визначення членів речення; 3) треті доповнюють, уточнюють окремі поняття, конкретизують їх, тим самим деякою мірою згладжують суперечливі місця. Найчастіше традиційна класифікація (підмет, присудок, додаток, означення, обставина) доповнюється іншими членами речення (детермінант, дуплексив, предикативне означення і под.).

Останнім часом виділяють члени речення з урахуванням їхнього входження чи невходження до предикативної основи і до номінативного мінімуму. У сучасних концепціях членів речення в основу їх виділення покладена опозиція центральність / нецентральність, обов'язковість / необов'язковість, тобто береться до уваги різниця і між головними і другорядними членами речення, і різниця між самими другорядними членами.

2. Причини перегляду вчення про другорядні члени речення. Проблема кваліфікації членів речення. Проблема визначення членів речення постала водночас з виникненням синтаксичного підходу до аналізу лінгвістичних явищ. Члени речення виленовуються з речення як його будівельні компоненти, що характеризуються певною семантикою. Поза реченням члени речення не існують. Наявні структурні та семантичні ознаки членів речення.

Структурні ознаки членів речення включають: 1) участь у формуванні структурної схеми речення; 2) спосіб вираження; 3) форму підрядного прислівного зв'язку (узгодження, кореляція, керування, прилягання); 4) синтаксичну позицію.

Семантичні властивості членів речення охоплюють значення: 1) логічні; 2) категорійні; 3) лексичні; 4) комунікативні; 5) семантико-синтаксичні (атрибутивні, об'єктні, обставинні, суб'єктні, комплетивні). Проблема кваліфікації другорядних членів речення полягає в розмежуванні виразників структурного і номінативного мінімумів.

У вітчизняній практиці вперше обставинні члени речення (поряд з додатками й означеннями) виділив І.Могильницький. Визначення статусу члена речення за відповідними питанням мотивує суперечності типу: *Політ відбувався* (де? над чим?) *над морем*. *Білка сидить* (де? на чому?) *на гілці*. *Діти пішли* (куди? з якою метою? за чим?) *по гриби*.

До основних способів розмежування другорядних членів речення при врахуванні їхніх розрізняювальних ознак належать: 1) смислові питання; 2) морфологічне вираження; 3) супідрядні зв'язки між другорядними членами речення як показник однорідності; 4) особливості частиномовної семантики головного слова; 5) можливість синонімічної заміни одних словосполучень іншими (*учитель школи* – *шкільний учитель*); 6) наявність просторових відношень, місця розташування чого-небудь, що зумовлює втрату іменником власної категорійної семантики (*За дверима* (де?) *було темно*); 7) лексичне значення головного і залежних слів (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Диференційні ознаки другорядних членів речення

Додаток	Означення	Обставина
1) виражає об'єктні відношення; 2) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член; 3) у типових випадках виражається іменником; 4) у типовому вияві стоїть після опорного слова; 5) поєднується з опорним словом підрядним зв'язком у формі керування; 6) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення;	1) виражає означальні відношення; 2) входить у формально-граматичну структуру речення як його другорядний член; 3) у типових випадках виражається прикметником; 4) у типовому вияві стоїть перед опорним словом; 5) поєднується з опорним словом синтаксичним зв'язком у формі узгодження або кореляції; 6) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення;	1) виражає обставинні відношення; 2) входить у формально-синтаксичну структуру речення як його другорядний член; 3) у типових випадках виражається прислівником, інфінітивом; 4) у типовому вияві стоїть у постпозиції; 5) поєднується з опорним словом підрядним зв'язком у формі прилягання; 6) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні

7) співвідноситься з позицією об'єкта у семантико-синтаксичній структурі речення.	7) співвідноситься з позицією атрибута у семантико-синтаксичній структурі речення.	речення; 7) співвідноситься з позицією обставинного детермінанта в семантико-синтаксичній структурі речення.
---	--	---

3. Періодизація вивчення членів речення. У вивченні головних і другорядних членів речення виділяється два періоди: період класичного (традиційного) мовознавства і період сучасної лінгвістики.

Перший період характеризується тим, що в цей час формується вчення про члени речення, яке входить у практику викладання української мови. Вперше найповнішу систему членів речення запропонували Я.Головацький та М.Осадца. До цього переважно користувалися терміном “частини слова”, що застосовувалось у морфології й синтаксисі. Перший період завершився в 20-і роки ХХ ст. виходом українських науково-практичних і практичних граматик. На цей час уже нормалізувалось уживання термінів на позначення головних і другорядних членів речення, сформувались погляди щодо їх співвідношення. Уже на початку ХІХ століття намітилася тенденція розмежовувати підмет, зв'язку і присудок, простежувалася диференціація означення і додатка, обставини.

Період сучасної лінгвістики характеризується кількома етапами у вивченні членів речення. В 30-і роки поширеною була спроба дати вичерпний аналіз статусу, специфіки членів речення з позицій традиційного тлумачення. У цей час постала проблема синкретизму семантики окремих членів речення. Найповніше синкретизм другорядних членів речення був описаний М.Сулимою, С.Смеречинським, Ю.Шерехом та ін.

На сьогодні традиційні межі п'яти членів речення не відображають всієї різноманітності семантичних компонентів речення при їх поглибленій деталізації. Недостатність традиційного підходу до аналізу членів речення виявляється також у тому, що відсутня суворі відповідність між формою та змістом члена речення. У зв'язку з цим однією з моделей, спрямованих на розгляд реченнєвої структури, виступає синтаксемний аналіз.

Останнім часом розрізняють і виділяють головні члени речення (підмет, присудок), поширювачі і детермінанти, які розрізняються тим, що поширювачі є прислівними членами (сильними або слабкими), детермінанти ж поширюють все речення. Поруч з ними розташовані дуплективи.

4. Поняття структурного мінімуму речення. Обов'язкові й факультативні члени речення. В реченні слід розмежовувати обов'язкові і факультативні члени речення. Обов'язковими є члени речення, які виражають семантику суб'єкта й об'єкта за умови семантичної недостатності дієслова-предиката типу *накрив → землю*. В односкладних реченнях виступає структурно обов'язковим непрямым додаток у формі Д.в. (давальний суб'єкта): *Мені не ходилось. Йому не стоялось*; непрямым додаток в О.в. (суб'єктний інструменталь): *Вітром затягнуло дерево на узлісся*; непрямым додаток у формі Р.в. (родовий суб'єкта): *Батька немає*; деякі обставини місця, вживані при позначенні стану середовища або обстановки: *У будинках краще стало. Скрізь крапало*. Отже, головні і другорядні члени є категоріями формального рівня.

5. Граматичні категорії другорядних членів речення. Основна відмінність між головними і другорядними членами речення визначається їх значущістю в побудові речення: головні члени обов'язкові для структурної схеми, другорядні члени в двоскладних / односкладних реченнях структурно переважно є факультативними.

5.1. Означення. Це другорядний член речення, який позначає ознаку предмета і відповідає на питання: *який?, яка?, яке?, які? чий?, чия?, чие?, чий?*

Основна семантика означення охоплює значення ознаки: 1) якісної: *улюблена справа, солов'їна пісня*; 2) за дією: *виконана справа, молота мука*; 3) дії за її суб'єктом: *політ льотчика, наказ командира*; 4) предмета за його стосунками до іншого предмета: *човен з*

парусом, чай з лимоном; 5) предмета за матеріалом: будинок з цегли, плаття із ситцю; 6) за належністю: моє село, пісня солов'я, серце матері, хата батька; 7) предмета за місцем: будинок у лісі, приміська зона; 9) за часом: травнева ніч, дощ у липні.

Усі означення поділяються на узгоджені та неузгоджені.

5.1.1. Узгоджені означення. Узгоджені означення виражаються словами, що потенційно узгоджуються у відмінку, роді, числі, зокрема повними прикметниками та дієприкметниками, займенниковими прикметниками, порядковими числівниками. Такі означення виражаються:

- 1) прикметниками: *Даруйте радощі мої і клопоти мої – весняні ручаї* (В.Стус);
- 2) дієприкметниками: *Сірі води густо спливали з сірого неба на посірілу землю* (М.Коцюбинський);
- 3) займенниками: *Ах, як він мить оцю зустрів!* (А.Малишко);
- 4) порядковими числівниками: *На моїх очах перші сніги зійшли* (Леся Українка);
- 5) кількісними числівниками у непрямих відмінках, крім знахідного: *Тут розгорнулися науково-дослідні ділянки двох класів сільської школи* (З газ.).

Узгоджене означення із залежними від нього словами є поширеними. Вони виражаються прикметниковими (прикметник із залежними словами) і дієприкметниковими (дієприкметник разом із залежними словами) зворотами: *Куці, красиві від вранішньої роси, ніжно посміхалися* (О.Слісаренко). *Ген килим, витканий із птиць, летить над полем* (Л.Костенко).

5.1.2. Неузгоджені означення. Неузгоджені означення виражаються:

- 1) іменником у Р.в. без прийменника: *Нові квітки на килимах рука дівчини вишиває* (М.Рильський);
- 2) іменниками в непрямих відмінках з прийменниками: а) у род. відмінку з прийменниками з (*із*), до, від, з-під, без, для, біля, проти: *Шафа для одягу ховалася в кутку* (В.Собко); б) у Зн. в. з прийменником на, у(в): *Серед майдану стояла прездорова сахарня на чотири поверхи* (І.Нечуй-Левицький); в) в О. в. з прийменниками з, під: *Вгорі висіла лампа під жовтогарячим абажуром* (В.Собко); г) у М. відмінку з прийменниками по, у (в), на: *За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах* (О.Гончар);
- 3) присвійними займенниками його, її, їх (зв'язок прилягання): *Його хата була праворуч*;
- 4) інфінітивом: *Рідко в кого з'являлось бажання виходити опівдні без діла*;
- 5) прислівником: *Дорога ліворуч була небезпечною*;
- 6) дієприслівником: *Змагання з стрільби лежачи завжди збирало багатьох його прихильників*;

7) синтаксично нерозкладним сполученням іменника у непрямому відмінку з залежними від нього словами: *Науковець ботанічного саду показав на рослину*.

З метою розмежування додатків та неузгоджених означень можна використовувати різноманітні синонімічні перетворення:

- 1) заміну неузгодженого означення узгодженим: *сік яблуні → яблучний сік; шапка брата → братова шапка*;
- 2) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у сполучення підмета з присудком: *шепіт трави → трава шепотить, сум матері → мати сумує*;
- 3) перетворення словосполучення з неузгодженим означенням у речення з присудком давати: *вогонь багаття і багаття дає вогонь, світло від лампи і лампа дає світло, тінь від абажура і абажур дає тінь*;

4) перетворення неузгодженого означення в поширене узгоджене означення чи в підрядне означальне речення: *тепло багаття і тепло, що йде від багаття; плаття з шовку і плаття, що пошите з шовку; кава з молоком і кава, що приготовлена з молоком*.

5.1.3. Прикладка. Прикладка – це другорядний член, який виражається іменником або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами з метою його визначення, уточнення або пояснення (відповідає на ті ж питання, що й означення). Відношення прикладки з означуваним словом є апозитивними, що

походить від лат. *appositio* – близький. Апозитивні відношення – це відношення смислової і граматичної рівноправності. Обидва слова позначають один об'єкт реальної дійсності.

Прикладка може означати:

1) характеристику особи: а) за професією, родом занять: *лікар-невропатолог*, *дідусь-шахист*; б) за національною належністю: *дівчина-туркменка*, *хлопець-грузин*; в) за соціальним походженням: *юнак-робітник*, *дівчина-орендаторка*; г) за місцем проживання: *жінка-киянка*; ґ) за віком: *дитина-немовля*, *хлопець-підліток*; д) за родинними стосунками: *дівчата-сестрички*;

2) родову назву при видовій: *Дніпро-річка*, *Київ-місто*;

3) видову назву при родовій: *трава звіробій*, *місто Донецьк*;

4) якісну характеристику особи або предмета: *юнак-богатыр*, *дуб-велетен*.

Прикладка може виражатися:

1) іменником: *професор Коваленко*, *хлопці-запорожці*, *багач-дукач*;

2) субстантивованим словом: *жінка-вчений*, *мама-вагоновожатий*.

Головним словом найчастіше виступає: а) іменник: *хлопець-молодець*, *дівчина-красуня*; б) субстантивованій прикметник: *про найголовніше – життя*; в) займенник: *вони*, *поети*, *всім відомі*.

Прикладка може стосуватися й опущеного члена речення: *Чи бач, де заховалася пустунка?* Здебільшого прикладка постає постпозитивною: *Вітаю тебе словом-привітом; сорока-злодійка; дуб-гігант* тощо.

Прикладка може бути непоширеною і поширеною: *зупинка “Вулиця Шекспіра”, станція “Великі луки”, пароплав “Тарас Шевченко”, лозунг “Працюймо чесно!”*. За ступенем ускладнення поширена прикладка поділяється на невідокремлену і відокремлену: *Дядько Самійло не був ні професором, ні лікарем, ні інженером* (О.Довженко). *Ми, студенти Донецького державного університету, пишаємося своїм вузом*.

Критеріями розрізнення прикладки й означуваного слова є:

1) прикладка конкретніша від головного слова: *Шевченка глибоко радувала зустріч з селянином-кріпаком* (П.Жур) (*селянин* який? *кріпак*);

2) власні назви неістот (назви гір, рік тощо) є прикладками до загальних назв: *Село Троянівка гніздиться в долині* (Григорій Тютюнник);

3) у словосполученнях, які складаються із загальної назви і власного імені, по-батькові, прізвища людини, прикладкою є власна назва: *Професор Буйко й собі завернув на шпиль Володимирської гірки* (Я.Баш) (*професор* який? *Буйко*).

5.1.3.1. Написання прикладок. Непоширені прикладки з означуванням словом пишуться окремо, через дефіс, у лапках.

Через **дефіс** пишуться прикладки, якщо вони позначають якісну характеристику головного слова (вік, національність, фах тощо), а також прикладки в постпозиції щодо власних назв: *калина-красуня*, *чоловік-харків'янин* і *Дніпро-ріка*, *Шевченко-художник*. При зворотному порядку слів прикладка пишеться окремо: *ріка Дніпро*, *художник Шевченко*.

Якщо родове поняття передуює видовому, то прикладка пишеться **окремо** (прикладкою є родові поняття): *трава звіробій*, *квітка пролісок*, *дерево смерека*. При зворотному порядку слів ставиться дефіс (прикладкою є родові поняття при видовому): *звіробій-трава*, *пролісок-квітка*.

Складні терміни типу *заєць-русак*, *льон-довгунець* пишуться через дефіс, хоча першою стоїть родова назва.

Якщо прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей, то вона пишеться окремо: *громадяни пасажири*, *панове учителі*, *товариші філологи*.

Умовні власні назви підприємств, установ, потягів, творів мистецтва, газет і под. пишуться **в лапках**: *поема “Гайдамаки”*, *кінотеатр “Зірочка”*, *часопис “Слово”*.

Від прикладок слід відрізняти неприкладкові сполучення, що також пишуться через дефіс, зокрема складні слова: *рута-м'ята*, *хліб-сіль*. Основною ознакою

прикладкового словосполучення є його співвіднесеність з одним поняттям: і прикладка, і пояснюваний іменник є різними назвами одного предмета: *народ-борець, жінка-мати*.

У сполученнях неприкладкового характеру компоненти означають два різні предмети і виступають як рівноправні, тобто сурядні, елементи певної єдності і тому між ними можна поставити сполучник єднальності *і*.

5.2. Додаток. З формального боку в сучасній українській літературній мові розрізняється два різновиди додатка – прямий і непрямий. Показником їх вияву є насамперед специфіка керування в підрядному словосполученні з об'єктними відношеннями.

Додаток – це другорядний член речення, що означає предмет, на який переходить дія або який доповнює уявлення про предмет. Відповідає на питання непрямих відмінків. Додаток може позначати:

1) об'єкт: а) переходу дії: *Дівчина вчить віри*; б) почуття, думки, мовлення, мислення, бажання: *відчувати сором, сподіватися успіху*; в) якості чи властивості: *повне зоряних багатств*; г) володіння, передачі і присвоєння: *Мати продавала квас* (П.Панч);

2) суб'єкт стану: *Софійку аж тіпало від образи та злості* (А.Дімаров);

3) адресат дії: *подарувати матері, віддати товаришеві, повернути сусідові*.

5.2.1. Прямий додаток. Прямим називається додаток, що означає предмет, на який безпосередньо переходить дія: *Важко їй слухати ці суворі слова*. Прямий додаток завжди реалізується тільки при перехідному дієслові у формі 3н.в. Прямий додаток може означати об'єкт: 1) фізичної дії: *перекопати город, обстругувати дошку*; 2) сприйняття: *побачити дівчину*; 3) почуття: *відчувати тепло*; 4) мислення: *уявляти перспективу*.

При дієсловах руху прямий додаток може означати просторовий об'єкт: *проїхати стен, пролетіти море, пропливти океан*.

Прямий додаток виражається: 1) іменником, займенником, словами інших частин мови, вжитими в ролі іменників, у 3н.в. без прийменника, а також сполученням кількісного числівника чи іменника з кількісним значенням у 3н.в. з іменником у род. або Н.в.: *Мохнатий джміль із будяків червоних стиває мед* (М.Рильський). *Дівчина підійшла до кіоска і купила два часописи*; 2) іменником, займенником, субстантивованим словом у Р.в. без прийменника: а) якщо при дієслові-присудку є заперечна частка *не*: *Соняшники зовсім не ворухнуться й нікуди не повертають голів* (Ю.Яновський); б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину: *Мама попросила сина купити хліба*; в) якщо паралельна форма 3н.в. можлива: *Оля купила олівця і Оля купила олівцець*; г) якщо іменник позначає назву істоти і залежить від головного члена безособового речення: *Чомусь аж шкода мені зробилося цієї рослини* (А.Яна).

5.2.2. Непрямий додаток. Залежачи від неперехідного дієслова, цей додаток може означати предмет, на який безпосередньо спрямовується дія: *диригувати оркестром, командувати взводом*. Визначальним для непрямого додатка є вираження його формами непрямих відмінків, крім знахідного. Розрізняється два різновиди непрямого додатка: прийменниковий та безприйменниковий.

5.2.2.1. Безприйменниковий непрямий додаток. Безприйменниковий непрямий додаток може виражатися: 1) Р.в.: *домогтися успіху*; 2) Д.в.: *вторити товаришеві, кланятися матері*; 3) Ор.в.: *оволодіти наукою, керувати школою*.

Семантично безприйменниковий непрямий додаток може виражати:

1) знаряддя дії: *рубати сокирою, різати пилкою*;

2) міру місткості: *діжка меду, ложка цукру*;

3) об'єкт: а) зіставлення: *вищий батька*; б) навчання: *навчатися співу*; в) уникнення: *Вона боялась Підпари* (М.Коцюбинський); г) міри наявності: *вистачати волі*; г) наділення: *нагородити медаллю, оснащувати озброєнням*; д) вживання: *харчуватися продуктами*; е) обміну: *обмінюватися телеграмами, перекидатися м'ячем*.

4) діючий предмет: *небо вкрилося хмарами*;

б) суб'єкт дії, стану: *не віриться мені*;

- 7) особу чи предмет, на яких спрямоване почуття: *зрадів другові*;
8) адресата дії: *Організація доручила Валентинові скласти радіоприймач.*

5.2.2.2. Прийменниковий непрямий додаток. Непрямий додаток за своїм семантичним спрямуванням може позначати:

1) об'єкт: а) ставлення, піклування: *З якою пристрастю він сперечався про діло кровне – про літературу!* (М.Рильський); б) розумової діяльності: *Ніби несе велика вода до водоспаду, мені годі думати про врятування* (Ю.Яновський); в) чуттєвого сприйняття: *Правда, смішно вірити їй любить, Правда смішно з квітів милуватись* (М.Рильський). *Не дивись на березу плакучу* (Леся Українка); г) дотику: *Спираюсь на плече товариша, і поволі стає краще* (А.Яна); г) досягнення: *Ми йдемо, ми дійдемо до мети* (В.Сосюра); д) доповнення: *Я приєднуюсь до них і додаю голос до їхньої пісні* (Ю.Яновський); е) спрямування: *До неї засміялася русява голівка з мигдалевими очима і кучерями* (П.Панч); є) висміювання: *Хвиля вже далеко летить і над лозами глузує* (О.Олесь); ж) праці, мислення: *Ох, мав він над чим думати.* (Леся Українка);

2) соціативність: *З ними, з цими людьми він уже пройшов сотні кілометрів* (О.Гончар).

5.2.3. Інфінітивний додаток. Це додаток, виражений неозначеною формою дієслова. Виділяється кілька груп дієслів, з якими поєднується додаток у формі інфінітива. Це дієслова, що означають:

1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію: *хотіти, прагнути, братися, збиратися, готуватися, силкуватися, відважитися*: *Полк саме готувався форсувати річку* (О.Гончар);

2) домовленість, зобов'язання, намір виконати дію: *погодитися, домовитися, обіцяти, поклястися, загрожувати, думати, сподіватися, мріяти*: *Він мріяв здобути собі у горах орла, вимуштрувати його для полювання* (З.Тулуб);

3) сприяння або перешкоду у виконанні дії: *дозволити, допомогти, дати, заборонити, навчити*: *Зброя дзвенить, не дає на край суходолу ступити* (О.Гончар);

4) небажання виконати дію або уникнення дії: *відмовлятися, боятися, соромитися, ухилятися, уникати, лінуватися*: *Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля, Не майте гніву до моїх порад і не лінуйтеся доглядати свій сад* (М.Рильський).

5.3. Обставина. Обставина – другорядний член речення, який указує на спосіб здійснення дії, її якість або інтенсивність, а також місце, час, причину, мету, умову, з якими пов'язана дія або вияв ознаки. Обставини можуть відноситися як до окремого члена речення (валентно зумовлені компоненти реченнєвої структури), так і до основи речення загалом (детермінанти): *Коні шалено мчали полем* (Ю.Мушкетик) – обставина *шалено* пояснює присудок *мчали*; *У місті хлопці зустрілися з побратимами* (О.Слісаренко) – обставина *містя* (детермінант) у *місті* пояснює основу речення загалом.

Обставини можуть виражатися:

1) прислівником: *Раптом небо пронизливо засвітило* (О.Гончар);

2) дієприслівником: *Тривалий час вони йшли не розмовляючи*;

3) дієприслівниковим зворотом: *Відповівши на всі запитання, він перейшов до головного*;

4) іменником в Ор.в. без прийменника: *Струнками пружними клинцями пішла авіація, розгортаючись над дотами* (О.Гончар);

5) непрямыми відмінками з прийменниками: *Додому з лікарні Демид повернувся через тиждень* (В.Собко);

6) субстантивованими словами у непрямих відмінках: *Другого дня Семен Олександрович постукав у двері Демиди о сьомій* (В.Собко);

7) інфінітивом: *Вони приходять послухати Сократа* (Ю.Мушкетик);

8) порівняльним зворотом: *Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки* (М.Коцюбинський);

9) синтаксично нерозкладними словосполученнями: *З вечора до самого ранку їздив начальник по своїй ділянці кордону* (Ю.Збанацький);

10) фразеологізмом: *У важку хвилину майор поліг в бою смертю хоробрих.*

За семантичними ознаками виділяють: обставини способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту, наслідку.

5.3.1. Обставини способу дії. Обставини способу дії дають якісну характеристику дії чи стану, означають спосіб здійснення або вияву ознаки і відповідають на питання: *як? яким способом?* Основним способом вираження обставин способу дії виступають: 1) якісно-означальні прислівники: *Ми обоє могли бути об'єктивними, могли розмовляти тактовно, логічно* (Ю.Яновський); 2) означальні прислівники способу дії: *Незадовго до світання поодинокі і по двоє почали розходитись* (М.Стельмах); 3) іменник в Ор.в. без прийменника з порівняльним значенням: *Самотою повзли між хатами брудні дороги* (М.Коцюбинський); 4) іменник з прийменником: *Ліс гомонить, мов живий, на тисячу ладів, на тисячу голосів* (П.Мирний); 5) дієприслівниковий зворот: *Тихо, немов крадучись, підповзає до перону військовий ешелон* (А.Шиян); 6) порівняльний зворот: *Він, як бурчак, рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева* (М.Коцюбинський).

5.3.2. Обставини міри і ступеня. Обставини міри і ступеня характеризують дію або ознаку щодо інтенсивності чи міри їх вияву і відповідають на питання: *в якій мірі? як часто? як багато? скільки разів? у скільки разів?* Обставини міри і ступеня виражаються: 1) прислівниками: *Червоно-жовті плями сонця, здається, занадто старанно одбивають у собі найтонші дрібнички улиці* (Г.Косинка); 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Але я до болю знаю все це і поспішаю до хати* (Г.Косинка).

5.3.3. Обставини місця. Обставини місця дають просторову характеристику дії, ознаки, події і відповідають на питання: *куди? де? звідки?* Обставини місця означають: 1) місце дії: *Під горою веселками блищав Дніпро* (Яків Баш); 2) напрям руху: *Датико обережно, але впевнено йшов уперед* (Ю.Збанацький); 3) шлях руху: *Через ліси й поля, побіля сіл тече маленька річка, прозора й чиста* (Є.Гуцало).

Обставини місця поділяються на власне-обставини місця та обставини наряду дії чи стану.

Власне-обставини місця вказують на локалізацію дії в просторі на відповідній площині дії чи стану і відповідають на питання: *де?* Вони виражаються: 1) прислівниками місця: *У сонці красуючись, біла хмаринка тріпоче вгорі* (П.Дорошко); 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Аж ось на шпилі, На гострому сірому камені блиснуло щось, наче полмінь* (Леся Українка).

Обставини наряду дії чи стану конкретизують перебіг дії в просторі, вказуючи кінцеву (*куди?*), вихідну (*звідки?*) точку поширення дії чи стану або ж виражають шлях дії-руху (*яким шляхом?*): *Діти йдуть до школи* (А.Яніта). *А тим часом із діброви козак виїжджає* (Т.Шевченко). *Ой піду я степом-лугом та розважу свою тугу* (Т.Шевченко).

5.3.4. Обставини часу. Обставини часу характеризують дію, ознаку, стан за їх відношенням до певного часу і відповідають на питання: *коли? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір? доки?*

Обставини часу виражаються: 1) прислівниками: *Вчора відбувся з'їзд орендаторів та фермерів області* (З газ.); 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Ще з ранку на горіщі було відчинене віконце і звідти тягнуло приємною прохолодою* (В.Винниченко); 3) безприйменниковими іменниками у формі непрямих відмінків: *Днями відбудеться іспит із спеціальності* та ін.

Обставини часу можуть бути поширеними і непоширеними, пор.: *У суботу в молоді Та великий збір, То ж сходяться подруженьки До неї у двір* (Леся Українка). *На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин почалася артилерійська канонада і тривала дві години* (Григорій Тютюнник).

Обставини часу можуть вказувати: 1) на часову межу дії – її вихідний або кінцевий момент: *Ганна з першого ж дня збрала свою ланку й не знала спочинку ні вдень ні вночі* (Ю.Яновський); 2) на момент, в який відбувається, відбувалася чи відбуватиметься дія: *О другій годині* або *задзвеніло тонким комариним гулом* (Ю.Бедзик); 3) на характеристику

дії безвідносно щодо її вихідного і кінцевого моменту перебігу: *Чи зустрінеться вона ще коли з ним?* (Ю.Збанацький).

5.3.5. Обставини причини. Обставини причини вказують на причину, підставу виникнення дії чи ознаки, відповідають на питання: *чому? через що? з якої причини? на якій підставі?*

Обставини причини виражаються: 1) прислівниками причини: *Спересердя він кинув наполовину недокурну сигарету на підлогу* (П.Загребельний); 2) прийменниково-іменниковими конструкціями: *Від одного слова розкрилася в душі моїй руна* (Леся Українка). Окрему групу становлять прийменниково-відмінкові конструкції з похідними прийменниками типу *завдяки, внаслідок, в результаті, у зв'язку*, що виражають семантику причиново-наслідковості: *В результаті підвищення авторитету України у міжнародних стосунках вона все більшою мірою посідає належне їй місце у світовій інтеграції фінансових і підприємницьких зв'язків* (З газ.); 3) дієприслівниками: *Натомившись, спить дочка його рідна, у світі єдина!* (І.Нехода); 4) дієприслівниковими зворотами: *Гнат зрадив, побачивши Настю та сина, і заплакав* (М.Коцюбинський).

5.3.6. Обставини мети. Обставини мети означають мету дії і відповідають на питання: *для чого? з якою метою?* Обставини мети виражаються: 1) прийменниково-іменниковими формами: *Не все нам бігать по горішки, жартуючи, у тихий гай* (Л.Глібов); 2) інфінітивом: *Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попроситися з родиною* (Панас Мирний).

5.3.7. Обставини умови. Обставини умови окреслюють умову, при якій відбувається чи може відбуватися дія і відповідають на питання: *при якій умові?* Обставини умови виражаються іменниково-прийменниковими конструкціями з прийменниками *у, при, за*: *Та при такій погоді треба ще подумати про купівлю* (М.Стельмах). *Отак жив Чіпка, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та нестачах* (Панас Мирний).

5.3.8. Обставини допусту. Обставини допусту вказують на умову, всупереч якій відбувається дія, і відповідають питанням: *незважаючи на що? всупереч чому?*

Обставини допусту виражаються: 1) прийменниково-іменниковими конструкціями (*незважаючи на, всупереч, наперекір*): *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно* (Г.Тютюнник); 2) дієприслівниками: *Простудившись, Степан не покинув навчатися в інституті* (В.Підмогильний); 3) дієприслівниковим зворотом: *Не раз відчувши на собі щем поразок, бійці не зупинялися у боротьбі* (М.Скорупський).

5.3.9. Обставини наслідку. Обставини наслідку означають наслідок, що зумовлений дією пояснювального дієслова. Обставини наслідку відповідають на питання: *для якого наслідку?* Основним засобом вираження обставини наслідку є форма знахідного відмінка іменника з прийменником *на*: *На муку покохав я її* (Т.Осьмачка). *На свою біду прийшли ми сюди* (В.Підмогильний).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Знайти в реченні прямі та непрямі додатки, вказати їх морфологічне вираження.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету – він знявся десь з громохкого центру країни “чудес”, вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... (І.Багряний). Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усім синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий (І.Багряний). Казкою видається повість про давні часи і давніх людей (І.Франко). Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями (О.Гончар).

Завдання II

Визначити, в якій з наведених конструкцій залежне слово є неузгодженим означенням, а в якій – додатком.

Околиці вулиці степового райцентру були без хат і дерев – купи цегли, та глини, та уламків (М.Вінграновський). Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей (М.Вінграновський). А ти шукай – червону тінь калини на чорних водах – тінь її шукай, де жменька нас (В.Стус). І куди не йду, куди не прагну – смерк сосновий мерзне угорі. Виглядаю долю довгождану, а не діжду – вибуду із гри (В.Стус). Невже ти народився, чоловіче, щоб зазирати в келію мою? (В.Стус). Радісним буремним громом спадають з неба блискавиці, Тарасові провісні птиці – слова шугають над Дніпром (В.Стус).

Завдання III

Знайдіть у реченні прикладки і поясніть правила їх написання.

Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця (В.Сосюра). І зветься та ріка Дніпро (В.Сосюра). І це дівчина-звіроловка, переможниця страхіть усяких! Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови (І.Багряний). Місто-жебрак... Жодних нових Будівель (І.Багряний). Довкола палацу лежав пустир – смуга нічиєї землі (А.Сапковський). А он же, он, у сутінку вишень – такий чорнявий хлопець-хорошень! (Л.Костенко). Далі хлопець-школяр не знає, що писати (І.Багряний). Вінтер, секретар Мертенса, високий, тонкий, з підібганим животом і довгою фізіономією хорта, безшумно й легко то входить, то виходить із дверей кабінету, подібних до царських церковних врат (В.Винниченко).

Завдання IV

Підкреслити члени речення, визначити семантичні типи обставин.

Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон (І.Багряний). На околиці міста, в долині, виднівся серед квадратних ліп'янок пофарбований у зелений колір фасад будинку (Р.Іваничук). Гість, молодий, високий панок із блідим, млявим лицем і з жовтяками під очима, приїхав позичити жатку (В.Винниченко). Черниш зупинив коня і пішов до струмка напиться (О.Гончар). Іван теж кував коня, шукав вина і потім поїхав доганяти своїх (О.Гончар). І вже мовчки пішов твій двожилий Гарасько поволі розкручувати назад своє вічне, терпляче намотане коло... (О.Гончар).

Завдання V

Підкреслити члени речення, прокоментувати синтаксичні функції інфінітива.

Та хіба ждати – це для Заболотного, хіба ви не знаєте його вдачі? (О.Гончар). Бути чабаном – це не просто прогулюватись з гирлигою до степу та їсти кашу чабанську. Чабан – це той, хто все життя на ногах ... і, коли інші ще сплять, ви вже з отарами виходите з кошар у мокрі поля... (О.Гончар). ...бо не завернути, мовляв, до чабана – це образити його, адже людина одна-однісінька в степу цілий день, живе слово хоче почути... (О.Гончар). Десь я читав про генерала, що після відставки пішов працювати директором радгоспу (О.Гончар). Старший лейтенант наказав відповідати всяким фіалкам, що його... нема (О.Гончар). Черниш поставив заряджаючим іншого бійця, а Блаженкові наказав іти в бліндаж (О.Гончар).

НОВЕ ВЧЕННЯ ПРО ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Концептуальні основи нового підходу до розгляду другорядних членів речення.
До основних недоліків традиційної концепції членів речення варто віднести: 1) нездатність у

межах наявної системи членів речення охопити й класифікувати всі елементи речення; 2) відсутність однозначних критеріїв диференціації членів речення; 3) характеристику членів речення безвідносно щодо вияву ознак обов'язковості / необов'язковості в синтаксичній структурі речення; 4) нівелювання лексико-семантичних характеристик слів як членів речення; 5) характеристика членів речення без урахування передбачуваності / непередбачуваності форми нецентрального елемента і под.

Грунтовний перегляд вчення про другорядні члени речення зумовлений абсолютно новим підходом до визначення елементарної синтаксичної одиниці – позиційної ланки в структурі речення, тобто синтаксеми – в семантико-синтаксичному аспекті, яка залежно від її зв'язків у реченні може бути вільною (детермінант) або зв'язаною, тобто входить до структури речення через словосполучення, пор.: *Із города із Глухова полки виступали з заступами на лінію* (Т.Шевченко) – компонент *Із города* належить до зв'язаного, його наявність зумовлена семантикою присудка і *В селі хлопці відразу подалися до школи* – компонент *В селі* є вільним компонентом речення.

У структурі двоскладного речення слід виділити головну субпозицію (підмет і присудок) і неголовну (детермінант (*В селі*), компонент причленної залежності від одного члена речення (*Із города*)). Кожна субпозиція визначається силою і характером синтаксичних зв'язків. У неголовній субпозиції, наприклад, виділяється центральна, яка завжди запрограмована семантикою головного слова, і периферійна, що є проекцією позиції слова в словосполученні, утвореного за допомогою однобічного підрядного зв'язку (узгодження, прилягання), пор.: *Твого ← життя ← гілля → густе Вітчизні ← в серце ← проросте* (А.Малишко) і *Вітер ← стугонів → дахом* (О.Гончар).

Субпозиція детермінанта на відміну від центральної і периферійної субпозиції причленної залежності, визначається слабким синтаксичним зв'язком із граматичним ядром речення і його позиція в структурі речення завжди периферійна, незалежно від того, чи в реченні наявна одна детермінантна субпозиція, чи їх значно більше, напр.: *В Берліні арку Перемоги я ради миру збудував* (М.Нагнибіда).

Дуплексив також посідає окрему субпозицію. Його основною ознакою є наявність подвійного синтаксичного зв'язку: підпорядкованість підмету й водночас – присудку, тобто дуплексив, виступаючи неголовним компонентом структури речення, завжди пов'язується із присудком і підметом: *Дівчина зайшла до хати стривожена*.

2. Синкретичні члени речення. Синкретизм у системі членів речення – це поєднання (синтез) в одному члені речення диференційних ознак різних членів речення, їх функцій. Причиною появи та існування таких членів речення є необхідність вираження синкретичної семантики, що значно багатша, ніж семантика типових членів речення. Синкретизм членів речення зумовлюється: 1) невідповідністю форми і змісту члена речення; 2) подвійними формами підрядного прислівного зв'язку і семантико-синтаксичних відношень між головним і залежним словами; 3) синкретичними значеннями словоформ; 4) еліпсисом дієслівної форми; 5) лексико-граматичними властивостями сполучуваних форм.

Завжди синкретичними за семантикою є словоформи, що поширюють члени речення, виражені віддієслівними іменниками (значення предметності + значення дії). Так, у словосполученні *подорож до Києва* поєднується означальне та обставинне значення (яка? куди?), оскільки субстантивна властивість іменника *подорож* (предметне значення) зумовлює необхідність атрибута, загальна ж дієслівна властивість (дія) визначає необхідність обставинного або об'єктного поширювачів. Наявність обставини зумовлюється лексико-граматичним значенням руху головного слова. Питання куди? успадковане іменником від мотивувального дієслова: *подорожувати* куди? Віддієслівні іменники вносять у речення додаткову предикацію, тому можлива заміна їх дієприслівниковими зворотами та підрядними реченнями: *Після прибуття до Києва школярі відвідали музей Лесі Українки* // *Прибувши до Києва, школярі відвідали музей Лесі Українки* // *Як тільки школярі прибули до Києва, вони відвідали музей Лесі Українки*.

Синкретизм члена речення може зумовлюватися синкретичним характером його власних властивостей, місцем у системі частин мови. Підтвердженням цього є інфінітив. В інфінітиві залежно від синтаксичних умов посилюється то субстантивний, то дієслівний компоненти. Перший посилюється в позиції: 1) підмета; 2) додатка; 3) інфінітивного уявлення: *Йти вночі до лісу? Ні, це страшно та й небезпечно* (О.Слісаренко)).

Дієслівний компонент актуалізується в позиції складової частини дієслівного складеного присудка, самостійного присудка. Інфінітив при модальних дієсловах типу *надіятися, мріяти, боятися, готуватися* виконує подвійну функцію: позначає дію діяча та об'єкт дії, виражений відмінюваною дієслівною формою.

Синкретизм компонентів речення наявний при еліпсисі дієслівної форми, при якому залишкова частина бере на себе функцію еліпсованої структури, зберігаючи свою первинну функцію. У результаті в словоформі поєднується старий зміст з новим, що виявляється в нових зв'язках: *Я приніс додому цілий букет фіалок, які були всі у росі // Я приніс додому цілий букет фіалок у росі*. Означення *у росі* зберігає свою попередню об'єктну семантику і набуває нової атрибутивної семантики, перебуваючи в приіменниковій позиції.

Синкретизм членів речення може зумовлюватися віднесеністю сполучуваних форм до лексико-семантичних угруповань слів, до лексико-граматичних розрядів частин мови, їх валентним потенціалом та ін., пор.: *Білка сиділа на гілці дерева і смакувала лісові горішки* (Є.Гуцало). До словоформи *на гілці* можна поставити два питання: де? і на чому? Перше питання зумовлене властивостями дієслова-предиката *сидіти*, а питання на чому? – лексико-граматичними властивостями словоформи *на гілці*, в якій конкретно-предметне значення не послаблюється в таких синтаксичних умовах (*сидіти* не тільки де?, але й на чому?). Ці обидва різновиди поєднуються в одному компоненті *на гілці*, пор.: *сидіти у в'язниці* → *сидіти тут* – обставинний різновид валентності, *сидіти на дивані* – поєднано об'єктний й обставинно-локативний різновиди валентності. Поєднання семантики місця й об'єкта робить можливим постановку двох питань і кваліфікацію такого елемента як синкретичного.

Синкретизм членів речення перебуває в постійному розвитку.

3. Нове вчення про другорядні члени речення. Синтаксичні зв'язки між словами можуть бути глибинними і поверхневими. Традиційне вчення про члени речення ґрунтується на ототожненні обох типів зв'язків. Нове вчення ґрунтується на їх розмежуванні. У реченні наявні слабкокеровані форми, які відносяться не до одного слова, а до всього речення загалом. Такі елементи називають детермінантами, як компоненти, що не входять до структурного мінімуму речення.

3.1. Детермінант. Детермінант – це самостійний семантичний поширювач речення, наявність якого зумовлюється комунікативними потребами висловлення: *Гармошка десь на другій вулиці виводила добре знайомий мотив довоєнної пісні* (В.Собко). На конструктивному рівні детермінант виступає факультативним поширювачем, який може бути опущеним без порушення формальної будови речення. Фактор “опущення” такого компонента із структури речення без впливу на його семантику є доказом на користь виділення детермінанта. У цьому – головна відмінність детермінантів від прислівних поширювачів – конструктивно зумовлених елементів. Детермінант – категорія реченнєвого рівня, він характеризується особливим детермінантним зв'язком: *До самого ранку битва лютувала з перемінним успіхом* (І.Малик).

3-поміж детермінантів за семантикою вирізняються: 1) фонові детермінанти, 2) детермінанти зумовленості, 3) детермінанти з характеризувальним значенням.

3.1.1. Фонові детермінанти. Фонові детермінанти виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього. Вони об'єднують локальні і темпоральні детермінанти: *Скрізь владно вторглася весна* (С.Скляренко). *Інколи я вже дуже хочу додому повернутися* (О.Іваненко).

3.1.2. Детермінанти зумовленості. Детермінанти зумовленості називають ситуацію, подію, яка перебуває у відношенні зумовленості з основною подією. Вони поділяються на детермінанти причини, мети, допусту, умови та наслідку, пор.: *Під впливом своєї вчительки Леся ще більше полюбила музику* (Л.Костенко). *Од знемоги бійці хиталися* (В.Сосюра). *Для захисту від обростання підводні частини різних споруд покривають необростаючими фарбами* (Ю.Липа). *Попри незвичайність події, запорожці вели себе стримано, спокійно* (В.Малик). *При бажанні він міг би цілком законно уникнути відрядження* (О.Гончар). *На біду зустрілись ми з тобою* (О.Гончар).

3.1.3. Детермінанти з характеризувальним значенням. Детермінанти з характеризувальним значенням уміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події: *Василь поглянув здивовано* (В.Міщенко). Детермінанти характеризувального типу поділяються на детермінанти: 1) з означувальною характеристикою: *радісно, ніжно, спокійно, нервово, голосно, несміливо* та ін., напр.: *Спокійно і чемно батько ступив у тамбур* (М.Вінграновський); 2) зі значенням уточнення / обмеження: *зовні, практично, фактично, психологічно*, напр.: *Зовні він здавався спокійним* (В.Малик); 3) сукупності / роздільності: *вдвох, гуртками, разом з сином, поодиноці* і под., напр.: *Разом з Григорієм вони розробили кілька спеціальних маршрутів для найбільш безпечного переходу з сектора в сектор* (Ю.Дольд-Михайлик).

3.2. Дуплексиви. Члени речення з подвійним зв'язком називають дуплексивами, особливістю яких є одночасне співвідношення з обома головними членами речення: *Темна хмара одна чорніє на далекому небосхилі* (В.Підмогильний). Словоформа *одна* одночасно стосується іменника *хмара* та дієслова *чорніє*.

У реченні наявні атрибутивно-обставинні та атрибутивно-об'єктні дуплексиви. Перший позначає ознаку предмета, яка одночасно вказує на обставини, за яких спостерігається ця ознака: *На фронт Микола пішов ще хлопцем* (Я.Мельник), тобто *хлопцем* = *коли був ще хлопцем*. Атрибутивно-об'єктний дуплексив позначає ознаку предмета, яка одночасно є об'єктом дії і виявляється в предмета тільки в результаті цієї дії. Цей тип дуплексива спостерігається при дієсловах типу *працювати, служити, оформити, оформитися, зарахувати, вважати, вважатися* та ін., напр.: *Марія оформилася секретарем*. Тут словоформа *секретарем* позначає атрибутивно-предикативну ознаку предмета і є одночасно об'єктом дії. На формально-граматичному рівні дуплексив входить до складного присудка.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити члени речення, виділити фонові детермінанти та вказати їх різновиди.

Ночами довкола гуртожитку відбувалось якесь життя (Ю.Андрухович). Над Києвом – золотий гомін, і голуби, і сонце! Внизу – Дніпро торкає струни... (П.Тичина). Через цю дірку в стіні і винесли надвір тіло Анта (С.Скляренко). Останнім часом на пиво слід ходити з власними слоїками (Ю.Андрухович). Надвечір в хаті потепліло (Є.Гуцало). Десь далеко цвітуть мандарини і задумано хвилі шумлять (В.Сосюра). У Львові ти зрозумів, що в напрямку Чортополя відбувається мало не паломництво (Ю.Андрухович). А тим часом із діброви козак виїжджає (Т.Шевченко). Край лісу на темному небі трошки прояснилося (І.Нечуй-Левицький).

Завдання II

Підкреслити члени речення, виділити детермінанти зумовленості, вказати їх різновиди.

Твоїм будучим душу я тривожу, Від сорому, який нащадків пізних Палитиме, заснути я не можу (І.Франко). Тоді у лісі було темно (Є.Гуцало). Од вітрових ударів тільки важко поскрипують снасті та зростають навкруги світло-сині снігові дюни (І.Кириленко). Від

люті став він червоний як рак (І.Нехода). Не знайшовши броду, не лізь у воду (Народна творчість). Опівночі айстри в саду розцвіли (Олександр Олесь). А княгиня Ольга вигнала його з Києва, разом із сестрою послала до Будутина (С.Скляренко). Днів через три вони в тому ж гаю Справдили вигадку свою (Л.Глібов). Скоро буде вечір і в тихій кімнаті зазвучать, заридать солов'ї поцілунків (В.Сосюра).

Завдання III

Підкреслити члени речення, виділити детермінанти з характеризувальним значенням, вказати їх різновиди.

Спокійно шуміла вода, підмиваючи береги (Є.Гуцало). Від прудкої ходи Остапові зробилося душно (М.Коцюбинський). Трохи вірить серце в забобони, логікам усім наперекір (М.Рильський). Через те, куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою тільки Малушу (С.Скляренко). В небі осіннім хрести (В.Сосюра). Отам проходила, на галяві заснула, І біля неї тихо скорбна мати сіла (О.Зуєвський). Між багнетами йду і мовчу (В.Сосюра). Давно за синю хмару сонце впало (Т.Осьмачка). В неділеньку вранці ідуть новобранці (Ю.Федькович).

Завдання IV

Підкреслити члени речення, виділити дуплективи.

Яблуні стояли байдужі, вишні – заспані (Є.Гуцало). Тільки Галя стояла засмучена (Є.Гуцало). Дім стоїть порожній (В.Винниченко). Втративши самовладання, не тямлячись, завклубом хутко пройшов у кімнату, і, побачивши скрипку – лежала в кутку, недбало кинута на купу одягу, – схопив її різким розпачливим рухом і вдарив об скриню (Є.Гуцало). Муляри, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, тепер, покинувши свої прилади, випростовували крижі і роздоймали широко руки (І.Франко).

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття односкладного речення. Загальні ознаки односкладних речень.

Односкладним називається таке речення, в якому наявний один головний член, що виступає носієм головної його ознаки – предикативності.

В українській мові наявні односкладні *дієслівні* й *іменні* речення.

Дієслівними односкладними реченнями є речення, в яких мова йде про дію, діяч або виконавець якої не вербалізований (словесно не виражений). Основними ознаками таких речень є: 1) наявність єдиного головного члена речення; 2) особливість вираження предикативності (виявляється тільки у формах єдиного головного члена); 3) наявність власної структурної схеми; 4) наявність парадигми; 5) членованість; 6) інтонаційне оформлення та ін.

2. Різновиди односкладних речень.

2.1. Різновиди односкладних дієслівних речень

2.1.1. Означено-особові односкладні речення.

Означено-особовими реченнями називаються такі речення, в яких головний член виражений дієсловом, що особовим закінченням вказує на означену (конкретну) особу: *я / ти / ми / ви* → дієслово у формі 1-ої або 2-ої особи однини чи множини теперішнього / майбутнього часу дійсного або наказового способу: *Будемо ж берегти наше мирне українське небо!* (З газ.). *Стою і на душі пропливають тривожні болі* (Л.Костенко). *Славте землю і весну, славте країну молоду* (П.Кордун).

Головний член у формі 1-ої особи множини може передавати семантику: а) спонукання співрозмовника до сумісної дії: *Йдемо, поете, вперед і пізнаємо все* (О.Матушек);

б) окреслення власної дії: *Чекати не можна, будемо прориватися до наших! Важко, звичайно, але прорвемося* (Д.Міщенко); в) злитості з іншими діячами: *Я їхала сюди і мріяла, а нам тут кроку не дають, не знаємо, що й робити і як бути* (Я.Мельник); г) етичної сукупності, сумісництва – у звертаннях до співрозмовника (замість 2-ої особи однини та множини): *Як себе почуваємо? Як поживаємо?*

2.1.2. Неозначено-особові односкладні речення. Неозначено-особовими односкладними реченнями називають такі односкладні речення, в яких дійова особа мислиться неозначено, а головний член виражений дієсловом 3-ої особи множини теперішнього або майбутнього часу, або формою множини минулого (давноминулого) часу дійсного способу: *Багато таких суден тепер спускають, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи* (О.Гончар).

Неозначено-особові речення можуть виражати дію особи: 1) що не відома мовцеві і не суттєва на відповідний момент для мовця: *За літо школу відремонтували, завезли новенькі парти, від яких іде якийсь надзвичайний запах і наповнює всю школу* (О.Донченко); 2) яка відома мовцеві, але він не називає її в силу певних причин: *Кажуть про вимогливість, повідомляють про нові закони для нас* (З газ.); 3) яка не може бути точно названою мовцем: *Дивись, а то там на ярмарку все вкрадуть* (О.Ковінська); а також 4) дію, витворювану самим мовцем, але мовець не вважає за необхідне наголошувати на джерелі дії: *Знай, брате мій, що тебе завжди чекають, сподіваються і мріють про зустріч з тобою* (М.Лазорський).

2.1.3. Узагальнено-особові односкладні речення. Узагальнено-особовими односкладними реченнями називаються такі односкладні речення, дія яких стосується узагальненої особи, а головний член виражений дієсловом 2-ої особи – зрідка – в інших особових формах.

Узагальнено-особові речення виражають: 1) загальне положення, висновок, що стосується всіх або більшості: *Розуму і за морем не купиш, коли його вдома не маєш* (Нар.тв.). *Що посієш, те й пожнеш* (Нар.тв.); 2) інтимність думок, настроїв, переживань: *Трапляється так, що сидиш поміж інших, наче й друзі, але нічого спільного з ними не маєш* (Я.Мельник).

Головний член узагальнено-особових односкладних речень може виражатися дієсловом у формі:

1) 2-ї особи однини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу (найтиповіша форма): *За сон коня не купиш. Не жалкуй на сусіда, коли спиш до обіда. Хочеш мати, треба дбати* (Нар.тв.);

2) 2-ї особи однини і множини наказового способу (містять заклики, настанови, повчання, поради): *За край рідний іди сміливо в бій. Край рідний умій боронити. Не кайся востаннє* (Нар.тв.);

3) 1-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу: *Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем;*

4) 3-ї особи множини: *Решетом воду не носять. Дарованому коневі в зуби не дивляться. Давніх друзів не забувають, а при горі споминають;*

5) чоловічого роду минулого, давноминулого часу дійсного способу: *Цілив у ворону, а попав у корову* (Нар.тв.).

2.1.4. Безособові речення. Безособовими називаються такі односкладні речення, в яких виражається дія або стан, що виникають та існують незалежно від витворювача дії та носія стану. Безособові речення – найрізноманітніша і найуживаніша група односкладних речень.

Залежно від морфологічної суті головного члена та його загальної семантики в системі безособових речень розрізняється декілька формально-змістових різновидів. Це безособові речення, головний член яких виражений:

1) безособовими дієсловами (найтиповіший вияв). Це власне-безособові речення: *розвидніти, вечоріти, темніти, світати, смеркати: Світало по-березневному рано* (З.Тулуб). *Звечоріло, зірки проступали на небі* (О.Гончар);

2) аналітично (дієслово *бути* або дієслово фазової, модальної семантики + інфінітив): *буде світати, починає світати, має світати, мусить світати: Незабаром має світати* (М.Трублаїні);

3) особовим дієсловом у безособовому значенні (найпоширеніші в сучасній українській мові). Вони поділяються на дві підгрупи залежно від того, яким дієсловом – без постфікса *-ся* чи з постфіксом *-ся* – виражений у них головний член. Безособові речення з головним членом, вираженим дієсловом без постфікса *-ся*, означають: 1) атмосферно-метеорологічні явища природи: *Уже сонечко в морі сідає, У тихому морі темніє* (Леся Українка); 2) стихійні процеси: *У садку поміж деревами понасипало кучугури* (Панас Мирний); 3) фізичні та психічні процеси в організмі людини: *Смоктало під грудьми від холоду* (З.Тулуб).

Безособові речення з головним членом, вираженим дієсловом з постфіксом *-ся*, означають: 1) різні процеси сприймання: *Як гарно марилося на шкільній лаві* (М.Коцюбинський); 2) процеси мислення й мовлення: *Не так швидко робиться, як мовиться* (Нар. тв.);

4) формою на *-но, -то* (повідомляється про дію як результат, а не процес): *Дивне місто проти сонця. Всі озолочено віконця* (П.Тичина);

5) словом категорії стану. Вони поділяються на речення з головним членом, що виражений: 1) предикативним прислівником типу *безлюдно, болісно, весело, важливо, видно, відрадно, гарно, досадно*: *Як весело було нам усім у ту мить* (А.Яніта); 2) предикативним словом типу *біда, гріх, диво, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час*: *Жаль стало батька* (М.Коцюбинський). *Вже пора нам усім додому, пора до праці* (3 розм. мовл.); 3) предикативним словом типу *можна / не можна, необхідно, можливо / неможливо, доцільно / недоцільно, потрібно / непотрібно, треба / не треба, сила / несила* і под.: *Мені можна до вас?* (3 розм. мовл.).

Примітка. Речення з предикативним словом *нема (немає)* з обов'язковим непрямым додатком у род.в., що позначає особу або предмет, відсутність якого стверджується: *У гаю, гаю Вітру немає* (Т.Шевченко). *Не бігай на річку, бо в мене і душі нема – ще в ополонку вскочивши* (М.Старицький), є *тенітивними*. Подібно і речення із заперечною часткою *ні (ані)*, що набуває ознак предикативності: *Ані хмаринки*..

2.1.5. Інфінітивні односкладні речення. Інфінітивними називаються односкладні речення з головним членом, вираженим незалежним інфінітивом, що позначає можливу або неможливу дію: *Куди мені діватись? Де помочі шукати? Кого просити?* (І.Котляревський). *Піти лише пасіку обдивитись* (Панас Мирний).

Головний член інфінітивних односкладних речень може бути виражений незалежним інфінітивом без частки *би (б)* та незалежним інфінітивом з часткою *би (б)*. Використання частки *би (б)* суттєво впливає на семантику інфінітивного односкладного речення.

Інфінітивні речення з часткою *би (б)* виражають:

1) бажану або небажану для мовця дію чи стан: *От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві* (М.Коцюбинський);

2) оцінку здатностей співрозмовника: *Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т.Шевченко);

3) реалізацію побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії: *Поїхати нам потрібно, та тільки не програти б змагання;*

4) постійну або часту схильність мовця до певної дії-вчинку: *Вам тільки б сміятися* (М.Стельмах).

Інфінітивні речення без частки *би (б)* виражають:

1) необхідність дії або стану, їх неминучість, неможливість або відсутність: *Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати* (Марко Вовчок);

2) вагання, сумнів у доцільності чи необхідності дії або стану: *Боротися, але як?* (О.Гончар);

3) спонукання – наказ, пораду, побажання, просьбу чи заклик до виконання певної дії: *Вчитися майстерності!;*

4) недоцільність дії: *Чим же було тут захоплюватися?* (І.Вільде).

Окремим різновидом інфінітивних речень є *інфінітивно-називні* та *інфінітивно-безособові* структури.

Інфінітивно-називним реченням притаманна констатація факту, називання певної дії або процесу. Основна семантика – вираження необхідності, неминучості дії або стану: *Повстають і йти вперед, наближатись до всього прекрасного і вимріяного* (Я.Гон). Інфінітивно-називні речення інколи реалізують функцію теми, оскільки у цьому випадку інфінітив називає тему подальшого роздуму і може бути замінений у контексті називним теми: *Жартувати та жартувати! Завжди отак, а що ж далі?* (В.Самійленко) і *Жарти та жарти! Завжди отак, а що ж далі?*

Інфінітивно-безособові речення – це речення з інфінітивами на позначення сприймання, подекуди мислення типу *чути / не чути, узнавати / не узнавати, пізнавати / не пізнавати*. Їх можна поставити в синонімічні стосунки з безособовими реченнями: *Голосів не чути / Голосів не чуто; Їх не пізнати / Їх не пізнано*.

Односкладні речення, головний член яких виражений поєднанням безособово-предикативного слова типу *можна, слід, варто, треба* та інфінітива, слід кваліфікувати як *безособово-інфінітивні*, оскільки в таких реченнях поєдналися ознаки безособових (семантика і форма головного члена) й інфінітивних (значення інфінітива доповнює компонент безособовості) односкладних речень: *І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі* (Леся Українка). *Моральним подвигом можна назвати те, що здійснив Котляревський в ім'я свого народу, в ім'я людської культури* (О.Гончар).

2.2. Різновиди односкладних іменних речень. Односкладними іменними реченнями є такі, в яких єдиний головний член речення виражений іменником. З-поміж них вирізняються номінативні та генітивні.

2.2.1. Номінативні речення. Номінативними реченнями називаються односкладні речення з єдиним головним членом у формі називного відмінка імені або кількісно-іменною будовою, що стверджують буття предмета або явища, яке може ускладнюватися значенням вказівки, емоційної оцінки, волевияву: *Зима. У лісі стало зовсім холодно* (В.Підмогильний).

Основною граматичною ознакою номінативних речень є їх односкладність та морфологічна природа головного члена, який може виражатися: 1) іменником у Н. в.: *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті* (В.Сосюра); 2) кількісно-іменною комплетивною словосполученням: *Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує* (Я.Мельник); 3) займенником: *Вона! Боже, справді вона* (В.Самійленко). Інтонація в номінативних реченнях є констатувальною.

Розрізняються поширені та непоширені номінативні речення. У поширених реченнях можуть бути другорядні члени речення, переважно – це препозитивне / постпозитивне узгоджене або неузгоджене означення (вимовляється без паузи між компонентами речення): *Замерзлий полустанок... Ліс... І знов полем бреду я...* (М.Рильський). *Сосни високі. Серпень. Спек* (Є.Летюк).

За особливостями значення і структури розрізняються такі різновиди номінативних речень:

2.2.1.1. Буттєві номінативні речення, що є власне-номінативними і найтиповішими в українській мові: *Далина. Далечінь. Світлодаль...* У мандрівку збирається молодь (М.Сингаївський).

2.2.1.2. Вказівні номінативні речення – односкладні речення з вказівними частками, що виконують функцію посилення звучання і вказівки на той чи інший предмет, виділення із сукупності однорідних (наявність вказівних часток *це, ось*): *Ось копія наказу* (О.Довженко). *Ось вам тихий порт* (П.Тичина). Вказівна частка може поєднуватися із сполучником-часткою і з метою виділення згадуваного предмета з-поміж інших: *Ось і той шлях* (М.Стельмах). *От і Чернігів. Ранком він ще спав* (П.Тичина).

2.2.1.3. Оцінні номінативні речення, що поєднують у своєму звучанні номінацію предмета та його емоційну оцінку. З-поміж номінативно-оцінних речень розрізняються:

1) оцінно-стверджувальні, в яких подається кваліфікація констатованих предметів, їх оцінка: *Справді слава дівчина* (М.Стельмах);

2) оцінно-окличні речення, в яких наявність предмета супроводжується його піднесеною емоційною оцінкою: *Ох, яка ж краса! Сад увесь убрався в іній* (П.Тичина). Емоційна піднесеність передається займенниками типу *який* (-а, -е), *такий* (-а, -е), аналітичною часткою *що* за і под.

2.2.1.4. Власне-називні, до яких належать назви книг, часописів, картин, музичних творів, написи на вивісках та ін., пор.: “*Собор*” (назва роману О.Гочара), “*Диво*” (назва роману П.Загребельного) та ін. Назви книг, часописів, картин та ін., що складаються із слова або словосполучення з номінативним значенням, виражають судження існування і вживаються для того, щоб позначити, виділити який-небудь предмет або явище, вказати на нього, розкривши його значення та призначення назвою. Вони набувають комунікативного навантаження у процесі спілкування і їм притаманна констатувальна інтонація.

2.2.1.5. Спонукально-бажальні номінативні речення, в яких стверджується необхідність або бажаність того, щоб предмет, названий іменником у Н.в., став наявний. Цей тип речень лексично обмежений. До них належать усталені в мові виробничі команди або військові накази чи розпорядження, категоричні вимоги тощо: *Документи! – Документи у нас, товаришу, різні, – сказав повстанець...* (О.Довженко). Сюди не можна зараховувати форми мовленнєвого етикету типу *Добрий день!* Вони належать до квазі-речень (нечленованих речень, еквівалентів речення, слів-речень).

2.2.1.6. Номінативний теми. Цей різновид односкладних номінативних речень є особливим виявом актуалізації тексту. Номінативний теми являє собою інтонаційно самостійну комунікативну одиницю, через яку мовець повідомляє про наявність у свідомості уявлення і викликає аналогічну асоціацію у свідомості співрозмовника. Від інших різновидів номінативних речень він відрізняється тільки констатацією уявлення про предмет, а в типових різновидах номінативних речень стверджується буття, наявність предмета або його необхідність та ін.: *Син! Дванадцять років, а вже біжить на поміч* (М.Стельмах). *Сибір. І соловецькі келії, і глупа облягає ніч пекельний край і крик пекельний* (В.Стус).

Порівняно невелику групу утворюють речення з нульовим присудком (його еліпсом) та обставинами типу *знову, раптом*, в яких предмет подається у процесі його розвитку або вияву: *Раптом село... Вся уява там* (П.Вернигора). Ці речення належать до двоскладних, показником присудка є обставина місця.

2.2.1.7. Субстантивно-якісно-оцінні речення. За формально-граматичним вираженням особливу групу утворюють речення, в яких головний член – іменник якісно-оцінної семантики. З-поміж них виділяються речення: 1) *особові*, в яких суб’єкт відповідає означеній або неозначеній особі: *Нахаба*; 2) *предметні*, в яких суб’єкт співвідноситься з предметом: *Краса!* Речення типу *Краса!* виражають двоскладне судження без вербалізованого (словесно невираженого) суб’єкта-поняття. Такі речення вміщують оцінку того, про що йде мова, або того, що є предметом спостереження. Тому вони є двоскладними неповними з опущеним підметом.

2.2.2. Генітивні речення. Генітивними односкладними реченнями називаються такі речення, в яких єдиний головний член виражений формою родового відмінка однини або множини: *А йому лише тринадцять літ* (В.Сосюра). З-поміж генітивних речень розрізняються: *квантитативно-генітивні* (від лат. *quantitatis* – кількість) і *генітивно-заперечні*.

Квантитативно-генітивні речення позначають певну кількість предметів, осіб тощо: *Народу, народу!* (Г.Квітка-Основ’яненко).

Генітивно-заперечні речення містять єдиний головний член речення, що складається зі слів *нема, ні* (може входити до складу займенника) і форми родового відмінка іменника: *Зими нема. Ні місяця, ні зірок. Нічого подібного.* Традиційне зарахування їх до безособових не відображає специфіки форми Р.в., що є складником єдиного головного члена речення.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена означено-особових односкладних речень.

А робиш так, щоб знову тебе туди загнали! (Василь Шевчук). Живете де? (В.Шевчук). Вставите в якусь поему, може? (Василь Шевчук). Побережемо добро казенне (Василь Шевчук). Де б я не був, а все ж думками лечу в Донеччину свою (В.Сосюра). Любив Вкраїну він душею і зрадником не був для неї (В.Сосюра). У цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не проникало сонячне світло, просидів уже чимало (Є.Гуцало). Сутеніло. За деревами кишлаку сквапно сідало на заході сонце, й у повітрі вже чути було перших москітів (Б.Антоненко-Давидович). Вітай життя! (Б.-І.Антонич). Говори! Твоя справа на місяці показана (В.Барка).

Завдання II

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена узагальнено-особових односкладних речень.

Любіть Україну, як сонце, любіть, як вітер, і трави, і води, в годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди! (В.Сосюра). А пошлемо їм молодих наших луїарів та охочих, самі ж зостанемося тут (П.Загребельний). Вельми дивувався нашим голеним головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспитав, чи не тому принца звуть великим Конде, що в нього такий великий парик (П.Загребельний). Що маємо – не дбаємо, а втративши – плачем (Народна творчість). Удосвіта встанеш – більше діла зробиш (Народна творчість). Не знайшовши броду, не лізь у воду (Народна творчість).

Завдання III

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена неозначено-особових односкладних речень.

До того всього, сказали, видадуть перегодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки (Григір Тютюнник). Потім подали друге – чай в алюмінієвих кухлях (Григір Тютюнник). Але з ним не хотіли говорити й відмахувалися від нього рукою (Г.Хоткевич). Я схожий був на отшельників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрять Бога (П.Загребельний). Але вони сміються, мов вві сні, і погляд мій приковують до себе, Нагадують розкоші весняні і кажуть про тепло, про радість, про тебе (Олександр Олесь). Не задержать нам хвилі (Б.-І.Антонич). Враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло (В.Барка). І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку (Григір Тютюнник).

Завдання IV

Підкреслити головні члени речення, охарактеризувати морфологічне вираження головного члена безособових односкладних речень.

Там можна побачитись було з далеким родом (М.Коцюбинський). От і вівтарі (Г.Хоткевич). Душа моя – пуста холодна й німа... Нічого в тій пустці самотній нема: То вітер розвіяв, то хвилі зірвали, То, граючись, діти малі розібрали (Олександр Олесь). Наказ дано (коротко й суворо): Вдарити й розбити ворогів (В.Еллан-Блакитний). Так на минулого й майбутнього раменах повішено, мов плахту, долю нашу (Б.-І.Антонич); Віддати треба нам життю щомога, а треба кожному, ще поки молодий (Б.-І. Антонич).

Завдання V

Підкреслити головні члени речення, визначити різновиди інфінітивних односкладних речень.

Покласти б голову в коліна... Відчути б руку на чолі... (В.Еллан-Блакитний). А знов лихо: повели чоловіка в сільраду (В.Барка). Намагається поміж ними вхопити бадилину (В.Барка). Арештувати, хто порушить тишину! (В.Барка). Та краще пальці свої гризти, ніж за таку плату робити... (В.Винниченко). Не оживить, не запалить, Не випростать зігнуті крижі (Є.Маланюк). З нори вилазити не хотілося, а тут заболіло вухо, наче нічого було тому вухові зараз робити, – але заболіло (М.Вінграновський).

Завдання VI

Підкреслити головні члени речення, визначити тип дієслівних односкладних речень.

Взявся за гуж – не кажи, що не дуж (Народна творчість). Набити руку – це не означало побити руки... Йоду в нас нема (Григор Тютюнник). Йому скажуть, що він приїхав учитись... (В.Підмогильний). Але що є правда і як творити суд?! (С.Скляренко). Гречку сійте, коли жито гарно зацвітає (Народна творчість). Зробили тризну? (С.Скляренко). Що скажете про потреби ваші? (С.Скляренко). - І ще про одно прошу тебе, Добрине: коли сумніватиметься Володимир – порадь йому, важко буде – допоможи, небезпека – захисти (С.Скляренко). Надворі було ясно (Г.Тютюнник). – Ач, прокляті! – сказав ображено і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води... (Г.Тютюнник).

Завдання VII

Підкреслити головні члени речення, визначити різновиди номінативних односкладних речень.

Солов'їні далі, далі солов'їні... (В.Сосюра). У росі фіалки, ріки у тумані... (В.Сосюра). Весняний сад, квітки барвисті, пісні пташині в вишині, і ти у саяві і намисті подібна сонцю і весні (В.Сосюра). Підкинуло. Здригнулось. Зашкребло. Затнувся подих. Оберт. Шарудіння (М.Бажан). Тиша і пустка (М.Коцюбинський). Ні слова про втому! Ні слова про спокій! (В.Еллан-Блакитний). У батьків мабуть спитають про Тернопіль. Дубно. Борислав (Дзвін). На шию почепив тугого, також татарського, лука, в зуби взяв стрілу. Лише одну (Дзвін). Ось краса! (В.Винниченко). Велике ательє; в лівій стіні ззаду – двері в кімнату Рити (В.Винниченко). Це Білий Медведик (В.Винниченко).

Завдання VIII

Підкреслити члени речення, визначити типи односкладних речень.

Його помітили не зразу (Є.Гуцало). Поживився скибкою, як собака мухою (І.Карпенко-Карий). Йому дуже кортіло бути там, де робилося кіно (Є.Гуцало). Хліба нема: вже забрано (В.Барка). Зоре моя вечірняя, Зійди над горою, Поговорим техесенько в неволі з тобою (Т.Шевченко). Початок осені – вересень (Д.Чередниченко). Старого горобця на полові не обдуриш (Народна творчість). Силуванням волом багато не виореш (І.Нечуй-Левицький). Тиша. Така тиша, що в нього задзвеніло у вухах (О.Довженко). Мені треба побачити Микиту Івановича (В.Винниченко). Арештувати їх (В.Винниченко). Наснилося, з розлуки наверхлося, з морозу склякло, з туги – аж лящить (В.Стус).

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

1. Поняття про семантико-синтаксичну структуру речення. Особливості класифікації предикатів. Однією з перших спроб аналізу семантичної структури речення була праця одного з представників генеративної граматики Ч.Філмора. Він зосередив увагу на універсально-логічних ознаках речення (теорія “відмінкової граматики”). Розглядаючи речення (S), Ч.Філмор вирізняє в ньому пропозицію (P), позачасовий набір

відношень між дієсловами й іменами і модальний комплекс (М), що охоплює заперечення, час, спосіб і вид ($S \rightarrow M + P$). Пропозиція визначається дієсловом та його аргументами, які тлумачаться як семантичні функції (ролі), за Ч.Філлмором – глибинні відмінки: 1) агентив (А) – діяч – істота; 2) інструменталіс (І) – причина дії, інструмент; 3) датив (Д) – істота, якої стосується дія або стан; 4) фактитив (F) – предмет або істота, що виникають внаслідок дії або стану; 5) локатив (L) – місцезнаходження або просторова орієнтація дії або стану; 6) об'єктив (О) – зумовлюваний активною / пасивною дією предмет (тільки назви предметів).

Відмінки постають як глибинні семантичні структури, притаманні синтаксису усіх мов. У кожній національній мові вони набувають власного вираження. Відмінки не слід ототожнювати з членами речення, пор.: *Джон відчинив двері* (Джон – агентив і підмет) і *Двері були відчинені Джоном* (Джоном – агентив і непрямий додаток).

Між різними рівнями репрезентації об'єктивно-смыслового змісту речення наявні ієрархічні відношення: денотативний є ґрунтом для логіко-семантичного, а на останньому ґрунтується мовно-семантичний. У його межах встановлюється семантична структура речення у зв'язку з формальною організацією. Денотативний рівень пов'язаний з реальними ситуаціями. Різниця між логіко-семантичним і мовно-семантичним рівнями полягає в тому, що перший пов'язаний безпосередньо із значеннями (результат логічного аналізу відображення у людській свідомості відношень між учасниками реальних ситуацій), мовно-семантичний рівень корелює із значеннями як наслідком відображення за допомогою мислення цих самих відношень у конкретних мовах.

Семантична структура речення – це сукупність семантичних відношень між реаліями об'єктивної дійсності, відображених у синтаксичних структурах. До таких відношень належать: 1) агенс – дія, 2) носій стану – стан, 3) дія – інструмент, 4) агенс – дія – пацієнс та ін.

Компоненти семантичної структури речення корелюють з членами речення. Так, агенс найчастіше реалізується в позиції підмета і под. (первинний для національної мови). Вторинний вияв певної семантичної ролі засвідчує некорелятивність семантичної структури речення і його форми: *Вітром віднесло від берега рибальські човни* (член речення *вітром* з логіко-семантичного погляду характеризується як **агенс**, а з семантико-синтаксичного – як **агентивний інструмент**). Це дозволяє встановити інваріантні та варіантні реалізації семантики.

Розгляд семантичної структури речення здійснюється з урахуванням типу предиката, його лексико-семантичної природи, від якої залежить кількість учасників дії та їхні ролі. Так, відмінність акціонального предиката від статального зумовлює різницю і в семантичній структурі відповідних речень: (1) *Хлопець грається* і (2) *Хлопець спить* – у (1) семантична структура охоплює агенса і дію, в (2) – носія стану і стан.

До визначення семантичної структури речення наявні два підходи – *вужкий* і *широкий*. Прихильники *першого* виходять з того, що до семантичної структури речення слід включати тільки відношення, які визначаються валентністю предиката. Здатність предиката вимагати певні формальні і семантичні компоненти для розкриття релятивної семантики є показником ємності семантичної структури речення. Так, у реченні *Весняними ранками я несу квіти дівчині з поля до хати* семантична структура охоплює: агенса (*хлопець*), об'єкт (*квіти*), адресата (*дівчині*), локатив початку руху (*з поля*), локатив кінця руху (*до хати*), тобто $S_n - V_f - S_a - S_d - S_g - S_g$.

При *широкому* підході враховано весь спектр уміщеного змісту в реченні без опори на валентну перспективу дієслівного предиката. Тому в наведеному реченні до семантичної структури входить і компонент *весняними ранками* – детермінант (= двом ситуаціям): *Були ранки + Ранки весняні*. Розгляд семантичної структури речення з опорою на валентність предиката уможливорює вирізнення ядра семантичної структури речення, яка й складає семантичну структуру.

Денотативний (або референційний) визначає співвідношення між реченням і відображуваною в ньому ситуацією в а) ономасіологічному (як речення називає ситуацію); б) синтаксичному (як синтаксичні функції членів речення відображають ролі) аспектах. Якщо структура речення прямо співвідноситься з відображуваною ситуацією, таке речення є прямою номінацією ситуації: *Я взяв книгу* (підмет – суб'єкт, предикат – межа дії, прямий додаток – безпосередній об'єкт). Якщо в структурі речення наявне певне перетворення граматичного характеру (члени речення втратили пряме співвідношення з відображуванним явищем дійсності), така структура є непрямою номінацією ситуації: *Книга взята мною* (книга – прямий об'єкт, заповнює синтаксичну позицію суб'єкта, мною – додаток – активний, діяльний суб'єкт); пор. також: *Я спостерігав біг спортсменів* – непряма; *Я спостерігав, як бігли спортсмени* – пряма.

При опорі на структуру ситуації, відображену в реченнях, здійснюється і класифікація речень. Ситуації можуть розмежовуватися за кількістю учасників, їх якістю, за відношенням між ними. Тому прості речення поділяються на речення, які відображають ситуації, пов'язані з:

1) суб'єктом-особою, що охоплюють семантичні типи: а) дії (фізичної, мовленнєво-мисленнєвої, соціативної, руху): *Діти вчаться*; б) стану (фізичного, психічного): *Йому сумно*; в) якості: *Хлопчик розумний*; г) кількості: *Нас було троє*; г) кваліфікації: *Вовк – з породи хижаків*; д) ідентифікації: *Наш директор – Іванов*; е) відношення: *Я люблю осінь*; є) наявності (існування) або відсутності (неіснування): *У мене є брат. У мене немає брата*; ж) сприйняття: *Я чую пісню*;

2) предметом: а) буття: *Місто*; б) стану предмета: *Дерева в цвіту*; в) стану середовища, природи: *Світає*; г) якості: *Сосна вища від ялини*; г) кількості: *Самокатів – сотні*; д) класифікації: *Київ – столиця України*; е) ідентифікації: *Столиця України – Київ*; є) функціонування: *Трактор оре*.

На основі кількості учасників відображуваної ситуації розрізняються речення: 1) безсуб'єктої ситуації (нуль-валентні предикати): *Тихо*; 2) з одним учасником: *Вулиці*; 3) з двома учасниками: *Я читаю газету*; 4) з трьома і більше учасниками: *Я даю йому книгу*.

За ономасіологічним напрямом факти кваліфікуються за спільністю виражених ними ідей. Виділяються такі логіко-граматичні типи речень: 1) існування (екзистенції) суб'єкта: *Тут є змії*; 2) ідентифікації, або тотожності: *Автор цього листа – Іванов*; 3) номінації – предикат окреслює назву суб'єкта: *Це Олексій. Цього хлопчика звать Андрійком*; 4) характеристизації, або предикації: *Ми поїхали в гори. Шаляпін – це талант*.

При опорі на десятикомпонентну систему універсальних категорій семантична сітка простих речень набуває такого вигляду: 1) сутність (речення тотожності): *Брат – учитель. Його мрія – літати. Вчитися – це шукати*; 2) кількість (речення кількісного вияву ознаки): *Вікон у будинку п'ять*; 3) якість (речення зі значенням якісної ознаки предмета): *Дерева зелені*; 4) відношення (речення співвідношення): *Полиця – з дерева. Золото дорожче від срібла*; 5) місце (речення просторової ознаки суб'єкта): *Подруга – поряд. Діти – в саду*; 6) час (речення часової ознаки суб'єкта): *Збори сьогодні*; 7) стану-процесу: *Ліс шумить. Діти граються*; 8) володіння (речення на позначення належності): *Матуся має город*; 9) дія: *Хлопчик читає книгу*; 10) страждання (речення на позначення підпорядкованості певного суб'єкта тим чи іншим діям): *Ми будували будинок – Будинок збудовано нами*.

2. Семантико-синтаксична структура речення як мовна величина. У кожному реченні слід чітко розмежовувати *модус* і *диктум* (Ш.Баллі). *Модус* – це комунікативний аспект речення, відношення мовця до висловленого. *Диктум* – це номінативний аспект речення – позначення самої події, тієї чи іншої пропозиції. Під *пропозицією* мається на увазі семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо). Це семантичне ядро, об'єктивна

семантична константа речення. Згодом модус стали іменувати *суб'єктивною модальністю*, а диктум – *об'єктивною модальністю*.

Суб'єктивна модальність замкнута на мовця, його ставлення до повідомлюваного. Тому суб'єктивна модальність є факультативною.

Семантична ємність суб'єктивної модальності значно ширша від об'єктивної. Вона може реалізовуватися спеціалізованими: 1) словами (вставні): *Ні, з такою людиною, напевне, добре буде працювати* (М.Стельмах) – вірогідність; *Художня кінематографія існує, як відомо, на базі літератури, кінодраматургії* (О.Довженко) – джерело повідомлення; 2) модальними частками: *І ніби гори оживають* (Т.Шевченко). *Немов ласкаві вересневі феї спинили час, – і всесвіт не тече* (Є.Плужник); 3) інтонаційними засобами для вираження відтінків подиву, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії та ін.: *Ти прийшов сюди?*; 4) порядком слів: *Стану я тебе слухати про все те, що сталося. Добре ти зробив!*; 6) конструкціями (структурна конфігурація): *Нема щоб відразу сказати* (жаль з приводу того, що знання про певний факт стало надзвичайно запізним); *Трава травою, вода водою* (оцінка спроможності людини когось переконати, навести додаткові факти для переконання); *Вона візьми й скажи* (оцінка непередбачуваності когось до сприйняття висловленого).

Об'єктивні смисли речення описуються з опорою на валентність предиката. При цьому семантично елементарним простим реченням є речення з одним предикатом та визначеними ним синтаксемами-аргументами. Розрізняються одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні предикати, відповідно виділяються речення: 1) двоконпонентні: *Дитина спить. Дощить*; 2) трисконпонентні: *Діти стояли біля школи. Малює реставрує картину*; 3) чотирисконпонентні: *Батько обсаджував город вербами. Мама називала сина Олесем*; 4) п'ятиконпонентні: *Син приїхав з міста до батьків потягом. Діти примчали з хутора до села санчатами*; 5) шестисконпонентні: *Хлопець приніс із поля квіти матері в кімнату*; 6) семисконпонентні: *Транспортники привезли школярам меблі автомобілями з фабрики до села*; 7) восьмиконпонентні: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села*. Сім вирізнених на підставі семантико-синтаксичної валентності дієслівних предикатів різновидів семантично елементарних українських речень у своїй семантичній структурі охоплюють семантичні ролі агенса, пацієнса, об'єкта, інструмента, фактитива, локатива з чіткою диференціацією вихідного і кінцевого пунктів руху.

Об'єктивні смисли можуть реалізовуватися: 1) предикативною конструкцією: *Дітям показували кіно*; 2) напівпредикативною конструкцією: *Син, втомлений від роботи, зайшов до хати* = *Син зайшов до хати* + *Син був втомлений роботою*; 3) детермінантом: *Діти пішли в ліс по гриби* = *Діти пішли в ліс* + *Діти хочуть назбирати грибів*; 4) дуплексивом: *Султан волів бачити її [Хуррем] розвеселеною, розсміяною, безтурботною, безжурною* (П.Загребельний) = *Султан волів бачити її* + *Вона повинна бути розвеселеною* + *Вона повинна бути розсміяною* + *Вона повинна бути безтурботною* + *Вона повинна бути безжурною*; 5) атрибутивним компонентом: *Щасливі діти йшли дорогою* = *Діти йшли дорогою* + *Діти були щасливі*; 6) предикатним знаком, який заповнює невластиву для нього синтаксичну позицію: *Вибух розбудив хлопчика* = *Щось вибухнуло* + *Це розбудило хлопчика* та ін.

3. Компонентна структура речення в семантико-синтаксичному аспекті. Кожний семантико-синтаксичний компонент реченнєвої структури являє собою систему підкатегорій.

Семантичний предикат – центральний компонент семантичної структури речення, що позначає активну або статальну ознаку, перебіг якої простежується в часі і відноситься до предмета (суб'єктний) або до ситуації (безсуб'єктний): *Учень малює. Куля червона. Туманіє*. Активний предикат характеризує предмет або ситуацію в діяльному бутті, статальний – у якісному.

Загальна система предикатів поділяється на такі підкласи предикатів: 1) дії (фізичного, мовленнєво-мисленнєвого спрямування тощо): *Матері розмовляли про дітей*; 2) руху: *Хлопець поїхав на хутір*; 3) процесу: *Йде дощ. Віє вітер*; 4) існування: *Сьогодні концерт. Книги є*; 5) стану: *Хлопець хворий*; 6) володіння, належності: *Батько має будинок*; 7) сприйняття: *Учень чує пісню*; 8) місцезнаходження або статальної локалізації: *Хата знаходиться в саду*; 9) кваліфікації: *Він учень*; 10) якісної характеристики (детермінації): *Хлопець косить. Хлопець кривуляє / Хлопець косий. Хлопець кривий*; 11) тотожності: *Мій сусід – Іваненко*; 12) відношення: *Батько любить дітей*; 13) модального відношення: *Мені потрібна книга*.

Відповідно до здатності семантичного предиката поєднуватися з тим чи іншим суб'єктом розрізняються такі актанти:

1) лівобічний суб'єктний, в якому наявні такі підтипи суб'єкта: а) існування, буття: *У цьому лісі водяться вовки*; б) стану: *Дитина плаче*; в) належності: *Хлопець належав до відомої сім'ї*; г) сприйняття: *Мене сприйнято дуже добре*; г) місцезнаходження: *Син уже давно знаходився на відпочинку*; д) кваліфікації: *Дівчина стала справжньою учителькою*; е) детермінації: *Хлопець входив до кола справжніх друзів*; є) ідентифікації: *Михайло Грушевський – це і є перший Президент України*; ж) модальних відношень: *Хлопець уже давно повинен був попросити вибачення*; з) відношення: *Діти поважають свого батька*; і) активного руху: *Загін летів у гори*; к) активної дії: *Хлопець прибирав картину*; л) процесу: *Яблука достигали*; м) комодальності: *Для мене там тепло*; н) джерело: *Від сина немає ніяких повідомлень*; о) каузатор: *Вітром віднесло човни*; п) кількості: *Грошей достатньо. Яблук багато*;

2) лівобічний об'єктний суб'єкт: *Завдання виконувалося*; 3) лівобічний інструментальний суб'єкт: *Вітер відніс човни в море та ін.*

Семантичний об'єкт виступає залежним компонентом семантичної структури речення. Він охоплює об'єкт: 1) активний учасник дії (контрагенс): *Петро сперечається з Василем*; 2) впливу: *Хлопець відчинив квартирку*; 3) адресат: *Ми надіслали листа батькові*; 4) деліберативний: *Ми розмовляли про справи*; 5) знаряддєвий: *Хлопець різав папір ножицями*; 6) засобу дії / впливу: *Дівчина лікується настоянкою*; 7) володіння, належності: *Син має квартиру*; 8) цілеспрямованих устремлінь: *Хлопець тягнеться до малювання*; 9) сприйняття: *Я чую крик*; 10) відношення: *Всі поважають старших*; 11) модальних відношень: *Мені потрібна книжка*; 12) джерело: *Від кожної області взяли по представнику*.

СТРУКТУРНА СХЕМА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Поняття структурної схеми речення. Речення належить до системи мови і до системи мовлення. У реченні наявні і відтворювані, і витворювані мовцем елементи. Відтворювані компоненти структури речення не вільно утворюються мовцем і є конститутивними елементами речення, становлячи його *предикативний мінімум*. Останній необхідний для того, щоб речення було граматично оформлене за законами певної мови. Ширший набір компонентів речення необхідний для семантичної реалізації речення, для його існування як змістового повідомлення.

Комплекс компонентів речення, необхідних для формування його смислової довершеності, називають *номінативним мінімумом*, напр.: *Він працює*. Так, при інфінітиві обов'язковою є наявність давального суб'єкта: *Йому чергувати*; при запереченні – родового об'єкта / суб'єкта: *Немає давно снігу*; при локативних дієсловах – локатива (форма М.в.): *Хлопець давно перебуває на відпочинку*.

Завдання вчення про структурні схеми – визначити мінімум компонентів, при якому речення поза контекстом здатне виконувати свої когнітивні та комунікативні функції. Структурна схема – це відзосереджений абстрагований зразок, який складається з мінімуму компонентів, необхідних для створення речення.

До визначення структурної схеми речення в сучасній лінгвістиці сформувався *вузький і широкий* підходи. Прихильники першого в основу побудови речення кладуть *предикативний мінімум*. На цій підставі до структурної схеми не входять всі прислівні поширювачі, навіть передбачувані та обов'язкові. Цей рівень продовжує традиційне чітке розмежування головних і другорядних членів речення і спирається на нього при визначенні відтворюваних компонентів речення.

Прихильники другого підходу звертають увагу не тільки на формальну організацію речення, але й на його смислову завершеність. Тоді структурна схема виявляється обширнішою, пор.: $N_1 V_f$ – тільки *Птахи прилетіли, Хлопці опинилися в лісі* – $N_1 V_f N_{2loc}/Adv_{loc}$ (де N_{2loc} – будь-яка іменниково-прийменникова конструкція зі значенням місця дії; Adv_{loc} – локативний прислівник). Цей підхід ґрунтується на *номінативному мінімумі*.

2. Компоненти структурної схеми простого речення. Специфіка речення як синтаксичної одиниці полягає в тому, що воно 1) виражає актуалізований інформативний зміст, 2) подає зміст і назву ситуації. До мінімальної структурної схеми простого речення входять компоненти трьох планів: 1) показники предикативності (відмінювані форми дієслова (V_f), інфінітив (Inf), відмінювані форми зв'язки-дієслова (Cor_f)). Формальні реалізації зв'язки не виступають самостійними компонентами структурної схеми, оскільки не можуть одні створити мінімальне просте речення. У відмінюваних форм дієслова рід і число або особа у складі структурних схем варіативні; 2) іменникові форми, які разом із дієсловом-зв'язкою утворюють єдиний синтаксичний комплекс – форми Н. та Ор. відмінків (N_1/N_5), а також безприйменникові та прийменникові форми будь-якого відмінка іменника (N_2), форми прикметника, дієприкметника (Adj_1/Adj_5), інфінітива (Inf); 3) індекси форм дієслова або зв'язки – показники числа, особи, роду тощо.

3. Типи структурних схем простого речення. Мінімальні структурні схеми являють собою результат високої абстракції: вони включають лише такі компоненти, наявність яких не зумовлена прислівними зв'язками, а визначується закономірностями предикативного зв'язку, фіксують тільки специфічні факти синтаксичної організації речення. Список мінімальних структурних схем демонструє формальний апарат речення, його конкретно-мовні форми. Мінімальні структурні схеми за своїм складом дорівнюють предикативному мінімуму речення. За своїм виявом вони можуть бути *однокомпонентними* та *двокомпонентними*.

Однокомпонентні мінімальні структурні схеми утворюються такими компонентами предикативного мінімуму, які є не варіативними щодо узгоджуваних морфологічних категорій. *Двокомпонентні* мінімальні структурні схеми простого речення, крім предикативного центру, включають ще компоненти (іменник або інфінітив). Мінімальні структурні схеми українських речень об'єднуються в три блоки, які розрізняються між собою кількістю компонентів (однокомпонентні та двокомпонентні) і за формою одного з двох компонентів (номінативні та інфінітивні двоскладні речення).

3.1. Перший блок, двокомпонентний номінативний. Цей блок реалізується такими структурними мінімальними схемами (їх валентні різновиди в трикомпонентному, чотирикомпонентному семантичному обсязі): 1) $N_1 V_f$ або $S_{n1} V_f$ (де S_{n1} – іменник у Н. в.) – *Птахи прилетіли. Зеленіють дерева. Наступає весна. Течуть ріки*; 2) $N_1 Cor_f Adj_{1/5}$ – *Ніч була тиха. Ніч була тихою. Зима була морозна. Зима була морозною*; 3) $N_1 Cor_f N_{1/5}$ – *Брат став учитель. Брат став учителем. Дівчина була тут бригадир. Дівчина була тут бригадиром*; 4) $N_1 Cor_f N_{2pr}/Adv_{pr}$ – *Цей ліс без ялин. Зал в огнях, кружляють пари (В.Сосюра). Дівчина була доброго рибальського роду (О.Довженко).*

3.2. Другий блок, двокомпонентний інфінітивний. Характерною ознакою цього інфінітива постає його темотвірний вияв, ремотвірними компонентами при цьому можуть виступати відмінювані форми дієслова, іменникові, прикметникові, дієприкметникові, прислівникові компоненти: 1) InfV_f – *Наступати забороняється*; 2) $\text{InfCop}_f\text{Adj}_{f1/5}$ – *Вмовляти його було зайвим. Мандрувати не було звичайним*; 3) $\text{InfCop}_f\text{N}_{1/5}$ – *Дотелефонуватися – велика проблема / Дотелефонуватися було великою проблемою. Приїхати вчасно до села – великий успіх. Приїхати вчасно до села було великим успіхом*; 4) $\text{InfCop}_f\text{N}_{2pr} / \text{Adv}_{pr}$ – *Працювати було не в моїх правилах*; 5) $\text{InfCop}_f\text{Inf}$ – *Жити – вічно працювати. Навчати – постійно удосконалювати себе*.

3.3. Третій блок, однокомпонентний. Блок однокомпонентних структурних схем охоплює реалізацію єдиного головного члена речення: 1) $\text{V}_{fs3/n}$ – *Світає* (Т.Шевченко). *А завтра, як почне світати, – готово військо виступати...* (І.Котляревський); 2) V_{fp13} – *Латину тільки що сказали, що од Енея єсть послы* (І.Котляревський); 3) $\text{Cop}_{fs3/n}\text{Praed}_{no/to}$ – *Листоношу було кинуте на пісок, на плечі й ноги йому сіли німці, розлютовані з того, що їх обдурено* (Ю.Яновський); 4) $\text{Cop}_{fs3/n}\text{N}_{2...pr} / \text{Adv}_{pr}$ – *Нехай буде й по-твоєму* (В.Самійленко). *Було вже далеко за північ, коли вони вступили в село і потривожили всіх людей* (І.Вершигора); 5) $\text{Cop}_{fp13}\text{Adj}_{fp1}$ – *Йому були раді, привітали, нагодували і тільки потім зачали розпитувати* (О.Слісаренко); 6) $\text{Cop}_{fp1}\text{N}_{2...pr} / \text{Adv}_{pr}$ – *Від нього були у захопленні* (В.Підмогильний). *З ним у будь-якій ситуації було дуже просто* (Я.Мельник); 7) Cop_fN_1 – *Вечір. Зорі в небозводі. Близь над синіми снігами* (П.Тичина). *Велике місто. Будинки високі. Людей тих – без ліку!* (Леся Українка). *Осінь. Похмурий час. Перший мороз. Листопад* (П.Дорошко). *Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті* (В.Сосюра). *Вечір. Спалах зорі. Золота долина. Перехрестя доріг. Молода калина* (О.Лупій).

4. Типи поширювачів структурних схем простого речення. Компоненти, що семантично доповнюють мінімальну структурну схему і забезпечують смислову достатність речення (номінативний мінімум), бувають *суб'єктного, об'єктного й адвербіального* значення.

4.1. Субстантивний компонент із суб'єктним значенням. Субстантивний компонент із суб'єктним значенням послідовно реалізується в однокомпонентних структурних мінімальних схемах на позначення певного стану предмета або дії фізичних сил природи. Такі схеми в номінативному вияві включають позицію непрямого відмінка іменника із суб'єктним значенням: *Йому завжди щастить. Вітром зірвало листя. Мені добре. Батькові не спиться*. До них прилягають речення типу *Світає. Смеркає. Морозить. Дощить. Мрячить*, що не вимагають формального заповнення суб'єкта.

4.2. Субстантивний компонент з об'єктним значенням. Субстантивний компонент з об'єктним значенням є обов'язковим у структурних схемах простого речення з двома учасниками: активним (суб'єкт) і пасивним (об'єкт). Пасивний учасник дії виражається відмінковою формою з об'єктним значенням. Такі речення організуються перехідними дієсловами, зрідка непрямо-перехідними: *Народ вірив у перемогу. Мати сумувала за сином. Петро повернув гроші Миколі*. Форма об'єктного компонента завжди передбачена предикативним центром речення і є валентно зумовленою.

4.3. Адвербіальний компонент. Адвербіальний компонент виступає обов'язковим у таких структурних мінімальних схемах простого речення, в яких предикативний центр поза адвербіальним компонентом є семантично недостатнім. Особливо це стосується локативних дієслів: *Син знаходився на відпочинку. Штаб розташувався у селі. Молоді оселилися у бабусі*. Інколи таким адвербіальним компонентом може бути форма із семантикою темпоральності: *Так хлопці провели два тривожних дні* (В.Підмогильний).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Визначити тип речення за особливостями структурної схеми (однокомпонентна / двокомпонентна).

О, знав-таки мудрий, що каже, що так загаратав Напаснику в очі – на двадцять потонних віків!.. (О.Забужко). При чім же тут тіло?! (О.Забужко). Здоров'я князю і княгині! (В.Малик). Не маршрут, а хлопці-провідники в тому винуваті (Б.Лепкий). Ніколи не забуду, як він Лягеркрона шукати пішов (Б.Лепкий). Добрий вечір, добрі люди! (В.Малик). Коморники скакали поперед безкінечної валки (П.Загребельний). Що то за земля, де вона й коли була така, – хто ж то відав? (П.Загребельний).

Завдання II

Визначити типи поданих речень за характером предикативної основи та за наявністю / відсутністю необхідних членів речення.

Були й з поповичів гетьмани.

– Хто? – зіпонував батько.

– Самойлович...

– Згинув у Сибіру, й слава по ньому запала (Ю.Мушкетик).

Золотий порошок над майданом (О.Ольжич). Це – сонце їсти (В.Винниченко). Вікна позачинювані, штори позапинані (В.Винниченко). А який дивний степ уночі! (Г.Косинка). Вчи жінку без дітей, а дітей – без людей (Нар. тв.). Із-за дальніх одрогів виринає місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки (М.Хвильовий). І схована карта остання – В кишені його револьвер (О.Ольжич).

Завдання III

Підкреслити члени речення, подати структурні схеми наведених речень.

Оте його "пу-гу" серед темної весняної ночі миліше мені від пісні солов'їної (В.Гжицький). Сьогодні – навпаки мені було приємно думати (М.Грушевський). Яке то щастя – свій народ у світлі бачити! (Д.Павличко). Як мало кожен з нас життям оддати встиг! (П.Карманський). Чимало літ перевернулось, води чимало утекло (Т.Шевченко). Звіреницький владика Ольша з ватагою хлопців закінчував рубати дерево на нові засідки (Н.Королева). Благородно, в романтичному дусі поводить він себе в останні години життя (В.Неділько).

Завдання IV

За поданими схемами скласти речення, підкреслити члени речення.

1. $N_{pl\ 2} V_{f\ pl\ 2}$;
2. $Pron_{s1} Cop_f Adv$;
3. $N_{s1} N_{s5} V_{f\ pl\ 3}$; $Inf\ Inf$;
4. $Pron_{pl\ 3} Cop_{f\ pl\ 3} N_{pl\ 1/5}$;
5. $N_{s1} N_{pl\ 1} N_{s1}$;
6. $Num_{s1} N_{s1} Cop_{f\ s3} Adj_{s1/5}$;
7. $Inf\ N_{s/5} Cop_{f\ s3} Adv-o$;
8. $N_{s1} Cop_f Inf\ N_{s2}$;
9. $N_{pl\ 1} V_{f\ pl} Inf$.

ПАРАДИГМА РЕЧЕННЯ

1. Поняття парадигми речення. Два підходи до її аналізу. Сучасний синтаксичний аналіз тієї чи іншої структурної схеми передбачає не тільки опис її компонентів, але й розгляд того, як ця абстрагована структура співвідноситься з іншими, яке місце займає в системі. Звідси речення тлумачиться не як застиглий конструкт, а як така структурна схема, що допускає варіювання смислу або експресивно-стилістичного забарвлення: *Я поспівав* (об'єктивна модальність і констатація факту); *Я поспівав би* (бажання мовця).

Синтаксичний аналіз, спрямований на встановлення системних видозмін і співвідношень формальних класів речення, виступає пов'язаним з однією з фундаментальних ідей лінгвістики XX-XXI століть – необхідністю аналізу мовних одиниць у парадигматичному аспекті, в результаті чого сформулювалося вчення про парадигму речення.

Становлення поняття парадигми речення відбулося в 60-ті роки XX ст. у межах трансформаційного методу. Нині *парадигма речення* розглядається як ієрархічно організована система, що включає ядерне речення як вихідну форму парадигми та його перетворення.

При розгляді парадигми речення наявні два підходи. Один спирається на *морфологічну* видозміну предикативного центру, тобто парадигма речення розглядається у внутрішньомодельних перетвореннях. Тому за основу беруться тільки граматичні категорії, які становлять предикативність речення. Звідси випливає, що парадигма речення – це сукупність усіх регулярно наявних у системі мови видозмін речення, пов'язаних з вираженням категорій об'єктивної модальності і синтаксичного часу.

Друге тлумачення парадигми речення ґрунтується на розгляді останньої як *асоціативного ряду*. В такому разі парадигма речення охоплює всі видозміни структурної схеми внутрішньомодельного і міжмодельного типу при збереженні пропозиції. *Пропозиція* (лат. *propositio* – судження) – це семантичний інваріант, спільний для усіх членів модальної і комунікативної парадигми речення і похідних від речення конструкцій (“теорія номіналізації”). Така парадигма охоплює: 1) варіації, що передбачають зміну морфологічних категорій окремих компонентів (час, вид, спосіб, число, особа, рід) при повному збереженні синтаксичної структури і кількості компонентів; 2) модифікації, які передбачають зміну модального або фазового значення внаслідок введення до реченнєвої структури нового елемента – модифікатора; 3) трансформації, що охоплюють формальні видозміни ядерного речення при збереженні тотожності смислу.

Вузьке і широке тлумачення парадигми речення не взаємовиключають одне одного, оскільки широке тлумачення істотно доповнює вузьке тлумачення.

2. Парадигма речення як система його форм. У цьому розрізі можна виділити п'ять видів модального значення речення – синтаксичних способів: 1) дійсний спосіб (індикатив): *Дівчина співає. У лісі тихо*; 2) умовний спосіб: *Учень співав би. Хлопець працював би*; 3) бажальний спосіб: *Якби принесли книжку. Якби надворі було тепло*; 4) наказовий спосіб: *Дівчино, співай пісню. Учне, пиши*; 5) спонукальний спосіб: *Прийди б він вчасно, все було добре*. Узагальнюючи співвідношення видо-часових і способово-часових форм, можна констатувати восьмичленність парадигми речення як системи його форм. Вона включає: 1) давноминулий час дійсного способу, 2) минулий час дійсного способу, 3) теперішній час дійсного способу, 4) майбутній час дійсного способу, 5) умовний спосіб, 6) бажальний спосіб, 7) наказовий спосіб, 8) спонукальний спосіб. Водночас речення може варіюватися щодо 1) особової (*Я працюю // Ти працюєш // Він працює*), 2) числової (*Я працюю // Ми працюємо*), 3) родової (*Дівчина читала // Хлопець читав*), 4) аспектуальної (*Хлопець читає книгу // Хлопець прочитає книгу*) семантики.

3. Парадигма речення як система міжмодельних перетворень. Поняття парадигми речення як системи його форм протиставляється аналізу парадигми речення, що

ґрунтується на понятті регулярності реалізації структурного мінімуму речення. Поняття регулярної реалізації відображає особливості внутрішньомовних співвідношень структурних схем, оскільки регулярні реалізації: 1) це такі видозміни структурної схеми речення, які не руйнують її тотожності; 2) є контекстуально незумовленими.

Механізм утворення регулярних реалізацій характеризується: а) незаміщенням компонента структурної схеми речення, пор.: *Я йду цілий день і ніяк не дійду до мети / Ідеши цілий день і ніяк не дійдеш до мети*; б) введенням до схеми додаткового компонента, пор.: *День ясний / День був ясний / День повинен бути ясним*; в) заміщенням або заміною компонента схеми семантично спільним елементом іншої форми, пор.: *Люди зібралися / Людей зібралося* і под. Видозміна структурної схеми речення при утворенні тієї чи іншої регулярної реалізації засвідчує зміну того чи іншого смислового малюнку.

При утворенні регулярних реалізацій зберігається без зміни весь об'єктивний зміст речення, але в його значення додаються певні додаткові (фазові, емоційно-стилістичні та інші) відтінки, пор.: *Хлопець читає книжку / Хлопець почав читати книжку / Хлопець повинен читати книжку / Хлопець може читати книжку; Хлопець змінився / Як хлопець змінився!* Похідні від твірної структурної схеми речення є дериватами структурних схем. Повний набір твірної і похідних структурних схем утворює дериваційну парадигму структурної схеми речення.

Від регулярних реалізацій структурної схеми слід відрізняти формальні модифікації – видозміни структурних схем, що супроводжуються лише зміною експресивно-стилістичного забарвлення, пор. означено-особову безпідметову формальну модифікацію, основою якої є незаповнення на формальному рівні позиції підмета, що на рівні семантико-синтаксичної організації речення є нульовою. Це спостерігається при дієсловах 1-2-ої особи однини або множини: *Співаю, чекаю, сподіваюсь – ніхто не йде* (В.Чумак).

3.1. Список регулярних реалізацій структурних схем.

3.1.1. Узагальнено-особова реалізація. Узагальнено-особова реалізація структурної схеми полягає в незаповненні N_1 у двокомпонентних номінативних схемах при формах 2-ої особи однини – V_f або Cor_f та реалізації специфічного значення узагальнення: *Гірко заробиш, солодко з'їси. Не хвались, як ідеши у поле, а хвались, як ідеши з поля* (Нар.тв.). *Дивився й не надивився, дишеши і не надишеши тим чистим гарячим та пахучим повітрям* (І.Нечуй-Левицький).

3.1.2. Фазова регулярна реалізація. Фазова регулярна реалізація полягає в тому, що в структурну схему вводяться дієслова фазової семантики, а дієслова конкретної семантики набувають форми інфінітива: *Хлопець працює / Хлопець почав працювати на заводі; Дівчина щаслива / Дівчина стала щасливою; У лісі гуде / У лісі починає гудіти*.

3.1.3. Модальна регулярна реалізація. Модальна регулярна реалізація полягає в тому, що в речення вводиться дієслово або прикметник модальної семантики, що семантично ускладнюють смисл речення. При цьому модальний компонент набуває форми предикативного центру, а дієслово конкретної семантики виступає у формі інфінітива: *Хлопець вчиться / Хлопець мусить вчитися / Хлопець повинен вчитися; Василько буває веселим / Василько хоче бувати веселим / Василько повинен бувати веселим*.

3.1.4. Регулярні реалізації з напівповнозначними дієсловами. Можливі регулярні реалізації з напівповнозначними дієсловами, при яких позиція зв'язки у відповідних структурних схемах заповнюється напівповнозначними дієсловами: *Дівчина була вродливою / Дівчина здавалася вродливою; Роман цікавий / Роман був цікавий / Роман вважався цікавим*.

3.1.5. Кількісна регулярна реалізація. Кількісна регулярна реалізація полягає в заміні форми називного відмінка у схемі $Cor_f N_1$ і в появі тенденції до відповідного інтонаційного оформлення речення, пор.: *Хліб і Хліба сьогодні! Крик і Крику сьогодні!* Така або подібна регулярна реалізація можлива при певному лексичному наповненні структурних

схем типу $N_1\text{Cor}_f\text{Adj}_1$ і торкається видозміни суб'єкта, пор.: *Приїхали солдати / Солдатів наїхало; Натекла вода / Води натекло.*

3.1.6. Заперечна регулярна реалізація. Заперечна регулярна реалізація полягає в перебудові структурної схеми речення при введенні до неї заперечення, що стосується предикативного центру: *Чекай мене зранку, коли зорі погаснуть / Не чекай мене зранку, коли зорі погаснуть.*

3.1.7. Регулярні оцінно-експресивні реалізації. Регулярні оцінно-експресивні реалізації полягають у внесенні в реченнєву структуру оцінно-емоційних відтінків, що простежуються у видозміні інтонації тощо: *Школа стала кращою / Наскільки школа стала кращою!*

Фазова семантика, виражена словотвірними засобами типу *за-, про-, від-* (*Дитина кричить / Дитина закричала*), входить до основної структурної схеми і не може розглядатися як регулярна реалізація відповідної структури.

4. Парадигма речення як система його дериваційних відношень. Проблема аналізу регулярних реалізацій структурних схем актуалізує питання розмежування регулярних реалізацій однієї структурної схеми і виявів різних структурних схем. Підтвердженням останнього може бути співвідношення між структурними схемами типу $N_1V_f\text{Cor}_f\text{Inf}$, пор.: *Хлопець від'їжджає / Хлопцеві від'їжджати, Хлопчик буде музикантом* ($N_1\text{Cor}_fN_5$) і *Бути хлопчику музикантом* (InfCor_fN_5). Наявність такого співвідношення між двокомпонентними номінативними реченнями з відмінюваною формою дієслова-зв'язки та інфінітивними реченнями засвідчує їх об'єднаність у синтаксичній системі української мови стосунками деривації (інфінітивні конструкції похідні від дієслівно-особових: вони виражають те саме значення, але ускладнені модальним відтінком).

Наявні в парадигматичній системі і стосунки міжсхемні, міжрівневі. Першими є стосунки між N_1V_f і $V_{3s/pl}$: *Вчора ми добре працювали / Вчора нам добре працювалось.* Внутрішньосхемні дериваційні стосунки є модифікаційними, а міжсхемні стосунки – трансформаційними.

Від міжсхемних парадигматичних стосунків дериваційного типу слід відрізнити синонімічні відношення між реченнями різних структурних схем та словосполученнями, іменниково-прийменниковими конструкціями. Синонімічні стосунки між різними структурними схемами позбавлені відношення “твірне – похідне”, пор.: *В результаті тривалих дощів фермери не зібрали вчасно урожай картоплі і Через тривалі дощі фермери не зібрали вчасно урожай картоплі / Були тривалі дощі і фермери не зібрали вчасно урожай картоплі / Тому що були тривалі дощі, фермери не зібрали вчасно урожай картоплі і под.*

Граничним виявом перетворення речення виступає утворення слова від цілісної реченнєвої твірної бази: *Той, хто вчить дітей, зайшов до класу» Учитель зайшов до класу.*

ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Статус неповних речень у системі синтаксичних одиниць. *Неповне речення* – це синтаксичне утворення, в якому одна з ланок його будови не вимовляється і водночас фіксується свідомістю. Термін вперше увів М.Осадца, який вважав, що неповні речення утворюються в результаті пропуску головних членів речення (підмета, присудка або зв'язки). Пропуск другорядних членів речення, за цим підходом, не може зумовити неповноту речення.

Принципово іншим до визначення неповних речень був підхід Л.Булаховського, Ю.Шереха, які запропонували механізми розмежування неповних й односкладних речень.

До неповних відносяться речення, формальна повнота яких відновлюється на основі врахування тільки лінійних, або синтагматичних відношень компонентів, тобто речення неповні і за формою і за змістом, а також еліпси з матеріально невираженими присудками, необхідність яких підказується характером залежних членів речення.

У подальшому розгляді сутності та ємності поняття “неповні речення” спостерігається цілий ряд розходжень. Одні лінгвісти розглядають тільки такі види неповних речень, неповнота яких мотивується контекстом (контекстуально неповні) або ситуацією, інші лінгвісти виділяють тільки неповні речення, закінчені за змістом, які не потребують контекстуально-ситуативного доповнення, типу *Я знаю життя з усіх боків і тих, що завжди не задоволені чимось – і в будь-якій ситуації починають тривожитися* (О.Довженко). Л.А.Булаховський називає такі речення еліпсами. Ще інші вчені в межах неповних речень виділяють власне-неповні та еліптичні речення.

Використовуючи поняття еліптичності, українські граматисти інколи прагнули віднайти йому відповідник, підтвердженням чого є вжиток терміна “еліптичне речення” С.Смаль-Стоцьким і Ф.Гартнером, а В.Коцовський, О.Огоновський, О.Попович називають такі речення пропускними. Спостерігається тенденція й окреслити коло таких речень. Переважно до неповних відносять речення або без обох головних членів речення, або без присудка. Послідовне вживання терміна “неповне речення” в українському мовознавстві поширюється в 20-30-і роки (пор. уже М.Левицький використовує це поняття в своїй “Українській граматиці для самонавчання” (посібник вийшов у 1918 році у м.Ромни)).

2. Загальна характеристика неповних речень. Специфіка повних речень полягає в тому, що кожна їх позиція матеріально виражена.

У неповних реченнях, побудованих за тією самою моделлю, деякі позиції словесно не окреслені, пор.: *В селі о п'ятій* (В.Підмогильний). Наявність обставини часу *о п'ятій* вказує на пропуск дієслова-присудка, що засвідчує неповноту речення. До цього типу відносять інколи речення з обставинами місця *Будинок у селі* (здебільшого їх кваліфікують як двоскладні речення з нульовим присудком).

Безпосередній вияв пропущеного члена ґрунтується або на 1) внутрішніх показниках речення (форми слів, що утворюють синтаксичну ситуацію граматичним значенням), або на 2) зовнішніх показниках.

Синтаксична ситуація створюється формами залежних членів речення, які своєю роллю можуть вказувати на семантику особи, семантичну специфіку аргумента. Зовнішньосинтаксичні показники містяться в сусідніх реченнях. І внутрішні і зовнішні показники – це власне-мовні чинники. Але є ще й позамовні чинники: 1) ситуація, 2) обстановка мовлення, 3) міміка, 4) жести та ін.

Найчастіше неназваними в реченні виступають головні члени речення. Пропуск другорядних членів речення легко встановлюється, коли є залежні слова. З-поміж другорядних членів найчастіше не називається додаток. Обставини й означення не мають залежних слів, тому немає граматичних показників їх пропуску, вияв їх пропуску встановлюється за особливостями валентності дієслова-предиката.

У діалогічному мовленні може бути пропущена ціла головна частина при наявності підрядної:

– *За що ж тобі дісталося?*

– *Щоб не мудрствував дуже.*

При дієсловах локативної семантики може бути опущеною й обставина, що легко встановлюється із змісту попередніх речень: *Невже ви підете на хутір?* – *Комусь треба йти* (О.Слісаренко).

3. Типи неповних речень. За умовами пропуску головних чи обов'язкових членів речення неповні речення поділяються на кілька видів: **власне-неповні** та **еліптичні**. *Власне-неповні* у свою чергу поділяються на *контекстуальні*, *ситуативні*, *парцельовані* й *обірвані*.

3.1. Контекстуальні неповні речення. Контекстуальні неповні речення – це такі неповні речення, в яких пропущений член або члени повідомляються в тексті іншим

реченням, найчастіше попереднім, пор.: *Ідуть заробітчани... Йдуть та й ідуть, чорні, похилі, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі... Йдуть і зникають у сірій безвісті* (М.Коцюбинський) (у двох останніх реченнях пропущено підмет). *Гонта з Залізником трубки закурили. Страшно закурили* (Т.Шевченко).

3.2. Ситуативні неповні речення. Ситуативні неповні речення – це речення, в яких головний чи другорядний член пропускається тому, що в ситуації мовлення він мається на увазі і немає потреби його називати. Ситуативними неповними реченнями переважно змальовується життєва ситуація і читач сприймає її ніби зримо: – *Де ж ті книжки?* – *Та ось, у кошику.* *А в кого ж він їх дістає?* – *У робітників* (А.Шиян) (у другому реченні пропущено підмет *книжки* і наявний нульовий присудок *знаходяться*, його показником є обставина місця *у кошику*; у четвертому реченні пропущено підмет *він*, присудок *дістає*, додаток *їх*). Ситуативні речення широко вживаються в діалогічному мовленні, прямій мові, їх зміст часто допомагає зрозуміти ситуація.

3.3. Парцельовані речення. Парцеляція – це мовленнєве членування єдиного системного цілого, внаслідок чого утворюються неповні речення, пор.: *Я нещодавно мав з ним розмову. І приємну, і зрозумілу обом* (А.Яна) і *Нещодавно повідомлялося у пресі, що вже спіймано. Їх обох* (З газ.).

З-поміж парцельованих структур виділяються: 1) неповні парцельовані конструкції, що виражаються однорідними членами з уточнювальним, пояснювальним або іншим аспектом, пор.: *Ми скликали зібрання виборців і він представлявся виборцям. Промовляв* (І.Франко). *Я старий чоловік. Бідний чоловік* (І.Франко). *На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх* (О.Довженко); 2) власне парцельовані конструкції, що становлять граматично залежні компоненти попереднього речення, один або кілька його другорядних членів. Інтонаційно оформляються як окремі речення з метою комунікативного навантаження: *Я скучила за дивним зойком слова. Мого народу гілочка тернова* (Л.Костенко). *Він твердо ставить кам'яну стопу. Йдемо крізь ніч, крізь бурю у степу. Крізь дощ і сніг, дебати і дебюти* (Л.Костенко).

3.4. Обірвані речення. Обірвані речення – це конструкції, що є незавершеними в силу певних ситуативно-прагматичних чинників. Такі речення є незакінченими і в змістовому, і в структурному, і в інтонаційному плані. Термін “речення” на позначення таких конструкцій використовується тому, що в них чітко виражені ознаки речення. Їх нереалізація визначена позамовними чинниками. Віднесення таких утворень до контекстуально неповних мотивується тим, що вся інформація компенсується попередніми реченнями – контекстом, пор.: *Я не Ганна, Не наймичка. Я... Та й онімла* (Т.Шевченко) (в обірваному реченні *Я...* не названо присудка з означенням *твоя мати*, що є відомим з усього попереднього тексту); *Уже й час літній настав, спека стоїть нестерпна, а тут в холодочку ми сидимо і згадуємо, а ви...* (В.Підмогильний) (у цьому реченні опущено присудок *працюєте*).

3.5. Еліптичні речення. Еліптичними є такі неповні речення, в яких уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежного слова. Еліптичні речення (від ст.-гр. *elleipsis* “нестача”, “пропуск”) надзвичайно емоційно насичені, експресивно забарвлені: *Попрощався – й надвір* (І.Гнатюк) – пропущено *поспішив, кинувся, пішов, побіг*; *У Львові – нове товариство* (З газ.) – пропущено *створилося, постало*.

З-поміж еліптичних неповних речень виділяються речення з еліпсом присудка / єдиного головного члена односкладного речення зі значенням:

1) руху, переміщення в просторі: *А москалі їй назустріч, Як один, верхами* (Т.Шевченко). *Оставайся шукать батька. А я вже шукала... Та в ліс з шляху, як навісна* (Т.Шевченко) – пропущено дієслово типу *їдуть, кинулась, побігла, подалась*;

2) наказу, просьби, побажання, заклику, привітання, запитання і под., пор.: *З приїздом!* (усвідомлюється відсутність дієслова, оскільки іменник у Р.в. або Ор.

сприймається тут придієслівно), тобто *Вітаю вас з приїздом! Я вітаю з приїздом! Доброго здоров'я!*;

3) буття: *Але раптом – тривога* (О.Довженко). *Пил і вітер в обличчя* (В.Сосюра). *Мене всі потроху не любили за мій язик. Все, що на умі, то й на язиці* (Панас Мирний);

4) мовлення: *Мати до малої: “А ти не прислухайся, Катре, спи”* (С.Васильченко). *Миколка своє: “Та, мамо, що їсти”* (А.Тесленко);

5) сприймання (*бачити, глядіти, дивитись, роздивлятись, запримітити, чути* і под.): *Хлопчина раз на маму*;

6) запитання: *Чого ви? – спитав старий учитель* (О.Слісаренко). *Що йому до мене? – подумав Чмир* (О.Слісаренко)

та речення з еліпсом 1) підмета у двоскладному реченні або додатка у двоскладному чи односкладному реченні: *Зорі сяють. Серед неба горить білолиций* (Т.Шевченко). *Дівчата співали весільної* (О.Стороженко) *Так ти почав такої?* (О.Копиленко); 2) предикативного слова в односкладному реченні типу *можна, треба, необхідно* за умови наявності інфінітива, зрідка – його відсутності: *Чого я думаю? У попи, А як не хоче, то на Січ, і там не згине вражий хлопець. Іти лиш в хату...* (Т.Шевченко); 3) інфінітива в односкладному реченні при наявності предикативного слова: *Людині треба з горем на люди* (Панас Мирний). *Пора вставати. Час на роботу* (М.Стельмах).

3.6. Вільні синтаксеми. На межі між повними і неповними реченнями перебувають так звані вільні синтаксеми. Такі вільні синтаксеми є неподільними семантико-граматичними утвореннями, що в готовому вигляді беруть участь у побудові будь-якого речення і стають його конструктивною частиною, пор. заголовки статей: *У тісному зв'язку з життям. На крилах пісні. Грам до грама. На порозі весни. Через маленький сірничок. За права націй, за права людини* (З преси).

Вільні синтаксеми відрізняє від неповних речень те, що для них не властивими є головні члени, які так чи інакше можуть відновлюватися. У переважній більшості випадків назва статті виступає темою, а саме в таких випадках найчастотнішими постають вільні синтаксеми, які своїм змістом співвідносяться з текстом статті як частина з цілим, зміст статті виступає ремою. Саме в цьому виявляється спорідненість вільних синтаксем з неповними реченнями контекстуального типу.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I

Підкреслити члени речення, зробити повний синтаксичний розбір контекстуально та ситуативно неповних речень.

Тихе батьківське поле за поліським селом розляглося. Все чекає когось, не діждеться когось (М.Сингаївський). Сім десятків дідові старому, Сам незчувсь, коли і відгуло (В.Симоненко). Йде Данило хутко, бо високий на зріст і цибатий, як лелека (Григор Тютюнник). Віктор прийшов у суботу. В кепці набакир, у начищених до блиску хромовиках, вродливий і прилизаний, мов плакат (В.Симоненко). Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

– На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.

– Тобі все жарту.

– Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй! (О.Гончар).

Завдання II

Підкреслити члени речення, зробити повний синтаксичний розбір еліптичних речень.

Навколо – хащі й печеніги, А в кельї – тиші ніжний спів, Реторти, циркуль, колби, книги, І Ви – алхімік мудрих слів (Є.Маланюк). В сльозах, як в жемчугах, мій сміх (Олександр Олесь). Сьогодні ж теплінь, і понова, І проріст трав, і день ясний... (Олександр Олесь). Моя любове! Я перед тобою (Л.Костенко). Дорога до лісу низова, де-не-де перелита повинню, хоч і не глибоко (Григір Тютюнник). Аж ось і ліс. (Григір Тютюнник). Федір Несторович зупинився, ...обізвався весело і рушив далі. Край селища звернув у вуличку, заслану димом – палили огудиння на грядках – і зупинився (Григір Тютюнник).

Завдання III

Підкреслити члени речення, визначити структурний тип речень.

А там, а там... (Л.Костенко). Троє їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан. Розбирали гранату (Л.Костенко). Попід руки держала отих матерів рідня. А одна розродилась, і стала ушосте – мати (Л.Костенко). Інколи його за груди хапав довгий і тягучий кашель. Від куріння (В.Симоненко). Україні (В.Симоненко). Ти щось мені говориш. Твоя краса цвіте в моїх очах (В.Симоненко). Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку (Григір Тютюнник).

КВАЗІ-РЕЧЕННЯ

1. Поняття про квазі-речення. Квазі-речення охоплюють речення-звертання (вокативи), вигуківі речення, які виступають засобом вираження емоцій, речення-репліки, а також близькі до них *формулоподібні речення метакомунікативної настанови*, основним призначенням яких є налагодження або закінчення мовленнєвого контакту. Основою квазі-речень є нечленованість. Вони виникають здебільшого в усному мовленні, діалогах, самотійно не вживаються, вони супроводжують певний різновид членованих речень і впливають з його змісту.

2. Вокативні речення (речення-звертання). Вокативним реченням є таке утворення, яке стосується висловлення загалом і не входить до складу окремого речення. Речення-звертання завжди міститься на початку висловлення, відзначається більшою самотійністю, ніж звертання. Йому властива спонукальна інтонація речення, оскільки його комунікативне завдання – привернути чиюсь увагу до мовленого далі, напр.: *Гей, ти, муко моя свята, часе кривавий! Убієнним синам твоїм, всім їм – осанна!* (Є.Плужник). *Мамо, голубко! Стогоном чайки, плеском ручаю, хлипом німого плачу, реготом бурі, сміхом одчаю я твої співи скінчу* (Г.Чупринка). Межі між звертаннями і реченнями-звертаннями рухливі і динамічні.

Перехідну сферу утворюють речення, яким властивий середній рівень предикативності. Такими є звертання, які не тільки називають адресата мовлення, але й подають його напівпредикативну характеристику. Здебільшого сюди належать звертання, виражені словами або словосполученнями, для яких властива якісно-оцінна семантика: *Тобі, земле, моя рідна і велика, матінко велична, мої всі поривання* (О.Ольжич). Одним із найважливіших чинників посилення предикативності звертань виступає їх поширеність. Чим більше ускладнене саме звертання означуваними словами, тим більше в структурі звертання потенційної предикативності, оскільки будь-які атрибутивні словосполучення легко трансформуються в предикативні.

3. Вигуківі речення. Особливістю вигуківих речень є їхня емоційність, експресивність. Вони виражаються вигуками: *Ох! Ех! Ей!*

4. Метакомунікативні речення. До них належать різноманітні формули мовленнєвого етикету: *На добраніч! Добридень!*

5. Речення-репліки – це відповіді у структурі діалогу. Вони поділяються на *стверджувальні й заперечні*.

Стверджувальні речення-репліки виражаються стверджувальними частками *так, отак, авжеж* тощо: – *Ти сьогодні й справді їдеши до Києва?* // – *Так*.

Заперечні речення-репліки виражаються заперечними частками *ні, ані, нітрохи, анітрохи* та ін.: – *Уже будемо відпочивати?* // – *Ще ні*.

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про синтаксичне ускладнення простого речення. Ускладнене речення не є самостійною синтаксичною одиницею. За структурою воно виступає простим реченням. Сам характер ускладнення може бути різноманітним.

У сучасній українській мові наявні такі семантико-синтаксичні моделі ускладнення речення: 1) відокремлені члени (напівпредикативні конструкції): *Як учитель і вихователь, я прагнув до того, щоб перекласти в юні серця моральні цінності, створені і завойовані людством протягом багатьох століть...* (В.Сухомлинський); 2) однорідні члени: *Наші поети співали про Ігоря, Галайду, Вишенського, Крути та взагалі Україну – а тамті про Трою, французьку революцію, Англію, які ще й на сьогодні більш відомі, ніж ми* (О.Ольжич); 3) звертання, що не перебувають у позиції підмета: *Де зараз ви, кати мого народу?* (В.Симоненко); 4) вставні і вставлені слова або конструкції: *Не стану вам наводити відгуки про Стефаника його сучасників, – цитат ви ще наслухаєтесь у ці дні, – хоча, власне, думка про нього давно вже склалася одностайна* (О.Гончар); 5) опосередковані другорядні члени: *Отут в роздоллі, біля гаю, Хороші дні плывуть мої* (М.Стельмах).

2. Відокремлені члени речення. Відокремленими називаються такі члени речення, які в межах речення набувають специфічного смислового навантаження й інтонаційного оформлення, що на письмі передається комами.

2.1. Умови відокремлення. Розрізняються загальні й часткові умови відокремлення. Перші охоплюють усі або більшість другорядних членів речення, останні – тільки окремі з них. До загальних умов відокремлення належать:

1) порядок слів – як правило, відокремлюються означення, прикладка, додаток, обставина в постпозиції: *Друзів згадаєм, в боях посивілих* (Л.Первомайський). *Зійшло козацьке сонце – блідий місяць – і освітило лісові сумерки* (О.Маковей);

2) ступінь поширення другорядного члена речення – відокремлюються поширені означення, прикладка, додаток, обставина: *В дальню Італію недугом гнана, Леся співала про рідні поляни* (Л.Забашта);

3) смислове навантаження другорядного члена речення – поєднання кількох значень: *Припорошена порохом, стерня вже другий місяць умлівала від сонця* (П.Панч) – поєднуються атрибутивне й обставинне значення;

4) морфологічне вираження головного слова – відокремлюються означення, прикладки при особових займенниках: *Горе нам, невольникам і сиротам, в степу безкраїм за Уралом* (Т.Шевченко).

До часткових умов відокремлення належать: 1) синтаксична несумісність пов'язаних за смыслом слів (*А хлопець стояв перед директором – окуляри і блазенька сумка* (А.Яна)); 2) слабкий синтаксичний зв'язок головного і залежного слів; 3) наявність інших відокремлених членів речення.

2.2.1. Відокремлені означення. Відокремлені означення поділяються на *узгоджені і неузгоджені*.

Узгоджені відокремлені означення виражаються постпозитивними повними формами прикметників і дієприкметників. За своїм складом вони поділяються на поширені і непоширені. Непоширені постпозитивні означення відокремлюються, коли вони: 1) є однорідними: *На столі лежали учнівські зошити, зелені і сині*; 2) стосуються особового займенника: *Я, спокійний і врівноважений, знову пишу тобі* (В.Стус); 3) мають особливе смислове навантаження: *Я назавжди запам'ятав свій перший день, тривожний, у школі* (М.Рильський).

Поширені постпозитивні означення, виражені дієприкметниковими зворотами, завжди відокремлюються: *А край, осяяний сонцем, знову радісно прокидався до оновленого життя* (О.Ольжич).

Неузгоджені постпозитивні означення відокремлюються тільки в тому разі, коли виражена ними ознака з відтінком способу дії стосується не тільки підмета, але й присудка. Позиція таких означень є легко змінюваною: *Дівчина побачила біля тину бійця, усього в крові* (О.Довженко) → * *Дівчина побачила біля тину усього в крові бійця; Молодий хлопець, з посмішкою на обличчі, рвав яблука та ін.*

Неузгоджені постпозитивні означення, виражені незмінюваною формою, відокремлюються тоді, коли їм властиве значення додаткового повідомлення про предмет (вживання їх в препозиції залишає статус відокремлення): *Сусідня кімната, майже вдвічі більша за мою, називалась вітальнею* → *Сусідня, майже вдвічі більша за мою, кімната називалась вітальнею.*

2.2.2. Відокремлена прикладка – це іменниковий зворот, що виступає в реченні означенням. Поширені прикладки, які знаходяться за означуваним словом, як правило, відокремлюються: *Мій син, грибок на тоненьких двох ніжках, у перший раз пішов сьогодні в школу...* (М.Рильський).

Відокремлені прикладки часто приєднуються до пояснюваних слів за допомогою слів типу *або, тобто, наприклад, на ім'я, родом, на прізвище, за походженням, так званий, зокрема* та інші, які уточнюють характер відношень між прикладкою і пояснюваним іменником: *Гей, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий* (Нар. тв.).

Відокремлені прикладки, які уточнюють основне поняття шляхом перерахування вужчих понять, приєднуються за допомогою слів типу *як ось, а саме: Нові фахівці, як наприклад: програмісти, менеджери, готувалися на підприємстві до співбесіди.* Відокремлені прикладки, які узагальнюють значення попередніх однорідних членів, приєднуються за допомогою слів типу *словом, одним словом: За час канікул відремонтували бібліотеку, лабораторію, кабінети – одним словом, усю школу.*

Одиничні й поширені прикладки завжди відокремлюються, якщо пояснюють особовий займенник: *А він, орел, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру* (Т.Шевченко).

2.2.3. Відокремлені обставини. Обставини, виражені одиничним дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, у реченні майже завжди відокремлюються. Виражаючи другорядну дію, вони відносяться до присудка і до підмета. Тому в реченнях з відокремленою обставиною виконавець основної і другорядної дії спільний: *З лави, стогнучи, підвівся Бараболя* (М.Стельмах).

Відокремлюються дієприслівники та дієприслівникові звороти в тому разі, коли виступають у функції обставини:

1) способу дії: *Томилася вільха, безсило опустивши крила* (М.Хвильовий). Такі звороти можуть поєднуватися з дієсловом-присудком за допомогою сполучників *мов, немов, наче, неначе, ніби*, що надають зворотам уявного (ірреального) значення: *Спокійно, наче зважуючи ціну кожного слова, господиня розпочала свою розповідь* (А.Яна).

Примітка. Якщо дієприслівники і дієприслівникові звороти разом з дієсловом-присудком становлять один ритмомелодійний комплекс, то вони комами на письмі не виділяються: *Якби ви знали, паничі, де люди плачуть живучи, то ви б елегій не творили* (Т.Шевченко). *Годі вже панами сидіти згорнувши руки* (І.Нечуй-Левицький). За умови віддалення такого звороту від присудка він набуває статусу напівпредикативного: *Чіпка пішов додому, повисивши голову, про все, що чув, роздумуючи* (Панас Мирний);

- 2) часу: Увійшовши в дім Верби, Олена спинилась на порозі кімнати (О.Бойченко);
- 3) причини: Старий, люблячи Варивона, хотів пригасити суперечку (М.Стельмах);
- 4) мети: З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (Панас Мирний);
- 5) умови: Не піймавши, не кажи, що злодій (Нар.тв.);
- 6) допусту: Не хочачи, образив я людину (Леся Українка).¹

Відокремлюються обставини місця, часу, способу дії, виражені іменниковими відмінковими формами та прислівниками, з уточнювальним значенням: *Свирид Якович цілує сина в скроню, якимось жалісно, по-жіночці, відходить від нього, щоб не розбудити* (М.Стельмах).

2.2.4. Відокремлені додатки. Додатки відокремлюються значно рідше, ніж інші члени речення. Відокремлюватися можуть тільки додатки, виражені поєднанням непрямого відмінка іменника з прийменниками *крім, окремі, за винятком, замість*: *Усі, крім директора, уже прийшли на нараду. Замість відповіді, я почув в'їдливий сміх.*

3. Порівняння в структурі простого речення. Теорія відокремлення пов'язана з особливим різновидом ускладнення речення – порівняльними зворотами.

Порівняльний зворот – це відокремлений член речення, який вживається в реченні зі спеціальною семантико-синтаксичною функцією.

Порівняльний зворот може бути виражений: 1) іменником: а) у Н.в.: *Дуб стоїть, як воїн*; б) у непрямому відмінку: *Треба навчитися шанувати свою Батьківщину, як матір* (А.Яна); 2) прикметником: *Повітря тут у видолінку особливо прозоре, наче скляне* (В.Пономаренко); 3) займенником: *Волю першу твою виконаю, як мою*; 4) дієприкметником: *Микола раптово пішов, а Марія залишилась стояти, як вкопана* (В.Підмогильний); 5) дієприслівником: *До хати, наче рятуючись, вбіг Миколка* (В.Підмогильний); 6) числівником (комплетивним словосполученням): *Всі, як один, вони повернулись до рідного села* (З газ.); 7) прислівником: *Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним* (О.Десняк).

Порівняльний зворот може виконувати функції порівняльного/-ої: 1) означення: *Наче зачарований, дивився Василько на вогонь, дивився не кліпаючи* (В.Підмогильний); 2) обставини: а) мети: *У цей час, наче на сміх, зайшов до передпокою вітчим і щось почав розповідати...* (А.Яна); б) часу: *Ганна була такою ж стрункою та привабливою, як колись* (О.Донченко); в) місця: *Рівний голос батька лунав з лісу, наче з якогось приймача* (Ф.Маківчук); г) способу дії: *Ліс трепетав, тривожився, як велика, стомлена людина* (В.Чемерис); г) причини: *Василина повільно, наче побоючись, повернулась до нього* (І.Нечуй-Левицький); 3) прикладки: а) до підмета: *Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом* (А.Яна); б) до присудка: *Устина не плакала, але була сумна, наче хвора, й обличчя у неї все потемніло* (І.Багряний); в) до означення: *Іван поступово заглиблювався у високий, наче мокрий ще від вранішньої роси, очерет* (В.Підмогильний); г) до додатка: *Липами було обсаджено весь майдан, наче*

¹ Дієприслівники / дієприслівникові звороти, що стоять після сполучників сурядності і підрядності, у вимові паузою не відокремлюються і становлять одну з ними ритмомелодійну групу. На письмі такі звороти відокремлюються від сполучника комою в тих випадках, коли цей сполучник стосується інших членів речення, з'єднує складові частини речення: *Настечка засвічує каганець і, прикривши рукою, несе його до столу* (М.Стельмах). *Та, відчувачи настрій усіх, не наважується слова сказати* (М.Стельмах).

Якщо сполучники *і, а* набули значення підсилювальної частки і ця частка стосується напівпредикативного звороту, то вона виділяється разом із зворотом: *І вибігши з хати, пішов у садок* (М.Коцюбинський).

Не ставиться кома перед неповторюваними сполучниками *і, та (і), або, чи*, які з'єднують два дієприслівники / дієприслівникові звороти. Такі обставини вважаються однорідними: *Хвилюючись і все ще не отямившись, солдат розповідав про себе* (О.Гончар).

Словосполучення з прийменниками *незважаючи на, починаючи з, кінчаючи*, що утворилися внаслідок переходу дієприслівників у прийменники, завжди відокремлюються (на письмі – комами, в усному мовленні – інтонацією): *Незважаючи на ріст цін на будівельні матеріали, кількість заяв на виділення ділянок для спорудження житла на селі збільшується* (З газ.).

суцільним частоколом (Остап Вишня); г) до обставин: *Раптом донісся до неї звідкись, наче здалеку, його такий милий і рідний голос* (М.Івченко).

Примітка. Не слід сплутувати порівняльний зворот у функції головного чи другорядного члена речення в актуалізованій функції і порівняльний зворот у супровідній семантико-синтаксичній функції. У цьому випадку порівняльний зворот не виділяється комами. Він може виконувати функцію: 1) підмета: *З від'їздом Романенка у Соні наче камінь спав з душі* (М.Івченко); 2) присудка: *Два величезних пароплави наче запалили море* (Ю.Смолич); 3) іменної частини складеного присудка: *Я вам наче рідний* (М.Івченко); 4) додатка: *Після зустрічі з сином зараз ношу наче пудовий камінь на серці, що воно таке, Бог знає* (О.Слісаренко).

Інколи порівняння набуває смислу ідіоматичного прислівникового виразу: *Дош лє наче з відра. Схожі наче дві краплі води. Все йде мов по маслу та ін.*

4. Однорідні члени речення. В україністиці окремі лінгвісти однорідні члени називали однорядними на тій підставі, що вони пов'язані сурядним зв'язком і становлять елементи одного смислового ряду (О.Синявський), або вважали речення з такими членами стягненими (П.Залозний). Термін цілком сформувався в 30-ті роки ХХ ст. Однорідними є такі члени речення, що позначають однотипний перелік предметів, ознак тощо.

4.1. Смислові відношення між однорідними компонентами. Між однорідними членами речення можуть встановлюватися 1) єднальні, 2) зіставно-протиставні, 3) розділові, 4) приєднувальні, 5) пояснювальні відношення.

4.1.1. Єднальні відношення. Єднальні відношення охоплюють єднально-перелічувальні, власне-єднальні, єднально-видільні (перелічувально-видільні), єднально-розподільні (перелічувально-розподільні), єднально-порівняльні, єднально-градаційні (за допомогою парних сполучників *не тільки...а (але), не лише ...а (але) й, як...так*), єднально-зіставлявальні відтінки: *Оце і є Вітчизна щастя й волі, країна слави, подвигів, краси...* (О.Гончар). *Кожним словом, кожним променем, кожним боєм своїм живе в душі нашого народу людина, що ім'я їй – Леся Українка* (О.Гончар). *Та, на щастя, Я чую і землю, і квітку, і траву, і дерева... То я проростаю* (М.Сингаївський). *А ще провадить школа весняні свята птахів і квітів, день сінокошу і першого снопа, свято першого хліба...* (І.Цюпа). *Матері й батьки уважно слухали Василя Олександровича... Він говорив і як лікар, і як психолог, і як педагог* (І.Цюпа). *Ані при хатньому багатті привітному, ні на землі, ні в пеклі, ні в раю Він не забув своєї Беатріче* (Леся Українка). *Він приніс до матері не тільки гостинці, а й свою любов* (М.Івченко). *Не так мене це турбує, як тебе* (А.Яна). *Не лише учні, а й учитель захопилися спогадами ветерана*.

4.1.2. Зіставно-протиставні відношення. Зіставно-протиставні відношення виражають об'єднання двох несумісних, протилежних, контрастно-несумісних однорідних членів речення. Такі однорідні компоненти утворюють замкнені ряди і виражаються за допомогою сполучників *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*) та ін., пор.: *І вже починаєш не час цінувати, а мити* (Б.Олійник) і под.

4.1.3. Розділові відношення. Розділові відношення виражають семантику роздільності, чергування, взаємовиключення понять. Вони реалізуються за допомогою сполучників *або...або, чи...чи, не то...не то, чи то...чи то, то...то* та ін., пор.: *Не то вітер, не то дощ раз по раз зривався з чорного виднокола* (М.Пономаренко). *Куплю незабаром хату чи квартиру* (Голос України. – 1997. – 11 вересня). *Чи то камінь, чи то змертвіле дерево лежали неподалік* (Я.Гоян).

4.1.4. Приєднувальні відношення. Приєднувальні відношення відображають особливості постання однорідних членів речення у процесі мовлення про ті чи ті речі, продовження ряду виникає як щось додаткове. Приєднувальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *і також, і так само, причому, також*: *Я почав працювати на заводі з натхненням і також з ентузіазмом* та ін.

4.1.5. Пояснювальні відношення. Пояснювальні відношення виражають семантику пояснення поняття, вираженого попереднім членом речення. Пояснювальні відношення реалізуються за допомогою сполучників *тобто, цебто, себто*, пор.: *Я купив дещо поїсти, тобто хліба і дві консерви. Геологи все більше уваги приділяли верхньому шару ґрунту, оскільки сподівалися саме тут віднайти хоча б слабкі жили нафти, газу, тобто вартісних корисних копалин* (Голос України. – 1997. – 7 вересня).

За синтаксичною специфікою розрізняють однорідні означення, додатки й обставини.

4.2. Однорідні означення. Однорідні означення виражаються звичайно прикметниками тієї самої значеннєвої групи – якісними, відносними або присвійними й характеризують предмет з погляду якоїсь однієї ознаки (кольору, розміру, матеріалу, зовнішності, приналежності): *Маленька, кругленька, швидка і жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, – вона здавалася русалкою* (П.Мирний). Однорідними стають означення-прикметники різних значеннєвих груп, вони створюють характеристику предмета під одним кутом зору: *Зараз вона піде, й він знову лишиться сам, ... голодний, і цькований, і хворий...* (І.Білик). Такі означення можуть виражатися прикметниками в поєднанні з поширеними неузгодженими означеннями, порівняльними зворотами: *Йому протуркотів вуха щирий душею, чистий, як небесна зоря, юнак Діон, один з кращих Платонових учнів...* (Ю.Мушкетик). Однорідними є два означення, друге з яких уточнює перше як його текстовий синонім: *Я з початку мав намір дати книжку більш популярну, приступну для найширших кругів нашої суспільності* (М.Грушевський).

4.3.Однорідні приклади. Вони різнобічно показують, ким або чим є предмет, виражений пояснюваним іменником або займенником. Маючи при собі власні означення, вони поглиблюють характеристику цього предмета: *Художник-гуманіст, активний учасник руху за мир, за дружбу між народами, за взаєморозуміння між народами, він мав цілковите право сказати про себе: – Я належу людству* (З преси, про О.Довженка). Для зв'язку поширених рядів однорідних прикладок, що являють собою індивідуальні назви щодо пояснюваного іменника як загальної назви, використовується сполучник *такий* (-а, -е, -і), як: *Козланюк-прозаїк намагався розвивати традиції таких визначних літописців, як Іван Франко, Марко Черемшина, Василь Стефаник...* (З газ.). Коли сполучник *такі* як не ділиться на дві віддалені частини, досить коми перед ним, оскільки перед як кома у таких випадках є зайвою: *Всій країні стали відомі імена дослідників граматичного ладу української мови, такі як: Євген Тимченко, Агатангел Кримський, Леонід Булаховський та ін.* (З журн.).

4.4. Однорідні додатки. Однорідні додатки показують кілька предметів-об'єктів дії і тим самим збагачують зміст речення, розширюють його смислове тло: *Твори І.Франка захоплюють читача силою художнього слова, високою емоційністю художніх образів, глибиною думки й почуття* (З газ.). *Яким любив жайворонків, полиновий тлін, сонячні дні й тишу* (Вал.Шевчук) і под.

4.5. Однорідні обставини. Однорідні обставини утворюють ряди характеристики дії в одній площині або з різноманітних боків її перебігу: *На північ, на південь, на захід, на схід над трупами вибуки вночі* (Є.Плужник). *Вчора і сьогодні, у місті і в селі поширювався дух Незалежності, дух Державності, вимріяної і вистражданої цілими поколіннями людей* (З газ.) та ін. Якщо однорідний ряд обставин утворюється із іменників однієї відмінкової форми з тим самим прийменником, прийменник може не повторюватися з метою міцнішого зв'язку у словосполученні: *Подорожую по країнах, музеях, бібліотеках, виставках, театрах...* (З газ.).

4.6. Питання про речення з кількома присудками. У сучасній лінгвістичній науці речення з кількома присудками здебільшого кваліфікують як складні на підставі визначального статусу присудка: *Вчора ввечері я приїхав до Києва і зупинився в одному з кращих готелів “Київ”* (З газ.). Це цілком логічно, оскільки присудок виражає основні предикативні категорії речення. Але не всі речення з кількома присудками є складними. До речень з однорідними присудками слід відносити такі, що з'єднуються сурядним зв'язком або наближеним до нього безсполучниковим типом зв'язку, при цьому весь склад присудків характеризується спільним набором другорядних членів речення: *Яким любив і шанував жайворонків. Ми зустріли і провели друзів.* Наявність залежних компонентів при кожному з присудків є діагностичним показником складності реченнєвої структури: *В небі сіялися зірки й виблискували в темній, як криця, воді* (С.Васильченко).

Ішло по вулиці мале дівча, ішло собі та й плакало і мало залите сльозами лице (Вал.Шевчук). Структури з підрядним типом зв'язку виражають залежність предикативних частин, і тому такі утворення належать до складних речень.

5. Речення з опосередкованими (уточнювальними) компонентами. XIX ст. не принесло в синтаксичну науку розрізнення відокремлених членів речення й уточнювальних компонентів. Уперше термін „уточнювальні члени” з'явився в середині XX ст., до яких належать другорядні члени речення, пов'язані з реченням опосередковано, через наявність ще одного члена речення: *Хлопці стояли неподалік, під деревами* ← *Хлопці стояли неподалік* + *Хлопці стояли під деревами*. Уточнення слід відрізняти від відокремлення. До уточнювальних належать члени речення з 1) повторним або 2) уточнювальним значенням: *У місті Степан відразу подався на навчання, тобто подав документи до інституту*.

Уточнювальні члени речення приєднуються: 1) спеціальними сполучниками: *тобто, а саме, або*; 2) службовими словами, що поєднують свою власну функцію зі сполучниковою: а) *правильніше, точніше, просто кажучи, краще сказати, швидше*; б) *в тому числі, такі як, як наприклад*; в) *наприклад, зокрема, перш за все, в першу чергу, в крайньому разі*; г) *навіть, хоч би*; г) *уже, власне, саме*.

3-поміж пояснювальних конструкцій слід розрізняти: 1) власне-пояснення, 2) конкретизацію, або уточнення, 3) включення. *Власне-пояснення* будується за допомогою сполучників *тобто, а саме, або*, службових слів – *правильніше, точніше, інакше кажучи*, а також з участю займенниково-вказівних слів: *Збір підписів відклали на два тижні, тобто до 15 жовтня* (З газ.).

В українській мові активно використовуються при власне-поясненні слова типу *все, всі, це, ці, все це, всі ці, ось що*. Після переліку однорідних членів перед таким вказівним словом ставиться тире: *Чоловіки й жінки, молодь, мале й старе – усі походилися на свято народної пісні* (З газ.). Після узагальнювального слова перед рядом однорідних членів звичайно ставиться двокрапка: *Із сучасних прозаїків дуже люблю читати ось кого: Олесь Бердника, Івана Білика, Олесь Гончара, Євгена Гуцала, Павла Загребельного, Юрія Мушкетика, Євгена Пашковського* (З газ.). Якщо вказівник-займенник стоїть перед іменником узагальнювального значення, тоді ставиться тире: *Для нас нерозривні ці поняття – принциповість, чесність, гуманізм*.

Основними функціями конкретизації (уточнення) є: 1) обмеження (звуження обсягу поняття): *Засідання гуртка відбудеться десятого квітня, о 18 годині*; 2) власне-конкретизація (перший член є неозначеним значенням): *Швидко, за декілька секунд, оглянули всі місцеві особливості, визначили напрями їх розвитку*; сюди ж належать уточнювальні обставини при займенникових прислівниках: *Тут, біля озера, завжди віяло прохолодою*; 3) додатково-уточнювальне значення (другий член, уточнюючи попередній, розвиває думку у новому напрямі): *Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора* (В.Підмогильний) – відповідаючи на те саме питання, обидва компоненти називають різні обставини – *в неділю і вечір*.

Включення реалізується в тому разі, коли уточнювальний член містить додаткову інформацію і приєднується за допомогою слів типу *в тому числі*: *Про необхідність нового осмислення державних реалій говорили усі, в тому числі і В.Корзун, і П.Чубатий*.

6. Вставні і вставлені компоненти речення

6.1. Речення зі вставними компонентами. Речення зі вставними компонентами постають специфічними різновидами висловлення в силу того, що в них по-особливому виражена суб'єктивна модальність – вставними компонентами. В україністиці здебільшого вели мову про вставлені, або втручені речення (пор. погляд О.Огоновського, О.Партицького та ін.).

Вставні слова можуть виражатися дієслівними, іменниковими, прислівниковими, прикметниковими, числівниковими, займенниковими формами. На тій підставі, що частина таких форм повністю втратила власне лексичне значення, виділяється окремий

клас слів з-поміж частин мови – модальні, пор.: *мабуть, отже, наприклад, можливо, само собою, власне кажучи*. За типом привнесеного в речення значення вставні компоненти поділяються на такі, яким притаманна семантика:

1) оцінки ступеня вірогідності повідомлюваного: *безумовно, справді, можливо, мабуть, звичайно, очевидно* та ін.: Певно, це і є велике щастя: В саджанцях побачити мудрий ліс (П.Дорошко). *Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковесєві просьби* (О.Гончар). *Письменник – це, вважай, ціла галактика зі своїми магнітними бурями, супутниками, періодами неспокійного сонця* (Б.Олійник);

2) переліку, зв'язку думок, послідовності викладу їх чи логічного завершення цього викладу: *по-перше, по-друге, до речі, отже, словом, таким чином* тощо: *Віддаючи належне гетьману в організації цього великого збору, Мазепа, однак, не міг не відчувати деяку непідготовленість окремих питань: звідси й непогодженість у діях багатьох полковників* (М.Старицький);

3) позначення почуття мовця, його емоційного стану: *на жаль, на біду, на лихо, на горе, на диво*: На жаль, я мушу зараз йти (А.Яна). На щастя, моя подальша доля склалася не так, як багато того прагнули (В.Підмогильний);

4) позначення джерела повідомлення: *на думку..., за словами..., на погляд..., за повідомленням..., на наш погляд, по-моєму, як вважаємо* та ін.: *Тут джерело б'є міцне і вода з нього уже не одному допомогла, цілюща вона, сповнена, як кажуть, внутрішньої енергії* (Голос України. – 1997. – 6 вересня). На наш погляд, ця думка не може бути визнана правомірною і повністю аргументованою;

5) позначення характеру висловлення, способу передачі думки, типу її оформлення: *іншими словами, так би мовити, сказати по правді, власне кажучи, правду кажучи* і под.: *Зміни на краще, варто сказати, відбуваються на наших очах* (Голос України. – 1997. – 4 вересня). *Пишу цей матеріал в умовах, сказати, не зовсім прийнятних* (М.Хвильовий);

6) позначення звернення до співбесідника, вжиті з метою привернення уваги читача або слухача: *бач, пам'ятаєте, відчуваєте, даруйте, пробачте, даруйте на слові, вибачайте на слові* та ін.: *Я знаю село, повірте, зовсім не з книг та викривлених фільмів, з яких ніколи правди не дізнаєшся* (О.Чорногуз). *Бачте, землю доглядати, відчувати її болі і дихання – це вельми складна справа* (Голос України. – 1997. – 3 вересня).

6.2. Вставлені конструкції. Вставленими називаються такі конструкції, які вживаються для уточнення, доповнення, роз'яснення предметного змісту речення або введення додаткового змісту та інформації до його структури. Здебільшого вони постають внаслідок необхідності внесення додаткової інформації.

При розрізненні вставних і вставлених елементів слід пам'ятати, що останні не можуть стояти на початку основного речення і для них притаманні власні розділові знаки – це різні дужки та кома з тире.

Вставлені елементи за своєю структурою можуть бути двоскладними та односкладними: *Сьогодні ми схильні думати про вплив Караваджо (як і робить Верещагіна, – С.26) у сміливому зображенні простолюдних типів на релігійних картинах, у майстерному використанні темряви як композиційного засобу, частково в освітленні (хоча на картинах Ге ми заведве чи знайдемо джерело світла з лівого боку) і т.п.* (Ю.Шерех). *Мої студенти, і дідки, і хлібороби, і поети – лиш привід (визнаю-таки!) прославить день широколетий* (М.Рильський) і под.

Вставлені конструкції можуть мати синтаксичну форму складносурядних або складнопідрядних речень, інколи складних синтаксичних конструкцій з різними типами синтаксичного зв'язку: *Капітан порушив думку про сні, заговоривши лагідно і доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів безсторонній і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан* (Ю.Яновський). Країни

рідної завітчані стени (Словацький пише так, а ми на те пристанем) з одного запаху пізнав би і сліпий (М.Рильський). Микола мовчав (хоча хотілося багато сказати) і думав про своє, воно його заколисувало (О.Слісаренко) та ін.

Синтаксичне явище, яке називають емним словом “вставленість”, виходить далеко за межі ускладненого речення: воно пов’язано зі структурою складного речення і з структурою тексту.

Вставлені елементи можуть мати: 1) пояснювально-уточнювальне (повторне найменування), 2) причиново-мотиваційне, 3) довідково-відправне, 4) конкретизувальне (модально-оцінне) значення. Їхньою характерологічною ознакою є свобода включення до складу речення. Це включення не впливає на зв’язки членів речення і не порушує його інтонаційної цілісності. Дужки найкраще передають факультативність вставлення.

7. Звертання, його статус і функції. Звертання – це слово (або сполучення слів), яке вказує на того, до кого або до чого звернене мовлення. Воно має форму кличного (дуже рідко при називанні неістот називного) відмінка і вимовляється з особливою, кличною інтонацією: *Швидко, швидко ми побачимось, Рідна матінко моя...* (Олександр Олесь). *І зберіг я тільки, ненечко, Скарб один, що ти дала, Золота, як зірка, сердечко...* (Олександр Олесь). Основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, спонукати його до спілкування, тому як звертання часто вживаються імена, прізвища і под. Такі звертання є *вільними*, оскільки особа, до якої звертаються, буде названа в реченні.

Коли звертання перестає називати конкретну особу або предмет, то воно трансформується у вставне модальне слово або навіть у вигук: *Ну, що ж нехай, не первина, ми звикли, брат, – на те війна...* (А.Малишко).

Звертання поділяються на закличні та емоційно забарвлені, за особливостями структури – на поширені і непоширені, за наявністю оцінки – на нейтральні та оцінно-кваліфікаційні: *О Батьківщино, стороно кохана, тобі любов, тобі довічна шана, Тобі мій глум і хист, й життя моє* (Л.Скирда). *Голос криниці, чого ж ти замовк?* (Л.Костенко). *Франківщино! Шевченківщино! Мріє! Єдина ти! Безмежна навсібіч!* (Д.Павличко). Оцінно-кваліфікаційна семантика звертання витворюється при відповідній інтонації та розміщенні звертання у реченнєвій постпозиції: *Хоч би ти до мене обернувся, нахабо!* (О.Чорногуз). *І що ти з себе корчиш, знайшовся мені, наставниче!* (Голос України. – 1997. – 18 червня).

Від звертання слід відрізнити підмет, виражений вокативом. Його особливістю є те, що він прямо співвідноситься з формою наказового способу дієслова: *Підійди, брате, до мене* (О.Слісаренко). Традиційно його вважають зв’язаним звертанням.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Відокремлені та уточнювальні члени речення

Завдання І.

У поданих реченнях знайти відокремлені означення, пояснити умови відокремлення.

1. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ (О.Довженко).
2. Батькові руки, важкі, загорілі, лежать на колінах у плетиві жил (М.Масло).
3. Рука, засмагла від роботи, нам сіє благодатний мир (М.Рильський).
4. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся (М.Стельмах).
5. Розтривожений, він до самого ранку не склепив очей (П. Панч).
6. Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур’яні (Д.Павличко).
7. Скроплений живлющою росою, росток пробився на безмежжі (П.Дорошко).
8. Хвала тому, хто людям у приполі несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні сіяча! (М.Рильський).

Завдання II.

Перебудувати речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Виконати синтаксичний розбір одного з речень.

1. Місяць сипав на землю холодне сріблясте проміння, і від того свіжа роса на густій пониклій ковилі переливалася й ряхтіла (В.Малик). 2. Невисокі засніжені вали Василькова-града немов розлилися білими снігами (Р.Іванченко). 3. І сп'янілий до нестями вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах (В.Сосюра). 4. Зорі сплять на холодних, морозом зв'ялених травах (Л.Первомайський). 5. Тихе озеро незримо віє духом трав'яним (М.Рильський). 6. Вітер берези смутні хилить в солодкій дрімоті, в тихому сні (М.Рильський). 7. У відкритім степу ні душі, лише де-не-де бовваніє похилена вітром тичка з соняшничини (О.Гончар). 8. Розтоптана танками мертва земля безмовно лежала навкруги (Л.Первомайський).

Завдання III.

Навести приклади речень, у яких дієприслівники та дієприслівникові звороти виступають:

- а) у функції обставини способу дії;
- б) у функції обставини причини;
- в) у функції обставини мети;
- г) у функції обставини умови;
- г) у функції обставини допусту.

Виконати повний синтаксичний аналіз речення з відокремленою обставиною допусту.

Завдання IV.

Записати, ставлячи пропущені розділові знаки, речення з відокремленими обставинами. Яка синтаксична функція цих обставин?

1. Приїхав Остап в неділю годині о сьомій вечора (В.Підмогильний). 2. Причепурившись, почистивши зброю більшість бійців лягає спати (О.Гончар). 3. Схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону (Ю.Яновський). 4. Такий я був у Корсуні, над Россю Коли тебе я вперше на ти назвав (М.Рильський). 5. Андрій біг попереду і був здивований, побачивши за собою Благого з гвинтівкою (П.Панч). 6. Марійка піднялась на ганок рвучко і кумедно по-смішному (Я.Гоян).

Завдання V.

Поставити розділові знаки. З'ясувати, за якої умови обставини можуть не відокремлюватися.

1. Не піймавши не кажи що злодій (Нар.творчість). 2. Тривалий час вони йшли не розмовляючи (З часопису). 3. Знаєш приказку давши слово держись (А.Головко). 4. Моя княгине ти йдеш вмирати піднявши вгору стомлене лице (Л.Костенко). 5. Тихо немов крадучись підповзає до перону військовий ешелон (А.Шиян). 6. Не псуйте дні шукаючи Продовження життя Але живіть палаючи І вас не скорить забуття (С.Горлач).

Завдання VI.

*Переробіть подані формально-елементарні речення в ускладнені, використовуючи прийменники **крім (окрім)**, **на відміну від**, **замість**, **за винятком**. Вкажіть тип ускладнення.*

1. Все було застелено зеленим килимом природи (І.Нечуй-Левицький). 2. Після заходу сонця раптом похолоднішало (З.Тулуб). 3. Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі (М.Коцюбинський). 4. Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері (М.Хвильовий). 5. Біла симфонія снігу пливла над щоглами лісу (Л.Костенко). 6. Українській класичній прозі завжди була властива яскрава поетичність (О.Гончар).

7. Ми з тобою йдемо стежкою в саду (М.Рильський). 8. Життя було до мене невблаганним (Л.Костенко).

Завдання VII.

Перебудувати речення, замінивши дієприслівники дієвідмінюваними формами дієслова та запишіть їх. Визначити, що позначають ці дієприслівники і як змінюється при цьому смисл кожного речення.

1. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо (Г.Тютюнник). 2. Полки гетьмана прямували на Волинь, прагнучи вийти до кордонів раніше коронного війська (Н.Рибак). 3. Знаєш добре життя: проговорившись, пильнувався б (А.Яна). 4. Схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону (Ю.Яновський). 5. Лихе виполюючи зілля, ви виростили з краю в край нам багатий урожай (З газ.). 6. Прославши скатерті при обелісках, своїх солдатів поминають вдови (Л.Костенко).

Завдання VIII.

Поставити розділові знаки. Знайти відокремлені уточнювальні члени речення і визначте їхню синтаксичну роль.

1. Рано разом з сонцем прокинулась і Харитя (М.Коцюбинський). 2. На протилежному боці долини попід горбами чорнів обрідний безлистий ліс а внизу в затишку жовтів широкий луг (В.Малик). 3. На синьому безмежжі океану де недогляне навіть людське око високо аж до хмар в імлах глибоко самотній острів серед хвиль океану (Б.-І.Антонич). 4. Ми кілька дівчат і хлопців поспішили запевнити добродія Степчука що він і на цей раз буде задоволений із своїх слухачів (М.Хвильовий). 5. У тій хатині у раю я бачив пекло (Т.Шевченко). 6. І сьогодні в цей вечір іскристий не забудь мені слів тих твоїх (В.Сосюра).

Завдання IX.

Знайти уточнювальні члени речення, визначте, якими членами речення вони виступають. Виконати синтаксичний аналіз одного з речень.

1. Там, далеко, на Вкраїні, сяє сонечко ясне (П.Грабовський). 2. Більшість, особливо молодь, вбачали в поїздці до Морниці веселу розвагу (І.Вільде). 3. Приїхав Остап додому в неділю, годині о сьомій вечора (В.Підмогильний). 4. Добрим словом годиться згадати сьогодні турботливого батька Лесі – Петра Антоновича Косача – і матір її – відому нашу письменницю Олену Пчілку (О.Гончар). 5. Учитель наш ходив завжди у старому, старанно випрасуваному, костюмі (В.Підмогильний). 6. Марійка піднялася на ганок рвучко і кумедно, по-смішному (Я.Гоян).

Завдання X.

Перебудувати подані речення так, щоб вони були ускладнені відокремленими уточнювальними членами (відповідають на питання: а де саме?, а коли саме?, а як саме?, а який саме?, а що саме? і под.).

1. Так сплелися парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси (за М.Рильським). 2. Над оболонню висять низько білі хмари (І.Нечуй-Левицький). 3. Ми набираємо взимку свіжих знань у голову (Ю.Яновський). 4. Під липою стояв чотиригранний камінь (І.Франко). 5. Се не казка, а билиця сказати (Т.Шевченко). 6. Рано з россою добре жати (І.Франко).

Завдання XI. *Поставити розділові знаки. Знайти звертання і визначити їхню стилістичну роль.*

1. Крізь сотні сумнівів я йду до тебе добро і правдо віку (В.Стус). 2. О мій народе Прометее ти маєш душу молоду (В.Сосюра). 3. Ох пісне чому як той птах не летиш

(М.Рильський). 4. Слово моє ти єдина зброе ми не повинні загинути обоє (Леся Українка). 5. Співай ненько тихесенько Як давно співала Коли мене моя нене До сну колисала (У.Кравченко). 6. Ой Дніпре мій Дніпре широкий та дужий багато ти батьку у море носив козацької крові (Т.Шевченко).

Тренувальне заняття з відокремлених членів речення

Завдання I.

*Записати подані речення, розставляючи розділові знаки. Вказати речення, ускладнене відокремленою прикладкою із сполучником **як**, пояснити умови відокремлення.*

1. Жайвір сіє проміння як умілий сіяч з-під крила (М.Сингаївський). 2. О ти зі мною був бадьорим Як лікар у розмові з хворим (Д.Павличко). 3. Як рибалка я повинен бути людиною поважною і розсудливою (Ю.Збанацький). 4. І знов степ як щедрий вулик І сяє золото хлібів (Л.Рубан). 5. Сухомлинський як справжній дипломат тримається невимушено хоч у серці в нього кипить (І.Цюпа). 6. Тут мені як і птиці Все знайоме у ріднім краю... (М.Сингаївський).

Завдання II.

У поданих реченнях знайти відокремлені / невідокремлені означення. Пояснити умови відокремлення. Виконати повний синтаксичний аналіз двох ускладнених речень.

1. Надворі вже стояла ніч, тиха й морозна (М.Старицький). 2. На широкому смуглявому обличчі під густими чорними бровами горіли очі... (Ю.Смолич). 3. Місяць закоханий в ніч чарівну, сяє, щасливий, і світить... (Олександр Олесь). 4. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлючу пісню (М.Коцюбинський). 5. О, як я ненавиджу зліплені з глини холодні і мертві, байдужі серця! (Л.Первомайський). 6. Лунко покотилось міжгір'ями гучне іржання розсідланих коней (О.Гончар). 7. Червоних маків розгорнувся ряд після дощу, ласкавого й рясного (М.Рильський). 8. Тихі, ніжні зорі спадали з неба – білі, непрозорі – і клалися в намети... (ЛесяУкраїнка).

Завдання III.

Поставити розділові знаки. Визначити, у яких реченнях є відокремлені додатки, пояснити умови їх відокремлення. Виконати повний синтаксичний аналіз двох таких речень.

1. Ви здійснюєте волю Батьківщини все відкиньте все забудьте крім неї крім обов'язку (О.Гончар). 2. Йшов вечір і вів за собою сліпу матір свою ніч (В.Гжицький). 3. Всі за винятком Бойчука здивовано дивились на шкіпера (М.Трублаїні). 4. Прощався з літом я блукаючи лугами... (М.Нагнибіда). 5. У п'єсі Котляревського вперше вийшли на кін замість лубочних поселян, живі народні типи (О.Гончар). 6. У нашому лісі ніяких звірів oprіч вовків немає (З газ.). 7. За столом сиділа вся сім'я а не було Галі та Петра (З газ.). 8. У бригаді Петльованого на відміну від Чухрая цукрові буряки вродили краші (З газ.).

Завдання IV.

У наведеному тексті знайти відокремлені члени речення, виділити їх комами. Неускладнені речення переробити у формально-неелементарні структури.

1. Бійці сиділи деякий час задумавшись (О.Гончар). 2. На світі все знайдеш окрім рідної матері (Нар. творчість). 3. Поле німує знесилене літом, спить мертвим сном руде обдерте (М.Коцюбинський). 4. Над селом стояв звичайний в осінню пору туман (М.Коцюбинський). 5. А дуб стоїть незламно всім напастям наперекір (І.Цюпа). 6. Усяка пташечка радіючи співала (Л.Глібов). 7. Малий сиджу біля вікна і всього боюсь (Є.Гуцало). 8. Щастя воно як ластівка живе не під кожним дахом (Л.Талалай).

Однорідні члени речення. Вставні і вставлені слова, словосполучення і речення

Завдання I.

Знайти у реченнях однорідні члени. Проаналізувати, яку функцію вони виконують. Простежити, які смислові відтінки та стилістичне забарвлення вносять сполучники.

1. І рветься птиця, і б'ється, і в руки йому дається (Г.Гордасевич). 2. Я не скрипичний ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (Л.Костенко). 3. Тече вода в синє море, та не витікає (Т.Шевченко). 4. Краю мій. Люблю я тебе вдень і вночі, вранці і ввечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). 5. Любив Кирило не тільки працю, а й гостину (Ю.Мушкетик). 6. Степ яснів, ширився, невтомно розгортав один за одним безбережні сувої і стелив під ноги вершникам то ясні плахти різнобарвного зілля, то зелені смутки жита та пшениці, то шовкові вруна ковили та чаполочі (С.Добровольський).

Завдання II.

У поданих реченнях знайти узагальнювальні слова при однорідних членах речення, визначити їхню синтаксичну роль.

1. Всюди: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги до заводу – росли молоді осокори, клени й каштани (В.Собко). 2. Усе в чеканні: і спілі краплі рос, землі і місяць, вишні і тополі (Б.Олійник). 3. Березу, вільху і ліщину, дубів могутність величаву і навіть тихий верболиз – люблю я ліс (П.Воронько). 4. Рідній матері – Вітчизні все оддай – життя і труд (П.Усенко). 5. Було: трави зім'ятий запах, і лісу глухуватий гук, і небо в зоряних крапах, і дощ, і серця перестук (В.Лучук). 6. Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві (О.Довженко).

Завдання III.

Дібрати з художньої літератури приклади, які б ілюстрували вживання розділових знаків при однорідних членах речення відповідно до поданих схем. Зазначити, яку синтаксичну функцію виконують ці члени речення.

1. УС : ○ , ○ – ...

2. ○ , ○ – УС.

3. УС : ○ , ○ , ○ .

4. Не лише ○ , а й ○ , ○ .

5. Чи ○ , чи ○ .

6. ○ та ○ , ○ та ○ .

7. І ○ , і ○ , і ○ .

8. ○ , а (але) ○ ○ .

Завдання IV.

Поставити розділові знаки. Визначити, чи у всіх реченнях наявні вставні одиниці. Яку стилістичну роль вони виконують?

1. Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка). 2. З борців наспіхалася доля зростала проте їх громада (П.Грабовський). 3. Злива тривала майже годину (М.Трубляїні). 4. Задзвеніли струни ще ніжніш-ніжніш Мабуть ти до мене думкою летиш (Олександр Олесь). 5. Із сотень а може і тисяч тих з ким Андрій Семенович стикався найближче по роботі можливо лиш одиниці догадувалися як багато важила в його складному нелегкому і зрештою суворому житті поезія (В.Козаченко). 6. Хто не живе для інших той отже і для себе не живе (Ю.Мушкетик).

Завдання V.

Поставити розділові знаки, де ще потрібно. Визначити, у яких реченнях слова „справді”, „видно”, „здавалося” є вставними, а у яких – ні. Зі словами „певно”, „звичайно”, „кажуть”, „буває” складіть свої речення.

1. Справді добре сміється той, хто сміється останній (М.Стельмах). 2. Поки живий, я хочу справді жити (І.Франко). 3. Видно шляхи полтавської і славу Полтаву (І.Котляревський). 4. Видно було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося (Панас Мирний). 5. Здавалось заgrimів десь на небі грім (С.Васильченко). 6. Біліло небо, білястим здавалось тонко вібрує повітря (О. Гончар).

Завдання VI.

Поставити розділові знаки. Простежити, як у поданих реченнях виділяються вставні конструкції.

1. На свято Маковія [14 серпня] так у народі називають день святих мучеників братів Маккавеїв у церкві разом з квітами святили мак і зберігали його протягом року (Г.Бондаренко). 2. В щирім серці, в чесних грудях вірю знаю квіти є! (В.Симоненко). 3. За погрібника пахло м'ятою росло її там густої та холодної багато а від хати несло духом матіоли (Є.Гуцало). 4. Зі скреготом і брязкотом у двір якщо те що залишилось можна назвати двором в'їжджають два бульдозери (О.Довженко). 5. Звали нашого діда як я вже потім довідався Семеном (О.Довженко). 6. Взагалі Данилко за багато років приятелювання з пасічником помітив що той не любить бувальщин „Я таке й без тебе знаю надивився” а все навертає розмову на щось незвичайне дивовижне хоч воно й вигадане (Г.Тютюнник).

Завдання VII.

З поданих речень виписати речення із вставленими конструкціями, визначити смислову роль вставлених одиниць. З'ясувати, чому інші структури не увійшли до цих речень.

1. Одне слово, кожен лишався при своїх клопотах (О.Гуторов). 2. Є ж люди на землі – а то б не варто й жити, – що крізь щоденний труд уміють і любити, і усміхатися, і мислити, й шукать (М.Рильський). 3. В неволі тяжко, хоча й волі, сказати по правді, не було (Т.Шевченко). 4. Лишилася у нас, і зовсім це не хиба, глибока шана повсякчас – так! – до святого хліба! (М.Рильський). 5. Годинник бив – що з ним? – зовсім не ту годину (І.Жиленко). 6. Жити, за словами Н.Вінера, це значить користуватися правдивою інформацією (С.Вовканич).

ЗРАЗОК РОЗБОРУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Писати почав я року 1919-го..., тривожно і надривного року (Григорій Косинка). Просте речення, розповідне, неокличне, стверджувальне, членоване, семантично неелементарне, формально неелементарне, ускладнене відокремленим членом речення – відокремленою прикладкою, повне, поширене, двоскладне. Засіб вираження

предикативності – граматичне значення минулого часу дійсного способу однини чоловічого роду.

Підмет *я* виражений особовим займенником першої особи однини у називному відмінку. У цьому реченні присудок *почав писати* дієслівний складений.

Другорядні члени: обставина часу *року 1919-го* – виражена комплетивним словосполученням, яке складається з порядкового складеного числівника у родовому відмінку та іменника в однині, чоловічого роду, у родовому відмінку. Відокремлений член речення *тривожно і надривного року* постає відокремленою прикладкою.

Схема речення:

Структурна схема речення: $N_1 \text{ Cop}_f \text{ Inf} = \text{Pron}_1 \text{ Cop}_f \text{ Inf}$

АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

1. Аспекти вивчення актуального членування речення. Порядок слів. При комунікативному підході речення аналізується з урахуванням ситуативних завдань. Так, речення *Оксана заспівала* характеризується власною формальною будовою: поєднання форми Н.в. іменника та відмінюваної форми дієслова, кожна з яких має потенційну здатність до поширення (пор.: *Наша Оксана заспівала свою улюблену пісню*). Для з'ясування граматичної будови речення достатньо його самого.

При врахуванні специфіки ситуації речення набуває комунікативного виміру. Речення *Оксана заспівала* може вживатися в кількох типових ситуаціях, які найлегше описати за допомогою типових питань: 1. *Що зробила Оксана?* 2. *Хто заспівав?* 3. *Що трапилося?* Даючи відповідь на кожне з них, речення відповідно пристосовується, модифікується в інтонаційному і смисловому плані до своєї мети, до свого комунікативного завдання. При відповіді на перше питання порядок слів у реченні буде **прямим**, звичайним; при відповіді на друге – видозмінить свою будову: спочатку стоятиме відмінювана форма дієслова, потім Н.в. іменника (*Заспівала Оксана*). Фразовий наголос знаходитиметься на останній словоформі (при звичайному темпі мовлення).

Для комунікативної будови речення властива відносна незалежність від формально-граматичної. Вона визначається ситуативними завданнями, що постають у комунікації і щодо яких речення зорганізовує порядок слів. Тому те саме речення, що має ту саму формальну будову, напр., *Оксана заспівала*, при вживанні в різних ситуаціях створює кілька комунікативних одиниць, що відрізняються актуальною інформацією. Водночас актуальне членування зумовлює видозміну граматичної будови речення: порядок слів і фразовий наголос.

Речення, що розглядається в динамічному аспекті щодо його комунікативної функції, називається *висловленням*. Уперше термін на позначення актуального членування речення запропонував В.Матезіус. Український термін “висловлення” відповідає чеському *výroved*.

У реченні спочатку розрізняли: 1) основу повідомлення – те, що є відомим у певній ситуації; 2) ядро повідомлення – те, що повідомляється про основу повідомлення, а згодом основу стали кваліфікувати як тему, а ядро – як рему.

Тема характеризується такими ознаками: 1) є вихідним пунктом висловлення; 2) є актуально менш значуща, ніж рема; 3) є частиною речення, яка звичайно відома і зумовлена попереднім контекстом.

Для *реми* притаманні такі диференційні ознаки: 1) містить те, що повідомляється про тему; 2) актуально значущіша, ніж тема, є носієм основного змісту повідомлення, комунікативним центром висловлення; 3) виступає носієм “нового”. Як правило, в реченні тема передує ремі: *Осіній ліс / був легкий і прозорий від жовтого листя* (Є.Гуцало). *Сичі / в гаю перекликались, та ясен / раз у раз скрипів* (Т.Шевченко). При реалізації тих чи інших комунікативних завдань рема передує темі (необхідність наголосити інформацію):

Над Києвом / золотий гомін, І голуби і сонце! (П.Тичина). *Жену від себе голоси поля / і тоді на мене, як дощ, спадають небесні* (М.Коцюбинський).

Висловлення не може бути без реми, яка становить його комунікативний центр. Наявність теми в ньому – необов'язкова, тому вона може бути й не вираженою, якщо відома з контексту, пор.: *Цвітуть соняшники / Озвучені бджолами, чомусь схожі для мене на круглі кобзи* (Є.Гуцало). Можливі також висловлення з нульовою темою, весь склад яких утворює одну рему. Вони повідомляють про подію, не виділяючи вихідного пункту повідомлення. Такі висловлення називають **нерозчленованими**: *Гуляє вітер, літає сніг. Ідуть люди. Фронт мовчав, стрільби не було, був тільки скрегіт заліза по каменю* (О.Гончар). *Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно* (М.Коцюбинський).

2. Співвідношення актуального членування речення з його граматичною будовою. Актуальне членування автономне, що виявляється в тому, що: 1) воно завжди бінарне, в граматичному ж членуванні наявна різна кількість членів речення; 2) в поширених реченнях може бути багатоступеневим: двоступеневим, триступеневим і под. У цьому випадку компоненти реми членуються додатково: *Гарячі, пожовклі від болю, стелились / листки восени, ялички пеньок із любов'ю вкривали / вони* (Д.Павличко). На першому рівні актуального членування співвідносяться як тема і рема склад підмета і склад присудка, а на другому рівні актуального членування рема членується додатково, виділяючи групу, *восени* як другу рему.

3. Засоби вираження актуального членування речення. Основний засіб вираження актуального членування речення – це порядок слів та інтонація (місце розташування фразового наголосу). Обидва засоби діють разом, тому їх можна об'єднати і називати комплексним засобом вираження актуального членування речення. В кодифікованій літературній мові фразовий наголос автоматизований (завжди падає на кінець речення, наголошуючи останню синтагму). Відповідно до цього й організований порядок слів: спочатку іде тема, потім – рема (щоб виділити рему). Це **об'єктивний** порядок слів. У мовленні порядок слів видозмінюється, модифікується, і його називають **суб'єктивним**. Той чи інший порядок слів і місце фразового наголосу, що виражають актуальне членування речення, називаються **лінійно-динамічною структурою речення**.

Додатковими засобами актуального членування речення відзначаються тема або рема. Посилне актуальне виділення теми наявність постпозитивної частки *жс*: *Тієї ж ночі / сніг пішов* (Н.Білоцерківець); або обмежувально-препозитивних часток *тільки, лише*: *Лиш де-не-де / прокинеться пташка* (М.Коцюбинський).

Виділенню реми сприяють постпозитивні або препозитивні частки *не, ні* та ін.: *Хлопець написав листа / не у Львів. У Львів написав листа / не хлопець. У Львів хлопець написав / не лист.*

4. Типи висловлень. Актуальне членування не безмежне в своїй різноманітності. Для кожного типу речень з певною формальною організацією, семантичною структурою та лексичним наповненням існує обмежена кількість завдань. За членами речення не закріплені якісь певні функції в актуальному членуванні речення. Утворювати тему і рему можуть різні члени речення – самостійно чи в різних комплексах (показник поділу висловлення на тему і рему – /). Так, підмет може бути темою (1), ремою (2) і може входити в комплексну тему (3) або комплексну рему (4), пор.: 1. *Вершник / зник. Діалог / відбувся. Мій брат / учитель. Ніч / була темна*; 2. *Ще двічі сяяло для Ригорика / весняне сонце* (Є.Гуцало). *Лягла на всьому / вечірня втома* (В.Сосюра); 3. *Весна в цьому році / рання. Говорив він / багато і швидко*; 4. *Це десь за тиждень / вже й життя почнуть, мов справжні, зорювать* (О.Кобилянська). *Цього листа / Черниш одержав на Мораві* (О.Гончар).

Так само присудок може бути темою (1), ремою (2) і може входити в комплексну тему (3) або комплексну рему (4), пор.: 1. *Почувся / сміх, жарти, брязкіт казанків* (О.Гончар). *Світив / місяць*; 2. *Ліс / шумів. Одні / говорили, інші / слухали. Його надія / не здійснилася. Сніг / був глибокий*; 3. *Була вона / невеличка, висохла й тонка, наче горстка*

конопель, витіпана на терниці (Є.Гуцало). Я відірвавсь / від коренів своїх (В.Герасим'юк); 4. У Клави / блищали очі (Є.Гуцало). Мати / напоїла дітей теплим молоком.

Нерозчленовані висловлення із нульовою темою утворюють речення із специфічним значенням предиката – семантикою наявності: *Почулися кроки → Крокували. Пролунав дзвінок → Дзвонили*. Такі речення не членуються в актуальному плані, оскільки вони становлять цілісний семантичний комплекс – предикат. Частотність реалізації цих можливостей у підмета й присудка різні. Для підмета типовою виступає позиція теми, для присудка типовою є позиція реми.

Значно тісніше, ніж з формально-граматичною будовою речення, актуальне членування пов'язане з семантичною структурою речення. Для семантичного суб'єкта переважно характерна функція теми, для предиката – функція реми. Зв'язок актуального членування із семантичною структурою речення виявляється також у тому, що в реченнях, де семантичний суб'єкт – непрямий відмінок іменника, а підмет утворює з предикатом єдиний семантичний комплекс, темою є форма непрямого відмінка іменника на позначення суб'єкта дії / стану: *Його / охопив жах. У мене / з'явилися сумніви*.

Комунікативні завдання можна звести до типових питань, з-поміж яких розрізняють: 1) повні диктальні: *Що трапилося? У чому справа?* Цей тип питання спрямований до всього змісту відповідного висловлення; 2) часткові диктальні: *Хто вийшов? Хто прийшов? Хто написав?* Наявне незнання часткового аспекту проблеми або події і тому питання спрямоване до частини висловлення; 3) повне модальне питання: *Хлопець тут? Дівчина прийшла?* Подія загалом відома, але невідомо, чи відповідає вона дійсності. Питання виражає сумнів у реальності події; 4) часткове модальне питання: *Чи до школи пішов хлопець?* Виникає сумнів у частковому аспекті дії.

Відповідно до цих питань треба розрізняти чотири типи висловлень як основні вияви відповідей на типові питання:

1) *загальноінформативні* – висловлення, що передають інформацію загалом, не виділяючи певного аспекту. Вони мало залежать від контексту, легко піддаються ізоляції. Особливістю їх будови виступає входження присудка до складу реми: *Ти / їй не потрібен* (В.Герасим'юк). *У цей час / пролунав телефонний дзвінок*;

2) *частковоінформативні* – висловлення, в яких вміщено частково актуальну інформацію. Присудок завжди входить до складу теми, оскільки передбачається, що подія загалом відома: *Ридав / сухими очима, кричав / німими словами* (О.Гончар). *Дощ пішов / надвечір. Мороз вдарив / раптово*;

3) *загальноверифікативні* – висловлення, в яких актуальна інформація є реакцією на думку співрозмовника, верифікацією або корекцією цієї думки. Ремою є один присудок у стверджувальній або заперечній формі: *Далі вже / не можна було мовчати* (Є.Гуцало). *Син / все ж таки приїде*;

4) *часткововерифікативні* – висловлення, в яких встановлюється певний аспект факту: *Не одні злі люди / вночі ходять*.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складне речення. Складне речення – це синтаксична одиниця вищого порівняно з простим реченням порядку. Компоненти складного речення не мають головної властивості речення як комунікативної одиниці – смислової закінченості. Це властиво тільки складному реченню загалом, що й наближає його за функціональними властивостями до простого речення. Складне речення характеризується такими особливостями: 1) до його структури входить кілька конструктивно викінчених одиниць; 2) співвідношення між елементами складного речення характеризується власними закономірностями. Отже, *складне речення* – це синтаксична конструкція, що утворюється поєднанням декількох (як мінімум двох) речень-частин на основі сполучних зв'язків сурядності і підрядності або нульового засобу сполучного зв'язку – безсполучниковості.

Між простим і складним реченням є ряд ознак, що наближають їх одне до одного. Це стосується їх однакової інтонаційної оформленості, закономірностей словопорядку. Специфічним у складних реченнях є розташування частин. Оскільки в складному реченні є кілька предикативних частин, то воно є поліпредикативним.

Поліпредикативність складного речення є визначальною ознакою, і саме за цією ознакою воно протиставляється простому реченню як монопредикативній одиниці. У зв'язку предикативних частин суттєву роль відіграють: 1) певні форми слів, 2) особливості лексичного наповнення частин, 3) окремі граматикалізовані слова, пор.: *Чим вище вгору, тим більше легеньких хмарок попадалося на шляху (вище і більше – типологічні конструктивні елементи форми порівняння в обох частинах); 4) порядок предикативних частин, їх взаєморозташування. В одних випадках частини складного речення можуть легко мінятися місцями – гнучка структура, в інших – розташування частин є чітко регламентованим – негнучка структура. У такому разі статус частини наближається до члена речення у структурі простого речення.*

Основними ознаками складного речення виступають: 1) ціліснооформленість його інтонаційного малюнку, 2) поліпредикативність (не поліпредикація), 3) сполучниковий / безсполучниковий спосіб зв'язку, 4) смислова і 5) комунікативна цілісність.

2. Граматичне значення складного речення. Граматичним значенням складного речення є смислові відношення між його частинами, реалізовані в певній моделі, пор. граматичне значення часових відношень (дія головної частини відбувається після дії підрядної): *Коли в্রেшиті показався Рустем, Джіяфер зразу налетів на нього (М.Коцюбинський). Доки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар.тв.),* хоча конкретне наповнення кожної частини різне.

Необхідно розрізнати конкретний зміст складного речення і його граматичне значення, враховувати взаємозумовленість граматичного значення складного речення і його будови. У наведених прикладах спільність граматичного значення часових відношень зумовлена спільністю їх будови: і в тому, і в іншому випадку підрядні частини приєднуються до головних сполучними елементами *коли, доки*, які стоять перед ними; і в головній, і в підрядній частині обох складних речень присудки виражені однаковими формами дієслів (минулий час доконаного виду, майбутній час доконаного виду).

3. Граматична форма складного речення. Граматичною формою складного речення є усталена модель поєднання частин у єдине ціле. Здебільшого граматична форма співвідноситься з граматичним значенням, пор.: $[\]$, $\rightarrow$ (бо) – показник граматичного значення підрядності, зокрема причини.

4. Основні різновиди складного речення. До основних засобів зв'язку предикативних частин складного речення належать інтонація і сполучні засоби: сполучники (*і, а, але, проте, хоч, щоб* і под.), сполучні слова (*хто, що, який, чий, де, коли* та ін.), співвідносні слова (*той, такий* тощо).

Інтонація виступає універсальним засобом зв'язку, тобто будь-яке складне речення характеризується інтонаційною закінченістю. У реченнях без сполучних засобів роль інтонації особливо зростає і їй належить пріоритет.

У складному реченні протиставлення сурядності й підрядності є визначальним. Так, на основі сурядного зв'язку виникають складносурядні речення, складові компоненти яких виступають як граматично рівноправні. На основі ж підрядного зв'язку постають складнопідрядні речення, складники яких є нерівноправними в граматичному плані: один з них є головним і відносно незалежним, а другий підпорядковується йому спеціальними граматичними засобами.

Наявність сполучних засобів зв'язку та інтонації або тільки інтонації зумовлює поділ складних речень на дві великі групи: 1) складні речення зі сполучниковим або відносним зв'язком: *І несли ми сили наші, щоб звалити гніт віків (П.Грабовський). Коротка та літня нічка була, і сон був короткий (Леся Українка); 2) складні речення із*

безсполучниковим зв'язком: *Розбився вал, утихла буря – більш валів не стало* (Леся Українка). *У товаристві лад – усяк тому радіє* (Л.Глібов).

5. Статус складних речень ускладненого типу. Якщо складне речення включає три або більше предикативні частини, то воно стає ускладненим. При визначенні його статусу необхідно брати до уваги синтаксичний критерій як провідний, оскільки кількісний критерій не відображає сутності самого речення. Усталений термін “складне речення з сурядністю і підрядністю” констатує наявність сурядності і підрядності. У реченні завжди є визначальним синтаксичний зв'язок. За цією ознакою і слід визначати різновид ускладненого речення: складносурядні речення, ускладнені підрядністю, або складнопідрядні речення, ускладнені сурядністю:

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складносурядне речення. До складносурядних речень належать речення, утворені з двох чи кількох структурно автономних частин і пов'язаних сурядними сполучниками. Вживання сурядного сполучника виступає основним формальним показником синтаксичної єдності складносурядного речення. Тривалий час такі речення називали рівнорядно-зложеними, або сполукою речень на тій підставі, що поєднуються головні речення (В.Сімович та ін.). Супровідними величинами сурядного зв'язку постають: 1) співвідносність видо-часових форм дієслів-присудків, 2) інтонаційні особливості; 3) лексичне наповнення предикативних частин та ін.

В організації складносурядних речень і у вираженні їх граматичних значень беруть участь: 1) синтаксично спеціалізовані слова (*тому, все-таки, все ж, все одно, тільки, врешті-решт* і под.): *Вода була чистою, і все-таки входить в неї чомусь було Остапові боязно* (В.Підмогильний); 2) анафоричні займенники (*він, сам, той, цей, там, тоді* та ін.); 2) неповнота другої частини; 3) наявність у першій частині спільного для всіх частин компонента: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина* (А.Шиян). *Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли* (А.Головко).

У зв'язку частин складносурядного речення значну роль відіграють особливості типізованого лексичного наповнення предикативних частин. Так, для складносурядних речень з протиставними відношеннями властивою є наявність у предикативних частинах різноманітних лексичних протиставлень, що посилюють загальне звучання: *Уже двічі за місяць дощі пройшли по всьому району, але над Васильківкою їх не було* (О.Слісаренко) (протиставляються сполуки *пройшли дощі* і *їх не було* – відношення протиставно-обмежувальні).

2. Основні різновиди складносурядних речень. Розгляд складносурядних речень ґрунтується на особливостях їх формально-граматичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації. На формально-граматичному рівні складносурядні речення поділяються на *формально елементарні* і *формально неелементарні*. До перших належать такі, які складаються з двох предикативних частин, об'єднаних сурядним синтаксичним зв'язком: *Здається, майже все перебалакали, проте розходитись не поспішали* (Є.Гуцало) та ін.

Формально неелементарні складносурядні речення складаються з трьох і більше предикативних частин: *Зеленіють жита, і любов одцвіла, і волошки у полі синіють* (В.Сосюра) і под.

На семантико-синтаксичному рівні складносурядні речення поділяються на *семантично елементарні* і *семантично неелементарні*. До перших належать речення, які складаються з двох предикативних частин, кожна з яких є семантично елементарною: *Забудеться все – і не забудеться нічого* та ін. *Семантично неелементарними* складносурядними реченнями є такі, що складаються з трьох і більше предикативних

частин: *І зашумує наша нива, І знову виросте наш дім, І пам'ятника бронза сива Засяє золотом новим* (М.Рильський). До семантично неелементарних складносурядних речень належать також ті, які складаються з двох предикативних частин, при цьому хоча б одна з них є семантично неелементарною: *Нагорі чулася розмова, проте ніхто не поспішав спускатись в погріб* (П.Гуріненко) (перша предикативна частина охоплює дві пропозиції: *чулася розмова + розмова відбувалася нагорі*).

На семантико-синтаксичному рівні розрізняються й смислові типи складносурядних речень: єднально-часові, зіставні, протиставні, розділові, градаційні, умовно-наслідкові тощо.

За комунікативною настановою складносурядні речення поділяються на: *розповідні, питальні, спонукальні* та ін. *Розповідні* складносурядні речення своїм призначенням мають повідомлення про певні факти, події, донесення інформації: *Шугає вітер, а сніжні зорі все мені цілують чоло гаряче* (Леся Українка) і под. *Питальні* складносурядні речення містять у своєму складі те чи інше питання, що спонукає слухача, читача до певної відповіді на нього: *Од вікна до мене в хату червонясте світло впало, – чи то вуличнеє світло, чи то полиски пожежі?.. Чи се лютий біль у мене тихий стогін вириває, чи то стогне бранець-рицар, знемагаючи од рани?..* (Леся Українка) та ін. *Спонукальні* складносурядні речення спонукають до певних дій, виражають різною мірою волевияв мовця: *Сиди й читай і про нашу долю розповідай, і згадуй все, що було колись* (А.Яна) і т.ін.

За емоційно-експресивним забарвленням складносурядні речення можуть бути *окличними* (емоційно забарвленими) та *неокличними* (емоційно незабарвленими): *Недалеко блиснуло і далі загриміло!* (М.Стельмах). *З журбою радість обнялась ... В сльозах, як жемчугах, мій сміх, І з дивним ранком ніч злилась, І як мені розняти їх?!* (ОлександрОлесь).

За відношенням до об'єктивної дійсності складносурядні речення поділяються на *стверджувальні* та *заперечні*. До першого різновиду належать речення, в яких стверджується наявність певного факту об'єктивної дійсності: *Давно в минулім дні твоєї слави, І плаче дзвонів стоголоса мідь* (М.Зеров). У *заперечних* реченнях заперечується певний факт або реалія об'єктивної дійсності: *Не усміхається мені світ, і зорі щастя уже не несуть* (А.Яна).

На комунікативному рівні складносурядні речення можуть зазнавати різних напрямів актуалізації: зміна розташування теми і реми, структурно цілісне речення членується на кілька комунікативних одиниць (парцеляція): *Я згадував її. Я жив тим кожним ментом. Беріг в душі як найдорожчий скарб. А він ходив в каптані з позументом, в казну по лікоть руку запускав* (Л.Костенко).

3.Смислові відношення між частинами складносурядного речення. Розрізнення смислових типів складносурядних речень доцільно здійснювати за типами використаних для поєднання предикативних частин сполучників.

3.1. Складносурядні речення з єднальними сполучниками. У таких реченнях виражаються єднальні відношення, з-поміж яких розмежовуються: 1) єднально-перелічувальні, 2) єднально-поширювальні, 3) єднально-результативні та інші відношення.

За особливостями будови і граматичного значення складносурядні речення з єднальними сполучниками поділяються на: 1) складносурядні речення однорідного складу і 2) складносурядні речення неоднорідного складу. У складносурядних реченнях однорідного складу предикативні частини з'єднуються сполучниками *і, та, ні... ні* і виражають *єднально-перелічувальні* відношення (перераховуються однорідні події – одночасні або послідовні): *Скоро уся долина і гори блищали вогнями і разом з димом з землі здіймалася вгору і пісня* (М.Коцюбинський).

Складносурядні речення неоднорідного складу становлять поєднання двох сурядних компонентів, що є неадекватними за семантикою: сполучники *і, та* (в значенні *і*), *також, теж*, що виражають *єднально-поширювальні, єднально-результативні* та інші

відношення. У єднально-поширювальних реченнях (сполучники *і, та* (в значенні *і*)) наявне відносне смислове підпорядкування другої частини першій: *Написали швиденько оголошення, і це значно полегшило наші пошуки* (Східний часопис – 1995. – 24 червня).

У єднально-результативних складносурядних реченнях (сполучник *і*) друга частина виражає результат, наслідок, висновок, що є похідним першої частини (посилюється словами *тому, значить, варто* та ін.): *Дощ йшов довго, і тому все в лісі було мокро і якесь відчужене* (О.Слісаренко).

Складносурядні речення, сурядні частини яких з'єднані сполучником *і*, можуть виражати також умовно-наслідкові і причиново-наслідкові відношення, що зумовлюється особливостями лексичного наповнення частин: *Подивіться вранці на сонце, в літню спекотну пору, і ви відчуєте якусь важку тривогу* (Донеччина. – 1995. – 12 травня). *Наступила цього року рання весна – й обгорнули душу старого тривожні роздуми про майбутній урожай...* (А.Яна).

Частотними при єднальних сполучниках постають єднально-ототожнювальні (сполучники *також, теж*), єднально-градаційні (не тільки... але й, не тільки... а й, не лише... але й, не лише... а й) відношення. При єднально-ототожнювальних відношеннях наявне повне ототожнення змісту першої й другої предикативних частин (посилюється словами типу *також, теж*): *Все прочитано, переглянуто, і свідчення очевидців також взято до уваги* (Україна молода. – 1995. – 12 квітня).

При градаційних відношеннях смислове навантаження першої і другої частин чітко розмежовуються, особливо в комунікативному плані: перша частина наголошує відоме (тема), а друга частина окреслює невідоме (рема): *Не тільки для Степана ця новина була приголомшливою, але й для самої дівчини все було несподіваним* (В.Підмогильний).

3.2. Складносурядні речення з розділовими сполучниками. Складносурядні речення з розділовими сполучниками охоплюють відношення взаємовиключення і чергування подій. Всі складносурядні речення з розділовими сполучниками належать до складносурядних речень однорідного складу.

Відношення взаємовиключення виражаються за допомогою сполучників *або, чи, не то... не то, чи то... чи то*. Сполучники *або, чи* можуть бути одиничними і повторюваними. Вони вказують, що зміст першої, другої та наступної частин виключають один одного: *Чи то кров мені в скроні гуляє, чи то серце аж так стучоче?* (Б.Олійник). *Чи то зір підвів, чи серце чекати втомилось* (З журн.).

У реченнях із семантикою чергування (сполучник *то... то* (повторюваний)) мова йде про події в різних часових планах, тобто такі, які чергуються: *То мати гукає, то мати шепоче, Мене виряджаючи в дальню дорогу...* (П.Воронько). *То Катря усе хвалить, то Катря усе ганить...* (Марко Вовчок).

У складносурядних реченнях з розділовими відношеннями, де реалізується семантика взаємовиключення, наявність реалізації однієї дії передбачає відсутність вияву іншої: *Чи то праця задавила молодую силу, чи то нудьга невсипуца його з ніг звалила* (Т.Шевченко). *Або розумне казати, або зовсім мовчать* (Нар.тв.).

3.3. Складносурядні речення з протиставними сполучниками. Складносурядні речення з протиставними сполучниками охоплюють зіставні і протиставні відношення. Такі речення незалежно від однорідного чи неоднорідного їх складу є тільки двокомпонентними.

У зіставних реченнях (сполучники *а і та* (в значенні *а*)) зіставляються різні явища, при цьому вони не заперечують одна одну, а мовби співіснують (некотрастне зіставлення). Звідси наявність у предикативних частинах лексичних елементів однієї тематичної групи: *Привчав мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні* (П.Воронько) (у другій частині лексичний компонент *привчала* еліпсований). *Нехай я отруєна злою журбою, Та в пісні на всяку отруту є лік...* (Леся Українка).

Речення з *протиставними* відношеннями (сполучники *але, та* (в значенні *але*), *зате, проте, однак* та ін.) виражають: 1) протиставно-обмежувальні, 2) протиставно-допустові, 3) протиставно-компенсувальні і под. відношення.

У *протиставно-обмежувальних* реченнях (сполучники *але, однак*) повідомляється про такі події, друга з яких обмежує кількісний та якісний вияв першої або уточнює її, заперечуючи в чомусь її зміст: *Все спить, однак вже я не сплю* (М.Рильський). *Василько багато ще хотів дізнатися, але соромився запитати* (В.Підмогильний).

У реченнях із *протиставно-допустовою* семантикою (сполучники *але, однак*) саме протиставне значення ускладнюється значенням допустовості (одне явище повинно викликати було інше, але не викликало): *У лісі в Степана була своя хижка, але жив він переважно не в ній* (О.Турянський). *Збиралася заміж за Івана Чайченка, та його в Маньчжурії вбили* (Є.Гуцало), пор. синонімічне складнопідрядне речення: *Хоча у лісі в Степана була своя хижка, він переважно жив не в ній* (складнопідрядне речення з підрядним допустовим). Посилують протиставно-допустове значення частки *все ж, між іншим*: *Я з ними постійно листуюсь, але все-таки серце моє до них не лежить* (М.Хвильовий).

У реченнях з *протиставно-компенсувальною* семантикою (сполучники *зате, але і под.*) певне явище розглядається в різних аспектах, при цьому один з них кваліфікується найчастіше негативно, а другий – позитивно: *Багато влітку доводиться на пасіці працювати, але зате взимку можна відпочити сповна* (І.Багрянний).

3.4. Складносурядні речення з приєднувальними сполучниками. В таких реченнях друга частина виникає як щось додаткове до першої в самому процесі мовлення. Основним засобом зв'язку є сполучник типу *і тому, і притому, а й*: *Вода була теплою, але не зовсім чистою, і притому її було багато* (О.Слісаренко). У подальшому артиль реорганізується, а тому я вважаю за необхідне повідомити вам про це зараз (В.Підмогильний).

3.5. Складносурядні речення з пояснювальними сполучниками. Ці речення витворюють окрему групу в силу функціональної специфіки сполучників *а саме, тобто*, які приєднують другу предикативну частину і при цьому остання характеризується пояснювальною семантикою щодо першої, її з'ява є раптовою і не зумовлена смислом першої: *Серце має власний автоматизм, тобто воно може скорочуватися без діяння зовнішнього фактора* (З журн.). *Задуми оповідань виникали, як правило, під час поїздок, під час зустрічей з людьми, тобто джерелом цих задумів було саме життя* (І.Семенчук). *Йому подобалися нові друзі, тобто він вважав їх своїми однодумцями* (З газ.).²

4. Формальні типи складносурядних речень. Враховуючи граматичну семантику засобів, використовуваних з метою поєднання сурядних частин, і відштовхуючись від необмеженості / обмеженості сурядного ряду, можна виділити два формальних типи складносурядних речень: речення *відкритої структури* і речення *закритої структури*. Перші охоплюють складносурядні речення з єднальними (часовими) і розділовими відношеннями.

До складносурядних речень *закритої структури* належать утворення з протиставними, зіставними, пояснювальними, градаційними, умовно-наслідковими та іншими відношеннями.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання І.

Випишіть спочатку складносурядні речення, а потім прості ускладнені. Пояснить різницю між ними.

1. Хочу бачити, знати, чути, і любити, й творити красу (Л.Первомайський). 2. В повітрі дощ, і гречка пахне тепло, немов розлився бурштиновий мед (М.Рильський). 3. А

здебільшого стоять вони [дуби] навіть у погожу пору якщо не похмурі, то важкувато спокійні (Є.Гуцало). 4. Тече вода в синє море, та не витікає (Т.Шевченко). 5. Земля тремтить у млості і ронить пелюстки і невідомі гості злітаються в садки (М.Рильський). 6. Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді! (В.Шевчук). 7. Хай вітер у вічі, умри, але не стій (за М.Бажаном). 8. Чужих два слова в пісні буде – і пісня вже тоді чужа! (Д.Павличко).

Завдання II.

До якої групи речень (відкритої чи закритої структури) відносяться подані речення. З'ясуйте, які смислові відношення наявні між частинами складносурядних речень.

1. Мороз прилине, синьо і прозоро розвісить скрізь інею сивий дим; і на шибках невидані узорі він намалює генієм своїм (В.Сосюра). 2. Сніг з кожною хвилиною густішає, і дедалі непрогляднішою ставала за вікном вируюча сіра каламуть (В.Козаченко). 3. Багато великих див, низку чудес світу створили люди за своє земне існування, але найбільшим з див було і є слово (Є.Колодійчук). 4. То вклониться їм зустрічна березка, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка... (А.Шиян). 5. Кинуло сонце сніп променів на село, і холодний Черемош задихав сивою парою, мов олень... (Р.Іванчук). 6. Рече Дніпро, й лан широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А.Малишко). 7. Теплом дихала настояна на травах і квітах земля, а до лісу вже підкрадалась осінь (Ю.Збанацький). 8. Минулася буря – і сонце засяяло (М.Рильський).

Завдання III

Поставте розділові знаки. Поясніть їх вживання в поданих складносурядних реченнях.

1. Ми одностайні у труді і цим ми вічно молоді! (М.Рильський). 2. Я іду до гаю і в блакить без краю серце моє лине й птицею співає про весну чудесну на моїй Україні (В.Сосюра). 3. Ставок гребелька і вітряк з-за гаю крилами махає (Т.Шевченко). 4. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М.Стельмах). 5. Цілують серце промені останні І тихне відгомін пташиних трелів (Б.Кравців). 6. Ось уже кінчається луг і починаються густі як ліщина лози (А.Шиян). 7. А в головах ворон кряче а в ніженьках коник плаче (Нар. твор.). 8. Сонечко ще не встало та небо на сході яснішало все більше і більше (А.Жук).

Завдання IV.

Продовжіть речення. Визначте смислові відношення в новостворених складносурядних реченнях.

1. Час летів, немов на крилах, і
2. Вже одспівали по дорогах горби швидким жнивам мелодії свої, і осені
3. Чи то мені здається, чи то
4. Наснилася радість, торкнулась чола, і я
5. Самотність – прірва між людьми, і
6. Пізнайте істину – і
7. Вилив душу в пісні український народ – і
8. Усе іде, але

Завдання V.

Замініть складносурядні речення, де це можливо, іншими синонімічними конструкціями. Які смислові і стилістичні відтінки цих синонімічних засобів?

1. Шахтар в забої вугіль добува, а ратай пестить ниву розмаїту (Д.Луценко). 2. І раптом темінь неба осяяв яскравий спалах, і над землею загуркотів перший грім

(Я.Гримайло). 3. Зорі ті ж самі, одначе світ інакший (О.Пахльовська). 4. І зорі, як пелюстки, трепетали, І світ увесь по вінця голубів... (Б.Олійник). 5. Минулася буря – і сонце засяло ... (М.Рильський). 6. Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (М.Рильський). 7. Одні суть бджолами, а другі трутнями (О.Кобилянська). 8. І приходять світанки, щоденних турбот адвокати, і несуть під пахвою тисячі різних справ (Л.Костенко).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про складнопідрядне речення. Складнопідрядним реченням називається складне речення, частини якого з'єднуються сполучниками підрядності або сполучними словами: *Там, де зорі й тихі краснотали, заспівайте у світання час не для того, щоб пошанували, а для того, щоб згадали нас* (А.Малишко). *Хто сіє хліб, хто ставить дім, хто створює поему, – той буде предком дорогим народові своєму* (М.Рильський).

Підрядні сполучники (*що, щоб, як, мов, якщо* і под.), перебуваючи в підрядній частині, не виступають її членами, а є засобом тільки зв'язку. Сполучні слова – це відносні займенники (і прислівники): *який, яка, яке, які, чий, чия, чие, чий, котрий, котра, котре, котрі, хто, що, як, де, куди, звідки, чому, від чого* та ін. На відміну від сполучників вони, з'єднуючи підрядну частину з головною, виступають одним із членів (головних чи другорядних) підрядної частини: *Я, що тебе любив, тобі назустріч плив* (М.Шевченко) – *що* – підмет; *Хто правду любить, той наш брат* (Леся Українка) – *хто* – підмет.

Носіїв того чи іншого різновиду підрядності називають семантичними, інші засоби зв'язку кваліфікують як синтаксичні, пор.: *Ми прийшли, бо ви на нас чекали* (*бо* – показник семантики причини). *Дощ пішов звечора, так що із села було виїхати нічим* (*так що* – носій семантики наслідку) і *Мені повідомили, який потяг прибуває / Яка праця, така й віддача* (*який / яка* – синтаксичний засіб зв'язку, оскільки не сигналізує про певну семантику). Відмінність між цими сполучними засобами досить істотна.

2. Типи класифікацій складнопідрядних речень. У формальному плані складнопідрядні речення поділяються на формально елементарні (дві предикативні частини: *Діти пішли до лісу, щоб відпочити*) і формально неелементарні (три і більше предикативних частин: *У лісі, що розпочинався відразу за селом, любили відпочивати усі, тому що там було затишно*)

У семантичному плані складнопідрядні речення поділяються на семантично елементарні (дві предикативні частини, кожна з яких є семантично елементарною – містить одну пропозицію: *Птахи прилетіли, щоб будувати гнізда*) і семантично неелементарні (в таких реченнях міститься три і більше пропозицій: *Я знаю, що знову повернеться весна і що знову засвітить сонце*).

За експресією складнопідрядні речення поділяються на окличні й неокличні: *Будуймо храм, щоб пізнати радість творення!* і *Для нас це справжнє щастя – бути тут, тому що на рідній землі славного Кобзаря відчуваєш силу його слова*.

За комунікативною настановою складнопідрядні речення можуть бути розповідні, питальні, спонукальні, бажальні та ін.

2.1. Формально-граматична класифікація складнопідрядних речень. Диференціацію складнопідрядних речень можна здійснити на підставі суто зовнішніх, формальних показників. Розрізняються *сполучниковий* та *співвідносний* (за допомогою сполучних слів) різновиди складнопідрядних речень (*формально-граматична класифікація*).

2.2. Логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень. Тривалий час класифікацію складнопідрядних речень здійснювали на підставі функціонального ототожнення підрядної частини і члена простого речення (*логіко-граматична класифікація*). Це дозволяло виділяти: *підметові, присудкові, додаткові, означальні* й

обставинні (місця, часу, способу дії, міри і ступеня, причини, мети, умови, допусту) підрядні частини *Хто грає так, ненавидіть не може* (Леся Українка) – підметова; *Яка яблунька, такі й яблука* (Нар.тв.) – присудкова; *Не винна ти, що я не маю долі* (Леся Українка) – додаткова тощо.

2.3. Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень. Визначати різновиди складнопідрядних речень можна на підставі: 1) специфіки відношення підрядної частини до головної: до слова (словосполучення) чи до всієї головної частини стосується підрядна частина; 2) засобу поєднання головної і підрядної частин та 3) семантичних відношень між головною і підрядною частинами (**структурно-семантична** класифікація). За цими ознаками з-поміж складнопідрядних речень розрізняються **розчленовані** складнопідрядні речення і **нерозчленовані** складнопідрядні речення.

2.3.1. Нерозчленовані та розчленовані складнопідрядні речення. Для *нерозчленованих* складнопідрядних речень визначальною ознакою виступає віднесеність підрядної частини до одного слова або словосполучення головної частини.

2.3.1.1. Нерозчленовані складнопідрядні речення. *Нерозчленовані* складнопідрядні речення характеризуються віднесеністю змісту підрядної частини до всього змісту головної частини. Відмінність між розчленованими і нерозчленованими складнопідрядними реченнями наявна також і в засобах зв'язку частин: у перших головна і підрядна частини поєднуються семантичними сполучниками; в других – асемантичними сполучниками й анафоричними займенниками. До цього додається наявність у нерозчленованих реченнях співвідносних опорних слів.

Розчленовані і нерозчленовані складнопідрядні речення утворюються різними видами підрядного зв'язку: в нерозчленованих реченнях наявна передбачуваність, а в розчленованих – непередбачуваність підрядної частини: *Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй* (Л.Костенко) – передбачувана; *І жалем серце запеклось, що нікому мене згадати!* (Т.Шевченко) – непередбачувана.

Розмежовується два рівні диференціації нерозчленованих складнопідрядних речень. На першому – розрізняються нерозчленовані *займенниково-співвідносні* (підрядна частина відноситься до співвідносного слова) речення і нерозчленовані *власне-прислівні* речення (підрядна частина залежить від будь-якого слова, крім займенника). Другий рівень пов'язаний з послідовним визначенням підтипів нерозчленованих складнопідрядних речень у середині кожного з цих типів.

Подальше розрізнення типів *нерозчленованих* речень ґрунтується на врахуванні особливостей підрядного зв'язку між частинами. Підрядний власне-прислівний синтаксичний зв'язок корелює з *прислівними* підрядними частинами. При цьому суттєвим є врахування частиномовної приналежності опорного слова, що дозволяє розмежувати складнопідрядні речення з:

1) *присубстантивно-атрибутивними*, в яких підрядна частина виступає атрибутом щодо опорного іменника, приєднується до головної частини сполучними словами *який, чий, котрий, хто, що, де, куди, звідки, коли*, сполучниками *що, щоб, як, ніби (нібито), мов (немов, немовби, немовбито), наче (неначе, неначебто)* і відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чий?* та похідні від них типу *в яку? на якому? з якого? Душа моя – дно безджерельне й сухе, де тільки сіріє каміння важке...* (Олександр Олесь). *Знову нас оточує чарівна краса, яка владно заповнює очі і серце* (Т.Масенко);

2) *з'ясувальними*, в яких підрядна частина залежить від опорного дієслова або похідного від нього іменника на позначення мовлення, мислення, сприймання, відчуття, волевияву, спонукання, піклування, стану і почуття: *говорити, казати, розповідати, оголошувати, бачити, помічати, вимагати, наказувати, наполягати, любити, надіятися, чекати, дбати, клопотати, піклуватися; думка, турбота, мрія, усвідомлення, бажання*. Опорне слово може бути виражене предикативним прикметником, прислівником: *жаль, шкода, певен* та ін. Приєднуються до головної сполучниками *що, щоб, ніби (нібито), як, чи,*

немов (немовби), наче (начебто, неначе, неначебто), сполучними словами хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки і відповідають на питання непрямих відмінків: *А мені все розповідали, як сонце купається темними ночами...* (А.Яніта). *У мене зріла давно думка, щоб поїхати до села і самому взяти необхідні зразки глини з самого кар'єру* (З газ.). *Я певен, що кожна людина здатна на подвиг* (О.Довженко). *Шкода мені, що такі погожі дні минають, а я ніяк не можу вибратися на село* (А.Яніта);

3) *локативно-об'єктними*, в яких опорним словом виступає дієслово просторового значення (*знаходиться, розташовується*) та дієслово руху (*йти, прямувати, летіти* та ін.), підрядна частина відповідає на питання *де?, куди?* і приєднується сполучними словами *де, куди, звідки*: *Ми підемо, де трави похилі, Де зорі в ясній далині* (А.Малишко);

4) *прикомпаративно-об'єктними*, в яких підрядна частина залежить від компаратива – форма вищого ступеня порівняння прикметника / прислівника (підрядна частина приєднується за допомогою сполучників *ніж (аніж), як*) і відповідає на питання *ніж хто? ніж що?*: *Немає гірше, як в неволі про волю згадувати* (Т.Шевченко). *Тепер життя настало страшніше, ніж було до цього* (С.Горлач).

З-поміж складнопідрядних речень, частини яких об'єднані підрядним займенниково-співвідносним зв'язком, розрізняються складнопідрядні речення 1) *корелятивно-уточнювальні*; 2) *напівкорелятивні*; в) *некорелятивні*.

Корелятивно-уточнювальними реченнями називаються такі, в яких синтаксичний зв'язок головної і підрядної частин ґрунтується на корелятивній парі типу *той – хто, той – що, такий – який, там – де, туди – куди, так – як*, підрядна ж частина повністю уподібнюється за своєю семантикою значенню співвідносного слова. Серед таких речень розрізняються складнопідрядні речення з підрядними частинами:

1) *субстанційно-корелятивними* (підрядні частини пояснюють слова *той, та, те, ті*, що виступають у функції підмета або додатка у головній частині і приєднуються до головної частини сполучними словами *хто, що* та ін.), відповідають на питання усіх відмінків: *Хто любить, той уподобиться може до любого і тілом, і душею* (Леся Українка). *Лиш той пророк, хто має серце чисте і зла в народ і краплі не несе* (І.Кочерга);

2) *ад'єктивно-характеризувальними*, в яких підрядна частина стосується співвідносних слів *такий, така, таке, такі* та ін., що виступають у функції іменної частини складеного присудка або іменникових актуалізованих атрибутів. Підрядна частина приєднується до головної сполучними словами типу *що, який* і под.: *Я весь такий, що душа щемить від кожної людської неправди, від недоброго ставлення до дитини, від недоумовленого...* (А.Яніта);

3) *адвербіально-локативними*, де підрядна частина корелює зі співвідносним словом *там, туди* і приєднується до головної частини сполучними словами *де, куди* та ін. (відповідає на питання *де? куди?*): *Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каменя б'є вода. Куди голова задумала, то туди й ноги несуть* (Нар.тв.);

4) *адвербіально-темпоральними*, де підрядна частина співвідноситься зі словами *тоді, доти* та ін. і приєднується до головної частини сполучними словами *коли, доки* і под. (відповідає на питання *доки?*): *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе* (В.Симоненко). *Я повернуся тоді, коли край мій розправить стомлені плечі і відчує солодкий подих свободи і волі* (А.Яніта);

5) *адвербіально-атрибутивними*, в яких підрядна частина стосується співвідносного слова типу *так* і приєднується до головної частини сполучними словами *як, що* та ін. (відповідає на питання *як?*): *Я так люблю життя, що хотів би прожити його до останньої хвилини* (О.Олесь). *Сонце так пекло, що й уночі степ пащів* (Ю.Яновський).

Складнопідрядними реченнями *напівкорелятивної* будови є такі, в яких підрядна частина приєднується до головної за допомогою сполучників типу *що, щоб, мов, немов, ніж, наче, неначе* та ін. і в головній частині наявне співвідносне слово ад'єктивної або

адвербіальної семантики, внаслідок чого порушується загальноприйнятий принцип кореляції: *Дівчина глянула на всіх такими очима, ніби вона в цю мить знала всю істину* (А.Яніта). *Козаки поверталися додому так, немов нічого не трапилося лихого з ними в поході* (Ю.Мушкетик).

Складнопідрядними реченнями *некорелятивної* будови слід вважати такі, головна частина яких уміщує семантично спустошене слово *те*, діапазон сполучуваності якого необмежений: *Я завжди думаю про те, що колись настане і що буде після нас* (А.Яніта). *Я не на те ці квіти зривала, щоб вони зів'яли у моїй кімнаті без дотику сонця* (В.Підмогильний).

2.3.1.2. Розчленовані складнопідрядні речення. *Розчленовані* складнопідрядні речення ґрунтуються на детермінантному зв'язку. Детермінантним є такий підрядний зв'язок, при якому головна і залежна частини перебувають у вільному необов'язковому і непередбачуваному смисловому співвідношенні і підрядна частина стосується змісту всієї головної предикативної частини: *Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу* (О.Довженко). Детермінантний зв'язок поділяється на *власне детермінантний* і *детермінантно-співвідносний*.

Для *власне детермінантного* зв'язку показовою є відсутність будь-яких засобів співвідношення підрядної і головної частин, крім сполучників: *Щоб піснею стали звуки, поезією – слова, треба талантові муки* (Г.Тарасюк).

Детермінантно-співвідносний ґрунтується на наявності співвідносного елемента в підрядній частині (виражений займенником *що* в різних відмінках): *Віктор Степанович раптово розпочав підготовку чергового номеру журналу, чого ніхто не сподівався* (В.Підмогильний).

На основі розмежування *власне детермінантного* і *детермінантно-кореляційного* зв'язків усі розчленовані речення поділяються на речення з підрядними: 1) *детермінантними* (власне детермінантний зв'язок) і 2) *супровідними* (детермінантно-кореляційний зв'язок).

Складнопідрядні речення з підрядними *детермінантними* за своєю семантикою диференціюються на складнопідрядні речення: 1) *зумовленості*, підрядні частини в яких вказують на певну зумовленість дії; 2) *темпоральності*; 3) *порівняння*; 4) *відповідності*. Зумовленості поділяються на складнопідрядні речення, в яких вказується на:

1) *причину* (підрядна частина вказує на причину реалізації дії чи вияву стану головної частини, приєднується до головної сполучниками *бо, бо ж, тому що, тим що, що в що, через те що, оскільки* і відповідає на питання *чому? з якої причини?*): *Зраділи всі з'яві гостя, бо він приніс так довго очікувані новини* (П.Лазорський);

2) *умову* (підрядна частина окреслює умову реалізації дії чи вияву стану головної частини (умова може бути реальною або ірреальною), приєднується сполучниками *якщо, якщо б, коли, коли б, як, як же, аби, раз* та і відповідає на питання *за якої умови?*): *Коли ти боронитимеш волю й самостійність народу твого, ми повік шануватимемо тебе* будемо (Леся Українка);

3) *допуст* (підрядна частина вказує на дію або стан, всупереч котрим і відбувається дія чи реалізується стан головної частини і відповідає на питання *всупереч чому? незважаючи на що?*), приєднується сполучниками *хоч, хоча, хай, нехай, як не, скільки не, дарма що, незважаючи на те, що* та ін.: *Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі* (І.Франко). *Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть* (Леся Українка);

4) *мету* (підрядна частина вказує на мету реалізації дії чи вияву стану головної частини і відповідає на питання *навіщо? з якою метою?*), приєднується сполучниками *щоб, щоби, аби / щоб тільки, аби тільки, для (задля) того, щоб; за тим (з тим), щоб; з тією метою, щоб; в ім'я того, щоб: Аби не: Кайдани, шаленіючи, бряжчали, щоб заглушити пісню Кобзаря* (Л.Костенко);

5) *наслідок* (підрядна частина окреслює наслідок реалізації дії чи вияву стану головної частини і до них не можна поставити питання), поєднується з головною нерозчленованим сполучником *так що*: *Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись* (Г.Тютюнник);

6) *місце* (підрядна частина окреслює місце перебігу дії чи вияву стану головної частини, приєднується до головної частини сполучними словами *де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль)* і відповідає на питання *де? куди?*): *Де ще вчора хатки стояли білі, сьогодні море котить свої хвилі* (А.Яніта);

Складнопідрядними з підрядними *темпоральними* є такі, в яких залежна частина вказує на час вияву дії чи стану головної частини і відповідає на питання *коли? з яких пір?*: *Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї* (М.Рильський). Приєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів: *відколи, доки, поки, коли, ледве, скоро, як, як тільки, тільки що* та ін.

До складнопідрядних з підрядними *порівняння* належать такі, в яких підрядна частина реалізує через образно-асоціативні уявлення тонку гаму порівняння – реального або ірреального і відповідає на питання *як?*: *Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках у піжмурки в яру гуляють* (Т.Шевченко). Приєднується до головної частини сполучниками *як, мов* та ін.

Складнопідрядними з підрядними *відповідності* є такі, в яких підрядна частина поєднується з головною за допомогою аналітичних сполучників типу *що – то, чим – тим, в міру того як*. У них розташовуються сполучники таким чином: один елемент у головній частині (*то, тим*), інший – у підрядній (*що, чим*). При цьому суттєвим є зіставлення зображуваних явищ у якісному або кількісному плані. До них не можна поставити питання): *Чим краще підготуєш ґрунт до сівби, тим більшого урожаю сподівайся* (Нар.тв.). *В міру того як танув сніг біля лісу, все більше зелень заповнювала усе* (А.Яніта).

До складнопідрядних речень з підрядними *супровідними* (детермінантно-кореляційний зв'язок) належать такі утворення, підрядна частина в яких становить додаткову інформацію щодо головної. Приєднуються підрядні супровідні сполучним словом *що* (займенником) в різних відмінках, яке виступає членом речення: *Рантovo все у лісі стихло, від чого якось тривожно стало на душі* (В.Підмогильний). До підрядних супровідних не можна поставити питання.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання І.

Проаналізуйте складнопідрядні речення за формально-граматичною класифікацією: з'ясуйте, в яких випадках підрядні частини приєднуються до головної сполучником, а в яких – сполучним словом.

1. Не іти, не вітатися, що в красі – не любить, жити й наче б не знатися – то навіщо ж і жити? (П.Усенко). 2. Не поливай бур'ян у надії, що він перетвориться на троянду (В.Брюгген). 3. Тямуці мовили, що рід русичів походить од полян (Р.Іванченко). 4. Великі дерева шануй, Що плід дають і в спеку тінь (І.Франко). 5. Немає сили, що брати не зборють, коли в довічній дружбі стануть поряд (В.Мисик). 6. І осокір із явором говорить Про те, що не міліє джерело (Б.Мозальський). 7. Коли сонечко пригріє, Потечуть струмки (Олександр Олесь). 8. Людина відчуває свою слабкість тоді, коли її покидають надії (Б.Харчук).

Завдання II.

Визначте різновиди складнопідрядних речень, частини яких поєднані сполучними засобами ДЕ, КОЛИ, ЯК, КУДИ. З'ясуйте їхню синтаксичну роль у реченнях.

1. Поезія починається там, де в людини є своє власне бачення світу (А.Малишко).
2. Зимові присмерки поволі спускалися на засніжену землю, де вже з'явилися перші проталини, принесені перед весняною відлигою (С.Добровольський).
3. І темними вулицями, де менше горіло, поніс Гонта дітей своїх ... (Т.Шевченко).
4. Якось не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда (С.Васильченко).
5. Зупинюсь у вечоровій тиші, вслухаюсь, як дихає земля (М.Луків).
6. Покладу своє серце на хвилю морську, Як дитину в колиску, життя – на вагу (М.Ткач).

Завдання III.

Проаналізуйте подані складнопідрядні речення за логіко-граматичною класифікацією (визначте смислові зв'язки в реченнях).

1. Тим часом зірветься з досади якесь образливе слово, про що потім жалкуєш (З часопису).
2. Навіть тоді, коли людина згорить, совість людини продовжує жити (М.Вінграновський).
3. Я піду дорогою тією, на якій страждав Ісус від крові, і нехай глумляться фарисеї! (Ю.Дмитренко).
4. Чи Україні ти син, її вірна опора, коли отчих сивин не помітив у горі? (В.Василяшко).
5. І справді, вона [Наумиха] була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся у пани ... (М.Коцюбинський).
6. Чуєш, ненько моя, вічна пісня та, що з дитинства несучи через всі літа! (М.Ткач).
7. Чому судилося, те і сталося (Г.Гордасевич).
8. А неба тут було так багато, що очі тонули у ній, як у морі (М.Коцюбинський).

Завдання IV.

Визначте типи підрядних речень, приєднаних за допомогою сполучника ЩОБ.

1. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (В.Сухомлинський).
2. Не дай, щоб у серці постаріла мрія, Складаючи крила в журбі (М.Ткач).
3. Нема тої драбини, щоб до неба дістала (Нар. творчість).
4. Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість (М.Рильський).
5. Щоб тихим деревам солодко спалося, Пухові перини послала зима (Г.Гордасевич).
6. Для того й дається нам, смертним, життя, щоб більше сонця у собі засвітити (Р.Дідула).

Завдання V.

У поданих реченнях поставте розділові знаки. Визначте типи підрядних речень.

1. Прочитав словник Грінченка і ледве не танцював на radoшах так багато відкрив мені цей блискучий твір (Г.Тютюнник).
2. Човен гойдуло так що всі люди попрокидалися але зрозумівши в чому справа знову заплющили очі (А.Шиян).
3. І вицокуючи копитами лава за лавою так що їм і кінця і краю не видно було гарцювала вздовж шляху кіннота (В.Козаченко).
4. На полювання я приїхав у буденний день так що крім мене на Ямці нікого не було (М.Хвильовий).
5. Образ цей [сина] ласкав йому очі що він їх навіть примружував від щастя (М.Хвильовий).
6. Коли багато сумнівів мало діла (В.Кисельов).
7. Аби втратити віру до людини не потрібно щоб вона двічі обдурила вас (І.Вільде).

Завдання VI.

Подані речення запишіть у такому порядку: 1) спочатку складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, присубстантивно-атрибутивними; 2) потім речення обставинні. Зазначте типи кожного підрядного речення.

1. Людина не повинна забути, що живе в позичку у природи (В.Брюгген).
2. Подай, вітер, мені віри, Передай тривоги, Щоб додому повертати з кожної дороги (М.Ткач).
3. Із вікна хатини сільської я бачив добре, як зоряний Лебідь крилами змахував, хвостом зачепившись за обрії (В.Бойко).
4. Селекція забезпечує створення сортів і порід, які є

джерелом сировини для багатьох галузей промисловості (З часопису). 5. І де б я не був за далекою даллю, тебе, Україно, завжди пізнаю... (А.Малишко). 6. Особливою моєю турботою було те, щоб серце дитяче... не робилося холодним, байдужим, жорстоким (В.Сухомлинський). 7. Світи, зоре, на всю землю, Поки сонце зійде (М.Костомаров). 8. Від синіх талих вод, що прибували з півночі, віяло холодом (В.Малик). 9. Навкруг, куди не глянеш, мовчки яриться сліпучо-білими переблiskами далина (М.Сиротюк). 10. ... А хто стрічався на шляху зо мною, того я щирим серденьком вітала (Леся Українка). 11. Якщо будемо всіх повчати, то нам не лишиться часу на самоосвіту (І.Вільде).

Завдання VII.

Запишіть складнопідрядні речення. Простежте, які з них є розчленованими, а які – нерозчленованими структурами.

1. Не хочу я, щоб знов пекла мене війна в журбі (Г.Тютюнник). 2. Цього року старожили не бачили різдвяних зір, бо небо стояло в сірій сорочці будня (М.Хвильовий). 3. Де легко під гору, там важко з гори (А.Листопад). 4. Посада директора вимагає неабиякої енергійності, що й зумовило мою відмову від неї (З часопису). 5. Уже настільки втомлена душа, що їй не допоможе навіть слово (Т.Севернюк). 6. Сонце сідало за горами, за високими тополями, що стояли на горі (І.Нечуй-Левицький). 7. І сміх і плач – се рідні два брати, коли від болю серце рветься (М.Вороний). 8. Немає гірше, як в неволі про волю згадувати (Т.Шевченко).

Завдання VIII.

Визначте типи складнопідрядних речень.

1. Казка – це свіжий вітер, який роздмухує вогник дитячої мрії і мови (І.Цюпа). 2. Каліка той, що не здатен предківщиною дорожити (О.Гончар). 3. Бачить хлопчик, як людська робота сходить ще невиданим зелом (М.Рильський). 4. Не можу пригадати, кого я ждав на вулиці старого міста (Т.Осьмачка). 5. Але все це, зрештою, не таке страшне, яким вважається з першого погляду (Ю.Шовкопляс). 6. Горе тоді тому, хто зважиться іти через Сиваш, не знаючи бродів! (О.Гончар). 7. Яка грушка, така й юшка (Нар.творчість).

** Зробіть повний синтаксичний аналіз одного з 'ясувального речення.*

Завдання IX.

Випишіть з поданих речень різновиди займенниково-співвідносних речень. Накресліть схеми цих речень.

1. Де в бронзі треба деспота одлити, там генії зникають як етруски (Л.Костенко). 2. І скрізь я свій, куди я не піду (В.Сосюра). 3. Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (М.Рильський). 4. Та ба! не всякий так змудрує, як сам Вергілій намалює (І.Котляревський). 5. Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови так, що на їх ледве держались шапки (І.Нечуй-Левицький). 6. Хочеться розправити крила і полетіти – полетіти аж ген туди, де мріють сиві обрії понад лісами та луками (В.Речмедін). 7. Коли виїхали за село, потяглися степи аж до самого неба, рівні, довгі та широкі (Г.Григоренко). 8. Сонце стояло високо й світило так, що майже ніде у дворі не було тіні (Марко Вовчок).

Завдання X.

Перебудуйте подані прості речення у складнопідрядні таким чином, щоб вони були корелятивно-уточнювальної та некорелятивної будови і належали до займенниково-співвідносних нерозчленованих речень.

1. І дружбою я дорожу (В.Бичко). 2. Кожен з них почувався галузкою зеленої різдвяної ялинки (Марко Вовчок). 3. Душа тужить за просторами степу (О.Гончар). 4. По забутих стежках ти приходиш до мене (В.Івасюк). 5. Тільки родина у прикру хвилину

схилить надію тобі на плече (В.Крищенко). 6. І задзвонили над джмелями дзвінки-дзвіночки лісові (М.Вінграновський). 7. І не хотіла душа тому віри йняти (А.Головко). 8. Були тут люди вищої краси (Б.Олійник).

Завдання XI.

З-поміж поданих речень знайдіть займенниково-співвідносні складнопідрядні речення. Виконайте повний синтаксичний аналіз з'ясувального підрядного речення.

1. Великою вадою, якій я прагнув запобігти, є байдужість, безпристрасність (В.Сухомлинський). 2. ...Ох, не такою я була й малою, коли летіла зірка над Сулою (Л.Костенко). 3. І пам'ятай, що легко над усім буває сплутать щирість і підступність (Л.Забашта). 4. Лише тим людина дорожитиме все життя, що діалою їй дорогою ціною (В.Сухомлинський). 5. Чим чорніший пар, тим біліша паляниця (Нар. твор.). 6. Вогонь горить, як в ньому щось згорає (Т.Севернюк). 7. Словом, що блищать чи – затерті, не віриш (Т.Севернюк). 8. Той, хто угору йде, не оглядається на скелі і на терни... (М.Подольнян).

Завдання XII.

З-поміж наведених речень виберіть складнопідрядні речення, підрядні частини яких відносяться до цілої головної частини.

1. Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Україні милій (Т.Шевченко). 2. Хто шлях обрав собі єдиний, тому із нього не звернуть (М.Рильський). 3. Зерно в землю теж кладуть, щоб воно воскресло в житті (Б.Олійник). 4. Не можу пригадати, кого я ждав на вулиці старого міста (Т.Осьмачка). 5. Машина мчить краєм степу, звідки на всю широчінь видно морську затоку (О.Гончар). 6. Ще горить твоєї молодості світло, хоч новий десяток літ береш на плечі (Б.-І.Антонич). 7. Спереду засвічувались у тумані залізничні вогні, ніби розцвітали велетенські золоті лілії... (С.Васильченко). 8. Хлопці вийшли до села з заходу, так що тепер їм не було чого боятись (Г.Тютюнник).

Завдання XIII.

Перебудуйте прості речення у складнопідрядні розчленованої структури. Визначте тип підрядних частин.

1. На синьому небі спалахнули зорі (О.Довженко). 2. Була холодна, тиха і темна ніч (І.Франко). 3. Надворі виднішало та прояснювалось (І.Нечуй-Левицький). 4. На вільну душу ланцюгів нема (В.Симоненко). 5. І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі (Леся Українка). 6. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі (В.Сосюра). 7. З ним забула б чорноброва шляхи, піски, горе (Т.Шевченко). 8. Приблуклася пісня до мене з давніх-давніх часів (Б.Лепкий).

Завдання XIV.

Проаналізуйте подані речення. З'ясуйте, які з них прості, ускладнені порівняльним зворотом, а які – складнопідрядні порівняльні речення.

1. І зблиснула гроза – неначе вихопила ніж (Л.Костенко). 2. Треба навчитись шанувати свою Батьківщину, як матір (А.Яна). 3. Далекий ліс також видавався не сірим, як раніше, а бархатно-чорним (О.Десняк). 4. Снується мла – так наче промінь косий нас перекреслив на сухій землі (О.Пахльовська). 5. Справжнє почуття, воно, як наче золотавий промінь, завжди проб'є душу своїм поривом (А.Яна). 6. До хати, наче рятуючись, вбіг Миколка (В.Підмогильний). 7. Але часом одна здібна, щира, незалежна людина може зробити більше, ніж сотні залежних бюрократів (В.Винниченко). 8. Сьогодні нам краще, ніж було вчора (О.Слісаренко).

Завдання XV.

Знайдіть 3-поміж запропонованих речень підрядні структури розчленованого типу зі значенням зумовленості. Визначте смислові відношення у кожному реченні.

1. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, щоб там не було (В.Симоненко). 2. І плуг людський нову проріже путь там, де батьки зітхали на розпутті (М.Рильський). 3. Тоді, як грім під час негоди впаде на голову катів, нам сонце правди і свободи засяє в тисячах огнів (М.Вороний). 4. Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш (Нар. творчість). 5. Спереду засвічувались у тумані залізничні огні, ніби розцвітали велетенські золоті лілії... (С.Васильченко). 6. Було так тихо, нібито кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлася (М.Хвильовий). 7. Всі три лави збилися на невеликому тирлі, так що й тікати було нікуди (Ю.Мушкетик). 8. Розпитати б у нього, щоб не томитися даремно, не ждати, не думати про швидке повернення додому (А.Шиян).

Завдання XVI.

Доповніть подані речення такими підрядними частинами:

1. І йшли у бій бійці змужнілі, ... (Я.Баш) (часу);
2. Тебе я б слухала довіку, ... (Л.Глібов) (умови);
3. Із дерева сього зломити ти мусиш гілку хоч одну, ... (І.Котляревський) (причини);
4. До селища Дарина поверталася поволі, ... (Ю.Яновський) (допусту);
5. Зерно в землю теж кладуть, ... (Б.Олійник) (мети);
6. Знадвору вхід було перекрито перехресними залізними штабами, ... (Є.Гуцало) (наслідку);
7. ... він голодніє і слабне від втоми і задухи, ... (І.Франко) (зіставлявальні);
8. І ти стоїш тепер передо мною стократ молодший, ... (компаративні).

ЗРАЗОК РОЗБОРУ СКЛАДНОПІРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

“Косарі затягли пісню, так що аж луна пішла понад ставом” (І.Нечуй-Левицький)

1. Речення складне, сполучникове, складнопідрядне, формально елементарне, семантично елементарне, розповідне, стверджувальне, неокличне.

2. Речення складається з двох частин, одна з яких головна, друга – підрядна. Між ними наявний непередбачуваний, необов’язковий, детермінантний реченнєвотвірний синтаксичний зв’язок з власне-детермінантним виявом.

3. Структура речення розчленована і характеризується виявом сполучникового підрядного зв’язку в його непередбачуваному поєднувальному коаліційному вияві.

4. Підрядна частина не відповідає на питання, оскільки її наявність постає логічно немотивованою.

5. Тип підрядної частини за 1) за формально-граматичною класифікацією – підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучника так що; 2) за логічною (логіко-граматичною) класифікацією – підрядна частина належить до обставинних наслідкових; 3) за структурно-семантичною класифікацією – складнопідрядне речення розчленованої структури з підрядним детермінантним зумовленим наслідком і поєднується з головною частиною за допомогою обставинного сполучника підрядності так що, підрядна частина знаходиться у постпозиції щодо головної.

6. Головна частина *“Косарі затягли пісню”* двоскладна, повна, поширена, формально елементарна, семантично елементарна, в якій всі члени речення є валентнозумовленими.

Підмет *“косарі”* простий, виражений формою множини іменника, назва істоти, назва особи, загальна назва, називний відмінок.

Присудок *“затягли”* простий дієслівний, виражений формою минулого часу дієслова dokonаного виду, перехідна форма, активний стан, форма множини.

Між підметом і присудком наявний предикативний зв’язок в основній синтаксичній формі вияву – взаємозалежній координації, що ґрунтується на взаємодії різнойменних морфологічних категорій іменника і дієслова.

Додаток “*пісню*” прямий, виражений формою знахідного відмінка і позначає семантику об’єкта.

7. Підрядна частина “... *так що аж луна пішла понад ставом*” двоскладна, повна, поширена, формально елементарна, семантично елементарна, в якій всі члени речення є валентнозумовленими.

Підмет “*луна*” простий, виражений формою однини іменника, назва неістоти, загальна назва, називний відмінок, жіночий рід.

Присудок “*пішла*” простий дієслівний, виражений формою минулого часу дієслова недоконаного виду, форма жіночого роду, неперехідна форма, активний стан.

Обставина “*понад ставом*” виражає семантику місця і виражена відмінково-прийменниковою конструкцією (понад + орудний відмінок іменника).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

Складнопідрядне речення з кількома підрядними є багаторівневою конструкцією, що складається з трьох і більше предикативних частин, які поєднуються між собою зв’язками сурядності / підрядності.

За характером взаємодії підрядних частин з головною виділяють три типи складнопідрядних речень з кількома підрядними: 1) *конструкції із супідрядністю*; 2) *конструкції з послідовною підрядністю*; 3) *конструкції з супідрядністю та послідовною підрядністю*.

1. Конструкції із супідрядністю. *Конструкції із супідрядністю* – це такі неелементарні складнопідрядні речення, в яких дві або більше частини залежать від того самого слова головної частини або головної частини загалом. Залежно від того, як виражається в цих реченнях залежність кожної частини від головної розрізняються супідрядність *однорідна* й *неоднорідна*.

Складнопідрядні речення з *однорідною супідрядністю* охоплюють речення, в яких підрядні частини залежать від того самого слова або від усієї головної частини і перебувають з ним /нею в однакових відношеннях (підрядні частини є одного виду): *Хотіла б я пісню стати у сію хвилину ясну, Щоб вільно по світі літати, Щоб вітер розносив луку* (Леся Українка) – обидві частини є підрядними мети.

До складнопідрядних речень з *неоднорідною супідрядністю* належать речення, підрядні частини в яких підпорядковуються різним словам або опорному слову і головній частині чи тільки головній частині і перебувають зі словом / головною частиною в різних відношеннях: *Коли набирають стяги епохи вітру нового і висоти, думай, що світ змінити хоч трози повинен і ти* (Д.Павличко) – частини є неоднорідними: темпоральна і з’ясувальна.

Поєднання однорідної й неоднорідної супідрядності зумовлює утворення складнопідрядного речення зі *змішаною супідрядністю*: *Естетика імена передбачає не лише розмаїття, красу, багатство варіантів, якими можна викликати ніжність до своїх дітей, а й те, як поєднується обране ім’я з батьківським, як пасує до прізвища* (Л.Скрипник) – перша частина є присубстантивно-атрибутивною, а дві останні – займенниково-співвідносні (вони однорідні між собою).

2. Конструкції з послідовною підрядністю. Конструкції з *послідовною підрядністю* мають своєрідну будову: перша підрядна частина безпосередньо стосується головної (підрядна першого ступеня), а кожна наступна частина – до попередньої (підрядні частини другого, третього і т.д. ступенів): *Проминули сиві далекі Віки над степами життя, Неначе у вирій лелеки, Яким не знайти вороття* (П.Воронько) – *Неначе у вирій лелеки* – I ступінь підрядності; *Яким не знайти вороття* – II ступінь підрядності.

3. Конструкції із супідрядністю і послідовною підрядністю. Складнопідрядні речення із *супідрядністю і послідовною підрядністю* – це неелементарні складнопідрядні речення, що поєднують у собі супідрядність і послідовну підрядність: *Ще є портрет, що малював Брюллов не для того, щоб однести в музей, а щоб Тараса-кріпака звільнити з оков, щоб слово розкувати землі моєї* (Д.Павличко) – перша присубстантивно-атрибутивна частина (I ступінь залежності), три інші – підрядні супідрядні мети і залежать від попередньої (II ступінь залежності).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Запишіть подані речення. Визначте вид складнопідрядних речень з кількома підрядними. Назвіть головні і підрядні речення, проаналізуйте їх за логіко-граматичною класифікацією.

1. Я готовий повірити в царство небесне, бо не хочу, щоб в землю ішли без сліда, без імені, святі, незрівнянно чудесні, горді діти землі, вірні діти труда (В.Симоненко). 2. І тут його вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі, що легкими хмарами напливала на півтемний місяць, що блакитним снуванням єднала небо з землею, що спалахами вибухала навколо засніжених верб і стогів (М.Стельмах). 3. Якщо ви хочете, щоб рідне слово назавжди ввійшло в духовне життя дитини, стало її багатством, не забувайте про рідну пісню (В.Сухомлинський). 4. Я син народа, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І.Франко). 5. У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, коли вперше деревами тишишся (Д.Павличко). 6. Мені здається, що наші душі злилися так, що ми самі не знаєм, де починається твоя і де кінчається моя (Олександр Олесь).

Завдання II.

Складіть речення за поданими схемами. Проаналізуйте вид підрядності в кожному випадку, а також охарактеризуйте сполучний засіб за формально-граматичною класифікацією.

Варіант 1. Варіант 2.

1. (якщо ...), [..., (що ...), ...]; 1. (Коли ...), [...], (дарма що ...);
2. [... , (яка ...),], (так що); 2. [...], (як ...), (як ...), (які ...);
3. [... так], (що ...), (бо ...); 3. [..., (коли ...), ...], (де ...);
4. [..., (коли ...), (коли ...), ...]; 4. (хто ...), (хто ...), [той ...];
5. (Як ...), (де ...), [...]; 5. [], (чого ...), (тому що ...);
6. [...], (що ...), (яка ...); 6. [], (або ...), (що ...);
7. (щоб ...), [...], (щоб ...); 7. [], (що ...), (хоч ...);
8. (хто ...), [...], (коли ...); 8. [..., (хто), ...], (щоб).

Завдання III.

Доповніть речення так, щоб вони стали складнопідрядними з: 1) однорідною супідрядністю; 2) послідовною підрядністю; 3) супідрядністю та послідовною підрядністю. Наведіть кілька варіантів кожного речення. Накресліть схеми.

1. Я так тебе люблю, що ... (В.Сосюра). 2. Хто ..., той не раз бачив, ... (З часопису). 3. Мова – зброя, якою ... (М.Рильський). 4. Подай душі убогій силу, щоб ... (Т.Шевченко). 5. У кожної людини буває такий день, коли ... (Д.Павличко). 6. Я чую, як ... (М.Коцюбинський). 7. Ті, що ..., кажуть, що ... (Марко Вовчок). 8. І полонений, і козак більше клопоталися біля коней, аніж ... (І.Ле).

* Визначте, яку роль виконує кожна підрядна частина: пояснює слово / словосполучення чи речення загалом.

Завдання IV.

Доповніть подані складнопідрядні речення таким чином, щоб вони були: а) з однорідною супідрядністю; б) з неоднорідною супідрядністю; в) з однорідною й неоднорідною супідрядністю; г) з послідовною підрядністю. Накресліть схеми речень і визначте типи підрядних частин.

1. Я тої думки, що не може бути творцем людина, ... (К.Гордієнко). 2. Коли дерева одцвітають, вони скидають лист, ... (Олександр Олесь). 3. І от тепер, коли утома в своїх обіймах пригорта, – мені так хочеться додому, ... (Д.Фальківський). 4. У кожної людини буває такий день, коли вперше радієш сонцю, ... (Д.Павличко). 5. Їй поталанило йти в одній лаві з людьми, які мали мужність жити так, ... (В.Дрозд). 6. Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу, ... (З часопису). 7. Лиш де-де з вікон блимає світло, що ледве мерехтить за сніговим серпанком, ... (І.Франко). 8. А дитячі сердечка мають бриніти любов'ю, наче деревця весняним соком, ... (М.Стельмах).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Поняття про безсполучникове складне речення. Безсполучникове складне речення відрізняється від рівновеликих сполучникових складнопідрядних і складносурядних речень тим, що в об'єднанні його частин використовуються як спільні для безсполучникового і сполучникового типів зв'язку засоби (взаємодія видо-часових форм дієслів-присудків тощо), так і суто специфічні.

У семантико-синтаксичному аспекті частини безсполучникового складного речення характеризуються такими засобами зв'язку: 1) наявністю спільного граматичного члена для обох частин: *У селі розпочалися весняні роботи, люди працювали день і ніч на своїх городах* (О.Слісаренко); 2) виявом в одній з частин співвідносного слова: *Все село там таке: всяк тобі допоможе* (І.Нечуй-Левицький); 3) наявністю в одній із частин незайнятих (незаповнених) синтаксичних позицій (конструктивна неповнота): *З оповідання цих хлопців відразу стало ясно: добра вночі не чекай* (О.Слісаренко); 4) взаємодією модально-часових форм дієслів-присудків: *Струмки полощуть срібло тиші, в росі купається трава* (Б.-І.Антонич).

За походженням безсполучниковість давніша від сполучниковості, оскільки сурядність і підрядність постали із витворенням окремого класу слів – сполучників, відповідно – сурядності і підрядності.

Безсполучниковим складним реченням називається таке складне речення, предикативні частини якого об'єднуються в одне синтаксичне і смислове ціле не за допомогою сполучників, а ритмомелодійними засобами, інтонацією.

У формальному плані безсполучникові складні речення поділяються на формально елементарні (дві предикативні частини: *Птахи летять у вирій – буде зима*) і формально неелементарні (три і більше предикативних частин: *Летять стежини до Дніпра, летять хмарки, летять дороги...* (І.Драч)).

У семантичному плані безсполучникові складні речення поділяються на семантично елементарні (дві предикативні частини, кожна з яких є семантично елементарною – містить одну пропозицію: *І плаче коник – нема мелодій* (Л.Костенко)) і семантично неелементарні (в таких реченнях міститься три і більше пропозиції: *Клюють ліщину співом коси, дзвенить, мов мідь, широкий шлях, схилилась верба в задумі своїй*).

За експресією безсполучникові складні речення поділяються на окличні й неокличні: *Радіймо – весна стукає у вікно!* і *Ударив грім – і зразу шкереберть пішло життя* (В.Стус).

За комунікативною настановою безсполучникові складні речення можуть бути розповідні, питальні, спонукальні, бажальні та ін.

2. Основні типи безсполучникових складних речень. За структурно-семантичними ознаками предикативних частин і за характером смислових взаємозв'язків цих частин безсполучникові складні речення поділяються на речення з *однотипними* частинами і речення з *різнотипними* частинами. До перших належать такі, в яких частини однакові за будовою: *Минають дні, минають ночі* (А.Яна).

До безсполучникових речень з *різнотипними частинами* належать такі, в яких поєднувані частини різнотипні: *Не можна сьогодні відпочивати: заборонив директор*.

З-поміж цих основних типів вичленовуються окремі різновиди за характером смислових відношень між частинами.

Серед безсполучникових складних речень розрізняються речення *відкритої* і *закритої* структури. Всі речення *відкритої* структури сполучникового і безсполучникового типу подібні за будовою, оскільки характеризуються внутрішньою однорідністю: *Наступила зима, випали глибокі сніги, село наче завмерло* (М.Стельмах) → *Наступила зима, і випали глибокі сніги, і село наче завмерло*.

Для складних речень *закритої* структури протиставлення безсполучникового і сполучникового зв'язків надзвичайно суттєве. Безсполучникові речення *закритої* структури становлять окремий тип, і в них зняте протиставлення сурядного і підрядного зв'язку. В них повною мірою виражений недиференційований зв'язок, пор.: *Птахи повертаються з вирію – наступила справжня весна* (М.Руденко). *Хлопці працювали швидко – до вечора сіно було висушене* (В.Дрозд).

З-поміж безсполучникових складних речень з недиференційованим синтаксичним зв'язком протистоять одне одному: 1) *речення типізованої структури* (в них частини характеризуються певною специфічною організацією), 2) *речення нетипізованої структури*, тобто речення, частини яких позбавлені специфічної формальної організації, пор.: *Слухайте: я сьогодні закоханий в життя, як хлопчисько* (М.Хвильовий). *Буває мить якогось потрясіння: побачиш світ, як вперше у житті* (Л.Костенко). *Вранці полк вийшов на відкрите узлісся і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотавий Київ!* (О.Гончар).

Безсполучникові складні речення з *однотипними частинами* охоплюють у своєму обсязі різні смислові відношення між частинами: 1) єднальні, 2) зіставні й 3) зіставно-протиставні. Безсполучникові речення з *неоднотипними частинами* у своєму просторі виявляють більший діапазон семантико-синтаксичних відношень (поширювальні-приєднувальні, пояснювальні та ін.), що зумовлюється неоднорідністю їх семантики, розгалуженістю відповідної інтонації.

3. Смислові різновиди безсполучникових речень. Врахування різноманітних спектрів смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення з неоднотипними й однотипними частинами дозволяє розрізняти безсполучникові складні речення зі значенням: 1) часу; 2) зіставлення; 3) поширювального приєднування; 4) пояснення; 5) умовно-наслідковості; 6) причиново-наслідковості і наслідково-причиновості; 7) з'ясувально-об'єктності та ін. Ці різновиди охоплюють найтиповіші випадки цих відношень.

3.1. Часове (єднальне) значення. Охоплює речення, в яких виражаються ті чи інші значення послідовності або одночасності зображуваних подій: *Уже скотилось із неба сонце, Заглянув місяць в моє віконце. Вже засвітились у небі зорі, Усе заснуло, заснуло і горе* (Леся Українка) – послідовність подій; *З гір збігали вниз бурхливі струмки; на просохлих місцях зеленіла травиця; понад ставом розпускалися верби* (Я.Мамонтов). *Сонце заходить, цілюючи гай, квіти кивають йому на добраніч* (М.Вороний) – одночасність.

3.2. Значення зіставлення (зіставлення-протиставлення). Поширене з-поміж речень, в яких зміст першої частини зіставляється / протиставляється зі змістом другої частини: *На небі сонце – серед нив я* (М.Коцюбинський). *Він гість – я господар* (Д.Фальківський).

3.3. Поширювально-приєднувальне значення. Охоплює речення, в яких друга частина або поширює один із членів першої, або поширює всю першу частину. У силу цього для них властивим є вживання у другій частині анафоричних займенників типу *він, той, там, туди, звідти, це* та ін., хоча анафоричний елемент може знаходитися і в першій частині, пор.: *Не повернуть минулого ніколи, воно пройшло і вже здається миттю* (М.Рильський). *Неначе за вічну провину судилось людині оце: побачити щастя у спину, а горе у лице* (Л.Талалай).

3.4. Значення пояснення. Наявне в реченнях, у яких один із членів першої частини розкривається однією або кількома постпозитивними частинами: *Мої літа – не монотонні дублі: Я змінююсь, як світанковий пруг* (Д.Павличко). *Такий наш Йосип: нема й не просить* (Нар.тв.). Інколи перша частина може вміщувати слова типу *тільки одне, такі, такий, так* (за наявності слів *такі, такий, так* пояснювальне значення поєднується з якісно-означальним або якісно-обставинним): *Все трапилось так несподівано: Ванько побіг свій город дивиться у степ* (В.Підмогильний). Безсполучникові речення зі значенням пояснення відрізняються від поширювально-приєднувальних тим, що при пояснювальних відношеннях наявне слово, яке прогнозує наявність наступної предикативної частини.

3.5. Умовно-наслідкове значення. Поширене в реченнях, у яких перша частина вміщує умову, а друга – її наслідок. При цьому ядром взаємодії двох частин виступають модально-часові форми дієслів-предикатів: *Весною сій – восени збереш* (Нар.тв.). *Буде правда – прийде і віра!* (М.Стельмах). Здебільшого присудок у першій частині виражається формою майбутнього часу зі значенням реальної можливості дії чи стану або формою умовного, наказового способу зі значенням ірреальної можливості (бажаності).

3.6. Причиново-наслідкове значення. Наявне в реченнях, де перша частина окреслює причину, а друга частина – наслідок. З-поміж них розрізняються безсполучникові речення з причиновими відношеннями і безсполучникові речення з відношеннями наслідку.

Безсполучникові речення з причиновими відношеннями вміщують в одній із своїх частин причину перебігу дії іншої частини, пор.: *Істинно, люди: живемо не хлібом єдиним* (Б.Олійник).

Безсполучникові речення з відношеннями наслідку характеризуються констатацією наслідку перебігу дії першої частини. Інколи у частинах з семантикою наслідку вживаються слова типу *так, тому*: *Погода стояла у ті дні тепла: тому і бджоли швидко почали вилітати на волю* (М.Івченко).

3.7. З'ясувально-об'єктне значення. Поширене в реченнях, у яких перша частина містить дієслово з незаповненими валентними гніздами, що передбачають наявність наступної частини (дієслова мовлення, мислення тощо), пор.: *А я додам: любити можна поезію в добу ракет, бо, дивна річ, людина кожна якоюсь мірою поет* (М.Рильський). *Знав: закінчиться перша зміна – і до мене прийде Ярина* (Ю.Збанацький).

4. Пунктуація в безсполучниковому складному реченні. Кома між частинами безсполучникового складного речення ставиться тоді, коли вони виражають одночасність, сумісність або послідовність дій і тісно пов'язані між собою своїм змістом: *У глибині лісу стукав дятел, пищали синиці*. (О.Десняк). *Виставу закінчено, глядачі аплодують, завіса знову піднімається* (З журн.).

Крапка з комою ставиться у безсполучникових реченнях між поширеними предикативними частинами, особливо тоді, коли в середині них уже є власні коми: *На майдані тривав мітинг – багато розмовляли про наболіле, хтось запропонував навіть відправити гінця до Києва; люди тривожилися про своє майбутнє, роздумували над обранням шляхів реалізації запропонованих реформ* (А.Яна).

Двокрапка вживається переважно в безсполучникових реченнях закритої структури, що своїми смисловими відношеннями між частинами наближаються до складнопідрядних речень. Вживання двокрапки спостерігається тоді, коли друга

частина вказує на: 1) причину перебігу дії першої частини: *А вгорі вже блідли зорі: западала пізня осіння ніч* (Ю.Смолич); 2) наслідок перебігу дії першої частини (у таких випадках у другій частині можна поставити слово *тому*): *Віхола розпочалася з самісінького ранку: вийти з хати просто неможливо* (О.Кобилянська); 3) перебіг дії першої частини або додає й уточнює характерні ознаки виконавця дії або носія стану першої частини: *Таке стійке дерево: до цих пір годиться* (М.Стельмах); 4) уточнення думки, вираженої в першій частині: *Степан зосередився на іншому: як йому потрапити до редакції журналу* (В.Підмогильний); 5) певне слово першої частини і розгортає його семантику: *Уже на початку жовтня буває: задощить, вітром листя все позриває – справжня осінь* (Я.Мельник).

Двокрапка ставиться і тоді, коли друга частина уточнює опущене слово в першій: *Думав: є велике право одпочити під лавром світу всім, хто в тій війні жорстокій ніс страждання на плечах* (Б.Олійник). *Ми – смертні. Та знайте: народ не вмира!* (Б.Олійник)

Тире вживається в безсполучниковому реченні закритої структури, в якому смислові стосунки між частинами наближаються до смислових відношень у структурі складнопідрядного речення. *Тире* вживається в тому разі коли друга частина: 1) вміщує в собі наслідок як результат, найчастіше несподіваний: *Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне* (П.Тичина). *Вдаримо гучно у дзвони – всесвіт обійде луна* (В.Чумак); 2) містить у собі відтінок мети: *Немає у мене таких слів, щоб висловити своє бачення цього... Знаю – треба справедливо оцінювати знання, знаю – треба бути уважним до кожного слова дитини* (З журн.); 3) позначає час або умову здійснення події, про яку йде мова у першій частині: *Дощ упав на трави – оживуть отави. Дощ упав на жито – будем краще жити* (М.Шаповал); 4) зіставляється з дією першої частини: *Грім гряне – ледачий не встане. Росла – весни не бачила, виросла – літечка не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла* (Нар.тв.); 5) характеризується відтінком співвідношення з опущеним співвідносним словом (в ролі підмета): *Інколи мені здається – ліс заснув, все в ньому втратило реальність життя* (З журн.); 6) вказує на міру і ступінь дії: *Стало раптом шкода – така блискавиця вдарила через усе небо, уже нікуди не поїдеш* (Я.Мельник). *Аж якось на серці важко – так розчарували мене її спогади* (В.Підмогильний).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання І.

Встановити смислові відношення між предикативними частинами безсполучникових складних речень, кваліфікуючи наведені структури за їхньою семантичною та формальною елементарністю / неелементарністю.

1. Закони літер – не разок наміста: Одну хитнеш – і поміняєш суть (Б.Олійник).
2. Рідна мова – найбільше джерело правдивого щастя для людини, мова літературна – найміцніша підвалина держави (І.Огієнко).
3. Застигла динамітом буйна кров, застигли думи сиві, як зигзиці.
4. Я знаю: в призначений долею вечір напропорчать дорогу мені три зозулі в саду.
5. Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне.
6. Ловив рибку – впіймав рака (Нар.тв.).
7. До мови доторкнешся: м'якше м'яких вона тобі здається (П.Тичина).
8. Налагодь струни золоті: весна бенкет справляє (Олександр Олесь).
9. Прокинувся ліс – тихий шелест пішов по ньому (Панас Мирний).

Завдання ІІ.

Визначте будову поданих речень, виділіть серед них такі, предикативні частини яких з'єднані інтонацією.

1. Мова є канвою, на якій людина вишиває узори свого життя (П.Панч.).
2. Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження (Цицерон).
3. Не славте Кобзаря піснями голосними: Дзвенить

йому хвалу його тридцяти-струнна (П.Куліш). 4. І топчється у вибалку туман, як білий кінь на прив'язі у стайні (В.Мелешенко). 5. Живу я розумом, а серце тихо спить (П.Куліш). 6. За столом точаться розмови, сліпий музика перехилиє чарку для чистого голосу, мостить свою кобзу, наструює струни... Співають самі струни, покірно хилить голову людська доля (Ю.Яновський). 7. Я на ваших вершинах, Карпати, Таємницю для себе відкрив – Тут же можна ще більш розпізнати Таємниці херсонських степів (В.Загороднюк). 8. А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе (Л.Костенко).

Завдання III.

Перетворіть наведені складносурядні і складнопідрядні речення у складні безсполучникові. Поясніть різницю між ними і визначте смислові відношення між предикативними частинами.

1. Вітру на морі не було, але клекотав сильний прибій (М.Трублаїні). 2. Дощ пройшов – і Київ зеленіє (М.Рильський). 3. І я відчуваю, як доля великого світу на наші рамена ляга (Б.Олійник). 4. Та бачу, що таки наяву тріпочуться щастя вітрила (В.Загороднюк). 5. Лежить земля, як книга розпростерта. а над нею сонце, мов небес свіча (Т.Курпіта). 6. Буяли сади навесні, І бджоли гули над садами, І птаство пісні голосні Витьохкувало до нестями (В.Мелешенко). 7. Тут раптом відчинилися двері – і увійшов четвертий (І.Багряний). 8. Як сумно думати, що той полон солодкий Душ наших був такий летючий і короткий (М.Зеров).

Завдання IV.

Прочитайте кожне речення з правильною інтонацією. Визначте семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникових речень. Поясніть розділові знаки в реченнях.

1. Вона [українська мова] вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом; кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звияги (Б.Харчук).

2. І хочеться, і прагнеться без тями
до цього слова припадуть устами,
ридати і радіти водночас:
його не спльондрував жорстокий час,
кривавий деспот, слідуя закону,
не заточив, не спрятав у скарбону,
не осліпив, не вбив, не залякав,
на гріш розмінний не перекував (Р.Лубківський).

3. Норми не кайдани мови, а велике благо, вони зберігають літературну мову, тонко розмежовують її засоби залежно від мети спілкування (Л.Крисін). 4. Вітер війнув – листя з клена жовте, жовтуватого-золотаве полетіло (П.Тичина). 5. Не жди сподіваної волі: вона заснула (Т.Шевченко). 6. Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна (Л.Костенко). 7. Успенівка ніколи не бачила такого розмаху й таких масштабів: усіх мужчин було вигнано на земляні роботи (Ю.Яновський).

Завдання V.

Визначте засоби поєднання предикативних частин у складних безсполучникових реченнях.

1. Рима, співзвучність закінчень, являє собою надзвичайно важливу приналежність прислів'їв; у ній відбивається... музичне чуття народу, його підсвідоме прагнення до повноти й краси звуку (М.Рильський). 2. Танцюють зорі – на мороз чималий показують (М.Рильський). 3. Гляне – холодною водою обіллє (Марко Вовчок). 4. Будеш сіяти з сумом

– вродить печаль (М.Стельмах). 5. Котилось сонце в синій стелі, тополі гнулися в поклін, гудки на станції веселі кричали вітру вперегін (А.Малишко). 6. Наголос у слові відіграє дуже важливу роль: він начебто цементує слово, формує його (І.Постнікова). 7. Говорити багато й добре є дар гострого розуму, говорити мало й добре є властивістю мудрого, говорити багато й погано означає дурня, говорити мало й погано є ознакою безумної (Ф.Ларошфуко). 8. О мово рідна! Їй гаряче Віддав я серце не дарма: Без мови рідної, юначе, Народу нашого нема (В.Сосюра). 9. Ой у полі криниченька, там холодна водиченька (Нар.тв.). 10. І здавалось: розтає сніжинка, умерла сніжинка на землі (М.Рильський). 11. Я знаю: труд – це бій... (В. Сосюра). 12. Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди (Леся Українка).

Розділові знаки в безсполучникових складних реченнях

Завдання І.

Поставте розділові знаки. Визначте складні безсполучникові речення з однотипними і різнотипними предикативними частинами та простежте особливості прогнозованості / непрогнозованості частин з виявленням нейтральної, однобічної та подвійної форм синтаксичного зв'язку між ними.

1. Рідна українська мова гріє душу божественним вогнем вона бринить для нас небесними звуками (І.Огієнко). 2. З фіксуванням професійної лексики слід поспішати у зв'язку з розвитком промисловості деякі ремесла стають рідкісними а то й зовсім щезають... (С.Плчинда). 3. Нагнітання імперативних інфінітивних речень будь-якої побудови різко згущує стилістичні барви мовлення, воно може створювати експресивний тон значних за обсягом уривків (В. Чабаненко). 4. Не повинно бути у промові оратора жодного слова зараженого начебто іржею жодного смислу зробленого важко й неплавно за прикладом наших літописців нехай уникає оратор бридких і низьких жартів нехай вводить у твір свій різноманітність (Тацит). 5. У товаристві лад усяк тому радіє (Л.Глібов). 6. Ми йдемо... Шумлять гаї Ллються пахощі розкішні Щось кричать їм солов'ї Щось шепечуть трави пишні (Олександр Олесь). 7. Літо дбає зима поїдає (Нар.тв.). 8. Та знай з усіх „сьогодні” і „тепер” лиш сила таємничої любові тебе несе до вічних стратосфер (Юрій Клен).

Завдання ІІ.

Поясніть вживання двокрапки у складних безсполучникових реченнях.

1. Так виразно ввижається мені Болючими безсонними ночами: Я жив колись в простому курені Над озером з ясними берегами (Олег Ольжич). 2. Очі киплять бляклою жовчю: вилиняли від безсоння, проведеного в допиті (В.Барка). 3. Холодний розум підказував: злістю не допоможеш (Ю.Мушкетик). 4. Наснився мені чудернацький базар: під небом, у чистому полі, для різних людей, для щедрих і скнар, продавалися різні Долі (Л.Костенко). 5. Я б вибрав найвищу почессть: У чистім і чеснім бою На чорному мармурі ночі Зорю записати свою (Б.Олійник). 6. Та знаю: мене колисала колиска В краю калиновім тонкими руками (І.Драч). 7. Повіяло леготом: звіддалік запахло зрілим хлібом та сіном (В.Шевчук). 8. Я не поет і не історик, ні! Я – піонер з сокирою важкою: Терен колючий в рідній стороні Вирубую трудящою рукою (П.Куліш). 9. Говори, говори, моя мила: Твоя мова – співучий струмок (П.Тичина). 10. Вирішив не снідати: хіба можна до служби Божої хоч рісочку до рота брати?! (Г.Косинка). 11. Не треба про безголов'я ширше говорити: заглиблюючись мислями в нещастя, ми їх тим самим кличемо до себе (М.Зеров). 12. У курей є одна негарна риса: вони б'ють лежачого (Олег Ольжич). 13. Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями (Григорій Косинка). 14. Не повернуть минулого ніколи: Воно пройшло і вже здається миттю (М.Рильський).

Завдання III.

Поясніть вживання тире в складних безсполучникових реченнях.

1. Відчинилися двері – увійшов середульший, моряк (І.Багряний). 2. Страшенна зайнятість – треба спішити на хронічні засідання в хмарі тютюнів і виголошувати без кінця промови про будівництво щастя (В.Барка). 3. Чужинця шани ждатимеш дарма – В твій слід він кине сміх погорду (Д.Павличко). 4. І плаче коник серед трав – нема мелодій (Л.Костенко). 5. Війнуло подихом насичених терзань – Рішуче звівся буряний Бетховен (І.Драч). 6. І очі смутку зазирали в душу – Йшла Україна в глибину століть з народами весняними і сивими Плече в плече в незвідані краї (І.Драч). 7. Ударив грім – і зразу шкереберть пішло життя (В.Стус). 8. Бабине літо, бабине літо... Жовті каштани, сині світання. Паморозь вкрила ніжні квіти – Скоро вже осінь – мокра і рання (В.Коротич). 9. Ой співав би на весь голос – Нікому співати (П.Куліш). 10. Віщуванням новим Серце мое б'ється – Через край із серця Рідне слово ллється (П.Куліш). 11. Ой я в чужім краю як на пожарині, – Ніхто мене не пригорне при лихій годині (Бурлацька пісня).

Завдання IV. *Поясніть вживання коми в складному безсполучниковому реченні.*

1. Протягом свого творчого життя Соломія Крушельницька проспівала десятки оперних партій, її постать овіяна легендарною славою (М.Головащенко). 2. ... Летять стежини до Дніпра, Летять хмарки, Летять дороги, Зігравши куряву під ноги, Летять студенти і монахи, Летять мундири і папахи, Летять солом'яні брилі, Летять кленові костилі. Летять берлини і підводи, Летять віки. Летять народи (І.Драч). 3. Ключуть ліщину співом коси, дзвенить, мов мідь, широкий шлях (Богдан-Ігор Антонич). 4. Біль у душу мою закрадається вужем; відчай груди мені розпанахує, рве (В.Симоненко). 5. Тихо дрімає сірий лан жита, річка так тихо шепче, спить гай (В.Щурат). 6. На моїм порозі пізня осінь, Скоро захурделить вже зима... (К.Савченко). 7. Гнутья клени ніжними колінами, Чорну хмару сріблять голуби (М.Рильський). 8. Тиша. Легіт ледве віє, німіє, навіть річка не журчить (У.Кравченко). 9. Блискучий сніг, колючий вітер, гудуть натягнуті дрти (М.Драй-Хмара). 10. Пахуче й густо поростають ночі, Горять вогнем незайманим уста, Душа, недавно дика і пуста, знов жити і любити хоче (М.Приходько). 11. Знов на Богдановій дідизні Історії свистять вітри, Скрегочуть місяці залізні Неповторимої пори (Є.Маланюк). 12. З моря сокіл тоді степом нап'яв крила, з крил тумани поспадали скрізь по нивах (Т.Осьмачка). 13. Лише коцало копито об копито, шелестіли трави, рипіли сідла, місяць здіймався млиновим колом над краєм степу (Л.Мосендз).

Завдання V.

Поясніть вживання крапки з комою у складних безсполучникових реченнях.

1. Пеститься місячний промінь, Лиже холодний сніг; Чорною плямою комин На білий килим ліг (М.Вороний). 2. Навколо Шептала роса, ширилась аж до трав'яних утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю, міцним настоєм лугових трав і молодого сіна (В.Шевчук). 3. Але мимоволі кладу на обніжок голову, засовую босі ноги в жито, випрямляюсь тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо: „Дзінь, дзінь!” 4. Багато інших теж мирно і дружньо щебече: лише заздрісний ворон викрикує в темному ярку (В.Барка). 5. Щодня приходили й відходили байдаки, вантажені рибою або різним крамом: майоріли турецькі фелюги і комбази, молдавські дуби, а іноді і італійські та долматські шхуни (З.Тулуб).

Завдання VI.

Зробіть синтаксичний розбір складних безсполучникових речень, складіть їх схеми.

1. Ідуть дощі, холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю довгі мокрі коси (М.Коцюбинський). 2. Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т.Шевченко). 3. Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять (Леся Українка). 4. Знаю: з

попелу сходять квіти. Вірю: з каменю б'є джерело (А.Малишко). 5. Зникає народна мова – народу більше нема!.. Вмерла мова в устах народу – вмер і народ (К.Ушинський). 6. Тарас Шевченко – поет суто народний і національний; він якнайглибше оволодів поетичною стихією рідної мови, значно збагативши її (Р.Зорівчак).

ЗРАЗОК АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

1. Відбилися зорі у воді, Летять до хмар тумани... (О.Гончар).
2. Розповідне, неокличне.
3. Стверджувальне. Семантично елементарне, формально елементарне.
4. Безсполучникове, бо засобом зв'язку предикативних частин є інтонація переліку, що виражає логічну однорідність.
5. Речення складається з двох предикативних частин:
 - 1) Відбилися зорі у воді;
 - 2) Летять до хмар тумани.
5. Речення з однотипними частинами.
 - 5а. Між предикативними частинами складного безсполучникового речення часові відношення симетричного типу (перелік сумісних явищ).
6. Предикативні частини з'єднані між собою, крім інтонації, співвідношенням способів (дійсний спосіб) форм дієслів – присудків.
7. Перша предикативна частина співвідноситься з двоскладним, поширеним, повним, неускладненим простим реченням. (Головні і другорядні члени речення, словосполучення аналізуються за схемою синтаксичного розбору простого речення).
8. Друга предикативна частина (аналіз за схемою простого речення).
9. Предикативні частини відділяються між собою комою.
10. Графічна схема: [1], [2]. Лінійна схема: [], [].

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ. ПЕРІОД

1. Поняття про складну синтаксичну конструкцію. Складна синтаксична конструкція й ускладнене складне речення. Сучасні підходи до кваліфікації синтаксичних явищ характеризуються нерівнорядністю і почасти урахуванням різних аспектів таких утворень. В лінгвістиці *складні багатокомпонентні речення* кваліфікуються то як розгорнені складні речення (Ю.Шерех), то як ускладнені складні речення (Л.Двонч, Г.Гаврилова), то як складні речення ускладненого типу (М.Симулик), то як складні речення ускладненої будови (М.Каранська), то як багатокомпонентні складні речення (Г.Калашникова К.Шульжук), то як багатокомпонентні складні речення (Б.Кулик), то як складні синтаксичні конструкції (В.Кононенко), то як складні поліпредикативні речення (Г.Уханов, А.Стрільська), то як багатоскладні речення (О.Падучева). Водночас у ряді досліджень стверджується, що такі терміни є синонімічними, оскільки вони відображають якусь окрему особливість цих структур (Н.Гуйванюк). Найдоцільнішим виступає послідовне розмежування **складних ускладнених речень** і **складних синтаксичних конструкцій**.

До **складних ускладнених речень** належать складні формально неелементарні речення кількох різновидів:

1) складносурядні речення з трьома і більше предикативними частинами: *А наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться з снігом* (М.Стельмах) – [], а[], а[];

2) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними однорідними предикативними частинами: *Я світ сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю, бо рала промінні глибоко урізались в мою ріллю* (М.Драй-Хмара) – [], (бо...), (бо...);

3) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними неоднорідними предикативними частинами: *Словники, що побачать світ згодом, внесуть до своїх списків ті слова, що народжуються на наших очах, пройдуть випробування життям і займуть своє місце в мові* (Н.Клименко) – [()], (що...), (...) і (...);

4) складнопідрядні речення з двома і більше супідрядними однорідними і неоднорідними предикативними частинами, тобто із супідрядністю змішаного типу: *Щоб там не було, які б не були зараз чи в майбутньому труднощі, яким би несподіваним і підступним не був ворожий удар, ніколи ворогу не перемогти нас, ніколи!* (О.Довженко) – (Щоб...), (які...), (яким...), [];

5) складнопідрядні речення з кількома підрядними предикативними частинами, поєднуваними з головною частиною послідовно: *Думою тугу розвію, щоб був я завжди такий, яким мене мати вродила й благословила в світи* (В.Стус) – [], (щоб...), (яким...);

6) складнопідрядні речення із однорідною одночленною супідрядністю та послідовною підрядністю: *Нехай не знає втоми та рука, Що добре зерно в добру землю сіє, Що зневажає чорні сухії і щедра, як напровесні ріка* (М.Рильський) – [], (що...), (що...), (як...).

До **складних ускладнених речень** належать такі, що структуруються одним типом синтаксичного зв'язку в різних синтаксичних формах його вияву, пор.: *Якщо не можна вітер змалювати, прозорий вітер на ясному тлі, – змалюй дуби, могутні і крилаті, котрі од вітру гнуться до землі* (Л.Костенко). У складнопідрядному реченні ((якщо...), – [], (котрі...)) реалізується синтаксичний підрядний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного) між (якщо...), – [] і синтаксичний підрядний прислівний (синтаксична форма власне прислівного) між [], (котрі...) зв'язки.

Складними синтаксичними конструкціями є такі утворення, в яких поєднуються різні види синтаксичного зв'язку – сурядний і підрядний тощо: *Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злютований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче, а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра соломі* (В.Шевчук). У реченні ([], (котрий...), (що...), а [], а [], (котре...), а [], а [], (бо...), (яка...)) виявляється синтаксичний підрядний прислівний (синтаксична форма власне прислівного) між [], (котрий); (котрий...), (що...); [], (котре...); [], (бо...), (яка...), а між [], (бо...) наявний синтаксичний підрядний детермінантний (синтаксична форма власне детермінантного), головні ж частини поєднані сурядним зв'язком [], (котрий...), (що...), а [], а [], (котре...), а [], а [], між якими реалізуються зіставні (неконтрастні) відношення. Водночас у структурі аналізованої складної синтаксичної конструкції виділяються: перший компонент (*Тоді дяк і побачив Змія, Змія, котрий виповзав, можливо, з нього, із того диму, що його напустив, чи із ним, через рота, носа, вуха та очі, а може, той Змій тут, біля дяка, ще не був, а тільки ставав собою, злютований і отінений срібним промінням, котре не раз робить із рідкого густе й навпаки, з густого повзуче* – [], (котрий...), (що...), а [], а [], (котре...)), і другий компонент (*а може, той Змій починався і не з нього, дяка, а з тих сіл на Поділлі та Волині, бо саме тоді вповз йому в пазуху та й грівся до часу, стаючи часом тугою, відчаєм, а інколи розпалюючись у холодну ватру, яка від себе запалювала душу, як іскра соломі* – а [], а [], (бо...), (яка...)). Якраз таке виокремлення компонентів засвідчує їхню внутрішню структурованість і відносну семантичну завершеність.

2. Різновиди складних синтаксичних конструкцій. Спектр **складних синтаксичних конструкцій** настільки розмаїтий, що інколи визначена схема не задовольняє практичних потреб, оскільки в їхній структурі поєднуються як співмірні і

рівноправні різні синтаксичні зв'язки. Специфіка поєднання таких синтаксичних зв'язків уможливорює розрізнення таких основних типів складних синтаксичних конструкцій:

1) з сурядним і підрядним синтаксичними зв'язками в різних граматичних формах вияву: *Дяк із приміського села Троянів Григорій Комарницький, саме той, котрий створив пісню про бідаху комара, що оженився на мусі, а опісля необачно звалився з дуба, бо його здугла звідтіля шуря-буря, сидів на порозі школи, поклавши на виставлене коліно правого ліктя, а в долоню втуливши власне підборіддя; при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки-оглавки вибивалися давно немиті, схожі на соломку, косми; ліва рука його тримала люльку, з якої вививалося тоненьке пасмочко; і та рука вряди-годи та й підносила кушпелю до сухих, трохи полуцених вуст, які скакали раз-пораз, але диму з рота дяка Григорія Комарницького випускав мало, мав-бо здатність, як ніхто в цьому краї, – міг випускати дим вухами та очима, хоча трошки вивіювалося з нього й носом, через що, коли палив люлечку, то голова його потрапляла у димову кулю, яка ніжно огортала ту макітерку, формою банякувату (В.Шевчук. Одмінець) – [той, (котрий...), (що), а(...), (бо)]; при цьому [...так], (що), а [...]; [...], (з якої...); і [...], (які), але [...], [...], (як...), (хоча), (через що (коли)то...), (яка...).*

В аналізованій конструкції реалізується три формально-граматичних і семантико-синтаксичних блоки, з-поміж яких другий блок, що розпочинається аналітичною словосполучкою *при цьому* (*при цьому ріденька борідка його (а ріденька тому, що був іще молодий) так покуйовдилася, що волосини чи позліплювалися, чи поспліталися, а з-під шапки-оглавки вибивалися давно немиті, схожі на соломку, косми*), може бути охарактеризований як відносно автономний, оскільки приєднувальний синтаксичний зв'язок, репрезентований аналітичною словосполучкою *при цьому*, характеризує цей блок як сурядний щодо попереднього, але наявність відносно закінченого інтонування (на це спрямоване використання крапки з комою) засвідчує відносну ізольованість першої і другої частин. Такий тип синтаксичної конструкції належить до складних синтаксичних конструкцій із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, вони є частотними в літературно-нормативній практиці XIX-XX століття;

2) з недиференційованим і підрядним синтаксичними зв'язками в різних граматичних формах вияву (варіюються не тільки формально-граматичні типи, але й специфіка семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами): *Дяк Григорій Комарницький, саме той, який написав слаутню пісню про комара, котрого здуг із дуба порив шури-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі, пішов, як-то кажуть, у казках, туди – не знати куди, бо й справді не відав, куди в цьому світі подітися, адже не раз і не двічі облікся об того ж полум'я, бо ще коли дякував у попередніх, пташиних, як називав, селах, то і звіди змушений був так само тікати (В.Шевчук) – [той (який...), (котрого...), і (який...)] – [], (бо...), (куди...), (адже...), (бо... (коли...)).* У цій моделі виявляються синтаксичні форми підрядного прислівного (між головною частиною *Дяк Григорій Комарницький, саме той ... пішов, як-то кажуть, у казках, туди*) і трьома підрядними, з-поміж яких перша є підрядною прислівно-кореляційною (*той – який: який написав слаутню пісню про комара*), а дві інших постають супідрядними присубстантивно-атрибутивними частинами, подаючи різноманітну характеристику опорного слова „*комар*” і приєднуючись до нього формою підрядного прислівного синтаксичного зв'язку (*котрого здуг із дуба порив шури-бурі, і який перед тим нещасливо оженився на мусі*). Усі три підрядні предикативні частини перебувають в інтерпозиції щодо головної, що зумовлює активізацію відцентрових внутрішньореченневих тенденцій. На це спрямована і наявність вставленої конструкції *як-то кажуть, у казках*, приєднаної до речення інтродуктивним синтаксичним зв'язком. Ця частина відносно ізольовує валентно зумовлений компонент *туди* від дієслова *пішов*. Друга головна частина *не знати куди* приєднується до першої недиференційованим синтаксичним зв'язком і всі інші підрядні предикативні частини витворюють,

розпочинаючи з першого ступеня залежності з нею, ланцюг послідовної підрядності чотирьох ступенів відповідно. У цьому разі складна синтаксична конструкція містить два ядерних синтаксичних зв'язки – недиференційований і підрядний у двох синтаксичних формах вияву: прислівній і детермінантний;

3) з недиференційованим, сурядним і підрядним синтаксичними зв'язками, що репрезентуються в різних граматичних формах, пор.: *І дяк кволо подумав: єдиний, хто міг би зупинити зараз, - собака, який би зайнявся на чужого та й прогнав би його з обійстя з гавкотом, і він би залюбки від того охоронця цноти господині обійстя утік, але собака, коли в тому дворі й був, надто міцно спав, снячи солодкі собачі сни, а може, був привчений не виганяти із двору тих, кого приваблює сюди його любя господиня* (В.Шевчук) – []: [(хто...)], (який...), і [], але [(коли...)], а [], (кого...).

Спектр моделей складних синтаксичних конструкцій не можна обмежити тільки колом трьох основних різновидів, що в межах мовлення набувають різноманітних власних модифікацій та ускладнень. До числа останніх слід віднести:

а) наявність різних форм підрядності – однорідної і неоднорідної в поєднанні із сурядністю: *І саме в цей час, коли пролунали ці сакраментальні слова, на шкільному танку в недалекому селі дяк Григорій Комарницький пустив вибраний із люльки дим через ніздрі, вуха та очі, але не через рота, бо стулив його, і не для того, аби щось комусь затуманити, а щоб любо помріяти, адже був поетом, а поети, які не вміють мріяти, скудять свою віршотворну жилу, чого дяк покищо й не збирався чинити, та ж бо його вірші, певною мірою, годували його й сиріт-школярів, котрі в школі жили* (В.Шевчук) – [(коли...)], (бо...) і (...), (аби...), а (щоб...), (адже...), а [(які...)], (чого...), (бо...), (котрі...);

б) реалізацію послідовної підрядності в парі з сурядністю: *І кожна мить, що минула в цій школі, де сьогодні мало що й змінилося від тих пір, наповнювала серце тривожними думками, що наче були завжди в душі, яку не так легко обманути* (Голос України. – 2001. – 14 вересня) – [], (що...), (де...), а [], (що...), (яку...);

в) поєднання недиференційованого синтаксичного зв'язку з послідовною кількаступеневою підрядністю, супідрядністю і сурядністю: *А неподалік, де за дві хати, за зачиненими дверима і заслоненими вікнами відбувалося друге дійство, яке вже ніхто не міг підглянути, бо до хати не залишалося ані шпарини, хіба мав би хтось із підглядачів занадто шорохкі вуха, тоді тільки й міг почути якесь увихання, цмакіт, тихі стогони, і смішець, і гарячі пошепти, і рип ложа, і всяке таке – саме той набір звуків, які здолає розрізнити кожен, навіть нічого не бачачи, бо кожен дорослий подібне створює – у таких справах люди на вигадки небагаті, однак, не зважаючи на те, на подібні речі зваблюються, навіть панотець, але не лиховістна Гапка, бо з нею колись у такому ділі трапилося нещастя: її надто гарячий чоловік Гнат одубів, граючи таку музику, і вона, Гапка, тоді пережила такий жах, що вже другого чоловіка ніколи не шукала, а потім і в дійшлий вік переступила, однак навіки залишилася палким ворогом усякої скаредності та невшетецтва і боролася на терені власного села з таким неподобством як тільки могла; зрештою, і її ворожнеча з Явдохою постала, бо добре відала: та закликає чи приваблює до себе коханців, але скільки вона, Гапка, її не вистежувала, щасливого skutku досягти не змогла і ще ні разу не заскочила Явдоху на гарячому – ось чому була така непомірно збуджена, коли знайшла дякового жупанця, відтак і торохкотіла про те, мов навіжена, бо таки вельми хотіла прищемити тій лахудрі, фіндюріці, повійниці, скурвій дочці її шолудивого хвоста, а що хвіст у Явдохи був, Гапка була більш ніж переконана, хоча жоден із Явдошиних коханців (підозрюваних, звісно, а не явних) та й чоловік її Іван Пошивайло тієї фізіологічної признаки в ній через любасне захоплення і засліплення не помічали, а може, не хотіли того розголошувати, бо дуже вже гаряча була та жіночка, тож чи до намацування хвоста було її зальотникам* (В.Шевчук) – [], (яке...), (бо...), (хіба...), [], (які...), (бо...) – [], однак [], (бо...): [] і [], (що...), а [], однак []; [], (бо...): [], але [], (...) і (...) – [], (коли...), [], (бо...), (що...), [], (хоча...), а (...), (бо...), [];

г) наявність недиференційованого синтаксичного зв'язку з різноманітними формами підрядного прислівного, детермінантного синтаксичного зв'язку, в яких сурядний зв'язок постає модифікаційним: *А третє, хоча й кипів йому в грудях отой пекельний казанець, але вуста чомусь не розтулялися, язик не бажав рухатися – добре відав, що коли б таку балачку почав, жінка, так вигідно уможено на рядні й досі безсловесна, почне на нього верещати, а з її досі сухих очей потече річка сліз, він же, коли таке траплялося, витримати того не міг, трахав дверима й ішов із хати; їдучи з возом, того не вчиниш, отож вона криком та слізьми так його затуркає, що не знатиме, як розумніше поведеться перед панами судовими, отож остерігся, аби не вийшло гірше* (В.Шевчук) – [], (хоча...), але [], [], – [], (що..., (коли...)), а (...), [(коли...)], []; [], отож [], (що...), (як...), отож [], (аби...).

Аналіз складних синтаксичних конструкцій та простеження їхніх формально-граматичних особливостей засвідчує розмаїтість цих утворень і спрямованість значною мірою цієї проблеми в сучасну манеру оповіді, якій притаманні різноманітні спектри повороту думки, несподівані асоціації й насичення речення, крім суто інформаційних вимірів, суб'єктивними вимірами.

3. Період.

3.1. Поняття про період. Періодом називається висловлення у вигляді речення, яке характеризується тематичною єдністю і відносною завершеністю, з чіткою смисловою й інтонаційною розчленованістю: *Хіба оті, без німців, без імен, на тій дорозі в Київ із Лубен, або оті, під лісом, із Волині, – // хіба вони не більші мученики нині?! (Л.Костенко).*

У періоді виділяються як мінімум дві частини. У першій частині розвивається думка за рахунок наявності однорідних (однотипних) елементів. Після цього наявна пауза (злам інтонації) і друга частина, яка містить мету висловлення і вимовляється з помітним пониженням голосу.

Основними поняттями, за допомогою яких можна визначити внутрішню будову періоду, є поняття „член періоду”. Члени періоду – це компоненти речення, які в межах кожної частини можуть виділятися виразними паузами, але ці паузи є менш тривалими, ніж головна – на межі частин періоду.

Період формується на основі послідовного розміщення в першій частині синтаксично однорідних компонентів, які окремо і разом не становлять завершеної думки, у структурному і смисловому планах вони залежать від другої частини, яка протиставлена першій знижувальною інтонацією й відокремлена від неї глибокою паузою: *Птах у небі, весняний вітерець навстріч, простір полів, завітчанних колоссям та квітами, // – оце суттєве, друзі мої, а решта все марнота марнот!.. (О.Гончар).*

За своєю природою період – семантико-стилістична категорія. Диференційними ознаками періоду є: 1) періодична побудова – уміщений у межах речення; 2) поділ періоду на дві частини відбувається за інтонаційною ознакою (інтонація є засобом вираження граматичних значень); 3) глибока пауза на межі підвищення і пониження – вираження відношень між ними; 4) ритмомелодійний аспект періоду повністю залежить від кількості однорідних синтаксичних компонентів, згрупованих у першій частині періоду.

У стилістичному плані періодам притаманні: 1) настанова на особистість; 2) урочистість; 3) величавість; 4) вичерпна повнота вираження думок; 5) емоційність; 6) відносна самостійність у розкритті теми.

3.2. Різновиди періоду. Найпоширенішими є два типи періодів – *зачини* *повісткування* і *скріплювальні*. Перші наявні в зачинах розділів, частин або творів загалом. Графічно вони збігаються з абзацом

Скріплювальні періоди – зв'язкові ланки твору. Вони становлять перехід від однієї дії до іншої. Перша частина такого періоду пов'язана змістово з попереднім викладом, друга уміщує вказівку на нову дію, що розвивається після періоду: *Мов тур, готуючись до нападу, стане й голову вниз похилить і роги до землі згинає і стишисть ся, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення й кинути ся з цілою силою*

на противника, // **так і** непривична до пуг вода тухольського потоку притишила ся, а, тимчасом, набирала сили і смілості до нового рішучого нападу” (І.Франко).

За компонентним складом періоди можуть бути:

1) двочленні: *Новий гетьман [Виговський] був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, некепський політик, при тому без сумніву – патріот український, завзятий автономіст, одностудець старшини, що разом із нею бажав забезпечити свободу й незайманість України, // але він не мав популярності такої, як Хмельницький: був він український шляхтич із київського Полісся, служив по канцеляріях, до військового діла не мав особливої охоти й до війська попав випадком* (М.Грушевський);

2) тричленні, в яких кожна частина може деколи складатися з кількох рівноцінних членів: *Хто в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма коцава, хто вражій нужді попався в неволю, кому з журбами сон і забава, // тому ніт (= нема) місяця, ані супокою, // сам нудить світом, нудить і собою* (М.Шашкевич);

3) чотиричленні: *Коли весна рожєва прилетить і землю всю збере і завітчає, коли зелений гай ласкаво зашумить і стомлено заспіває, коли весні зрадіє світ увесь і зблищить в щасливій долі, // і [коли] ти одна в квітках, і травах, в полі десь, серед весни, краси і волі не зможеш більше серця зупинить, // що в грудях буде битись, мов шалене, і скрикнуєш, // знай: не доходить уже той скрик тоді до мене* (О.Олесь);

4) п'ятичленні: *В сам час, коли неправда люта найвище голову здійма, в сам час, коли народні пуга найдужче тиснуть, і [коли] закута народна мисль мовчить німа, [коли] довкола найтемніша тьма, [коли] надії й просвітку нема, // в той час якраз ви не теряйте надії й твердо теє знайте, що в груз розсиплеть ся тюрма, // неправді й злу не потурайте, // в зневірі рук не покладайте, // і увільніть ся з ярма* (І.Франко).

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання І.

Перепишіть складні синтаксичні конструкції, схарактеризуйте засоби зв'язку, поясніть розділові знаки.

Відлетить полова, а залишиться чисте зерно поетичного таланту, для якого поезія – це справді мова Богів (Є.Маланюк). 2. Цицерон був творцем латинської мови: з важкої... зброї викував тонку, гостру рапіру, яка проникає в найтонші вигини душі (Г.Сагач). 3. Золота порохівниця місяця, вистромившись із-за могил, порошила трави голубим пилом, і здавалося козакові, що там, у степу, ворухиться щось, іржуть чийсь коні, і вже не рокотання бандур чути звідти, а ледве вловимий передзвін щабель, і не сиділося старому, не їлася йому саламата, свербіла рука до шаблюки, до бою кликало серце (Г. Тютюнник).

Завдання ІІ.

Побудуйте схеми наведених складених багатокomпонентних синтаксичних конструкцій.

1. Найбільше повезло грекам: їхня алфавітна система лягла в основу «великого дерева» алфавіту, що розкинув свої віти по всій земній кулі (А.Кондратов). 2. Говіркою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно й ясно говорити перед пересічними людьми загальнозживаними поняттями, а красномовним – тільки того, хто будь-який обраний ним предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став різючішим і пишнішим, й усіх, хто засвоїв та запам'ятав усі ті знання, які можуть слугувати джерелами красномовства (Цицерон). 3. Дмитро уважним поглядом вдивляється в далечінь, мов читає живу карту ланів; у плюскіт стебла непомітно вплітаються голоси його великої рідні, і кожне поле дивиться на нього допитливими очима його друзів, що, мов казку, підводили до сонця народне добро (М.Стельмах). 4. І всі ми, як один, підняли вгору руки, і тисяч молотів о камінь загуло, і в тисячні боки розприскалися штуки та відривки скали: ми з

силою розпуки раз по раз гримали о кам'яне чоло (І.Франко) 5. А тиха пристань ожива: в артілях виспіли жнива, вантажать динь багрянні кулі, і кавуни лежать поснулі, за човном човен підплива (А.Малишко). 6. День воркувала горлиця, і вистукував собі здобич дятел, а в лагіднім промені, наче дитина в купелі, по небі пливла хмаринка (Леся Українка). 7. Синіють води, зеленіє яр, і стеляться сліпучі краєвиди (М.Зеров).

Завдання III.

Поставте розділові знаки та умотивуйте їхнє використання.

1. Достоїнство стилю полягає в ясності доказом цього служить те що коли промова не є ясною то вона не досягає своєї мети (Аристотель). 2. Термін „другорядні члени” зовсім не принижує їх гідність він просто підкреслює що такі слова групуються навколо підмета чи присудка і залежать від них (З підручн.). 3. Я знов пригадую весну свою хлоп'ячу що квітла у вітрах в донецькій далині і вчителя свого лице я бачу і п'є душа моя слова його ясні (В.Сосюра). 4. Дівчина з чорними косами відкидає паранджу і Черниш несподівано бачить що перед ним та дівчина з Альба-Юлії яка хотіла йому ворожити в каменоломнях (О.Гончар) 5. Сірий припорошений весняною пилюкою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом суворою лінією стоять на ньому сторожові могили насипані може татарвою а може волелюбним козацтвом що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал (Г. Тютюнник). 6. Моя душа ніколи не забуде того дарунку що весна дала весни такої не було й не буде як та що за вікном цвіла (Леся Українка). 7. Не може керувати той людьми хто сам не бачить шляху із п'тьми не може дати волю той народу хто душу закував у темноту (Д.Павличко).

Завдання IV.

Перепишіть текст. Знайдіть речення з різними видами зв'язку, накресліть його схему.

Пунктуація – істотний і важливий інструмент мови. Кожний розділовий знак завжди має свій смисл. Так, скромна кома може стати винуватцем серйозних порушень точності, нежартівливих помилок. Наприклад, найдорожча із усіх друкарських помилок та, що виявлена в минулому столітті у США, коли в 1864 році фабрикантам вдалося підкупити вашингтонських коректорів: вони переставили кому в графі про листове залізо, завдяки чому за нього „полагалось” те ж мито, що й за звичайний метал. Друкарська помилка ця виявлена тільки через 15 років. За цей час США втратили мито на суму біля 50 млн. доларів (З часопису).

Завдання V.

Зробіть повний синтаксичний аналіз речень.

1. Ти даєш поету дужі крила, Що підносять правду в вишину, Вченому ти лагідно відкрила Мудрості людської глибину (В.Симоненко). 2. Ще сніг кругом, ще голі віти в дуба, І не курличуть в небі журавлі (В.Сосюра). 3. І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, Дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки (Т.Шевченко). 4. Я стільки горя бачив на війні, Але душа на попіл не згоріла, І хочеться так ніжності мені, Щоб серце в грудях солодко щеміло (Г. Тютюнник).

Завдання VI.

Подайте схеми наведених речень та прокоментуйте їхні особливості.

1. Публіка – це той інструмент, на якому грає оратор, це живий інструмент, який виявляє зі свого боку активність. Між тими, хто говорить, і тими, хто слухає, відбувається безперервний обмін почуттями настроями; хто не відчуває цього, не створений бути оратором для натовпу (Е.Лабуле). 2. І.Франко був переконаний, що українська мова розвинеться для висловлення найрізноманітніших абстракцій, а для цього потрібно, щоб „упав кордон між Галичиною і Україною”, щоб гула загальноукраїнська мова, щоб Збруч

нас не ділив „на два осібні вітки культури” (Т.Панько). 3. Шевченко сам викарбував багато фразеологізмів – свої думки він часто висловлював у коротких глибокоідейних виразах величезної сили й експресії, стислих структурою, конденсованих змістом, що з часом стали крилатими (Р.Зоріччак). 4. В україністиці першу спробу в з’ясуванні значення синтаксичних функцій відмінків зробив свого часу Є.К.Тимченко, який не тільки підготував і видав шість монографій про українські відмінки, а й на широкому фактичному матеріалі прокоментував діапазон функцій кожної форми та її репрезентативність у народнорозмовній стихії, в усно-фольклорній традиції (А.Яна). 5. Ядерний дощ прибив високу траву до самої землі, оповив сизою вологістю сліпучу зелень. Сумовито було дивитись на спустошене, витолочене, покручене вітром і негодою привілля, що курилось на сонці, мов пожарище (М.Стельмах).

ЗРАЗОК АНАЛІЗУ БАГАТОКОМПОНЕНТНОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ, СКЛАДНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ КОНСТРУКЦІЇ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ’ЯЗКУ

1. Тадей навчив свою молоду дружину грамоти¹, а вона передала синові разом з молоком рідну мову, пісню, той особливий ліризм², що б’є з поезій Рильського чистим українським джерелом (Ю.Лавріненко).

2. Речення розповідне, неокличне.

3. Семантично неелементарне, формально неелементарне.

4. Складається з трьох предикативних частин: 1) Тадей навчив свою молоду дружину грамоти; 2) вона передала синові разом з молоком рідну мову, пісню, той особливий ліризм; 3) що б’є з поезій Рильського чистим українським джерелом.

5. На вищому рівні членування виділяються дві предикативні частини (1 і 2), з’єднані сурядним зв’язком (сурядність протиставна, виражена інтонацією протиставлення, сполучником та порядком розташування предикативних частин).

6. На нижчому (внутрішньому) рівні членування виділяється третя предикативна частина, що пояснює у попередній предикативній іменник ліризм, відповідає на питання який? і приєднується сполучним словом що (його можна замінити словом який), яке виступає підметом у цій частині речення. Це складнопідрядне присубстантивно-атрибутивне (означальне) речення.

7. У реченні поєднується сурядний і підрядний зв’язок. Отже, це багатокompонентне складне речення з сурядним і підрядним зв’язком.

8. Перша предикативна частина (аналізується за схемою простого речення). Друга предикативна частина...

9. Кома ставиться після першої предикативної частини перед сполучником сурядності й після другої – перед сполучним словом що.

Далі подаються графічна і лінійна схеми речення.

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА. ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

Близькими до складних синтаксичних конструкцій є конструкції з чужим мовленням, під яким розуміються різні способи передачі мовлення або думок якоїсь особи, що включається в авторський текст. Існують різні способи і форми передачі чужого мовлення. Їх використання залежить від ситуації спілкування, від мети і призначення повідомлення. В одних випадках достатньо лише передати зміст, а в інших – зберегти й форму чужого мовлення з точним його відтворенням. Залежно від цього розрізняють: 1) пряму мову (форму прямої передачі); 2) непряму мову (форму непрямої передачі).

1. Пряма мова. Речення з прямою мовою точно відтворюють чуже мовлення, слова самого автора. Чуже мовлення, як правило, супроводжується словами автора, що

вказують на приналежність прямої мови та обставини її висловлення. Авторська мова може включати й окреслення емоційного стану мовця, процеси мислення тощо: *„Нащо ж ти запалив мою душу карими очима?”* – промовила Марина жалібно, обертаючись до Миколи (І.Нечуй-Левицький).

Для виділення прямої мови вживаються лапки або тире. Їх використання залежить від способу включення чужої мови в авторський текст і регламентується спеціальними правилами, а в усному мовленні – інтонацією.

Розділові знаки при прямій мові. Слова автора можуть стояти:

а) перед прямою мовою – тоді після слів автора ставиться двокрапка і відкриваються лапки, після закінчення прямої мови закриваються лапки і ставиться крапка (пряма мова розпочинається з великої літери): *Ой у полі могила з вітром говорила: „Повій, вітре, ти на мене, щоб я не чорніла, щоб я не чорніла, щоб я не марніла, щоб на мені трава росла”* (Іст. пісня); або після слів автора ставиться двокрапка, а перед прямою мовою – тире, якщо пряма мова пишеться з нового рядка: *І я повторюю своє:*

– *Спасибі, друзі, що ви є* (В.Мелешенко);

б) після прямої мови – тоді пряма мова пишеться в лапках, після слів автора ставиться кома і тире (слова автора пишуться з малої літери): *„Мені мати – не рідня, мені батько – не рідня, мені – теща родина: мені жінку родила”, – виспівували на весіллі свашки* (Г.Бондаренко);

в) розривати пряму мову – з обох боків виділяються комою і тире (якщо речення закінчене, то після слів ставиться крапка, потім тире. Пряма мова розпочинається з великої літери): *„Від грому битви, – воям мовив князь, – Німеччина сьогодні затряслась”* (М.Бажан);

– *Учителю, я каюся, що не послухав тебе, – промовив князь тихо, з болем. – Але є каяття, та нема вороття* (В.Малик).

Чуже мовлення може передаватися у формі діалога (дві особи) чи полілога (багато осіб). Якщо діалог виділяється в абзац, то перед кожною реплікою ставиться тире (лапки не вживаються), а слова кожної особи пишуться з нового рядка:

Людей зібрали й мовили:

– *На розстріл всіх вас привели.*

– *В людців пощади ми не молимо. Вам відомстять, – відповіли* (В.Мелешенко).

Якщо ж репліки йдуть одна за одною, не виділяються в абзац (або ж без вказівки на мовців), то кожна з них береться в лапки, а між ними ставиться тире: *„А в тебе земля ще десь є?” – „Ні, нема”. – „А хата є?” – „Є”* (Панас Мирний).

Можливий і такий варіант:

– *А в тебе земля ще десь є? – „Ні, нема”. – А хата є? – „Є”.*

Якщо після реплік ідуть слова автора, то тире ставиться тільки після прямої мови перед словами автора: *„Куди ви нас везете?” – запитує звільнена бранка. „На тихі води, на ясні зорі, у мир хрещений, у край веселий, молодичко”, – підморгує Савка* (З.Тулуб).

У драматичних творах пряма мова пишеться після назви дійових осіб і крапки:

Проня. *Рекомендую Вам мого хорошого знакомого.*

Голохвостий. *Свирид Петрович Голохвастов з собстvenною персоною. Позвольте до ручки?* (Цілує).

Явдокія Пилипівна. *Дуже раді! Вас уже так хвалили дочка наша, Проня Прокоповна... Дуже раді, просимо!*

Проня. *От кресло: прошу, мусью!* (М.Старицький)

2. Непряма мова. У реченнях з непрямою мовою не зберігаються особливості мовлення мовця, у них лише від особи автора передається зміст висловленого. Непряма мова не є самостійною синтаксичною одиницею. Разом зі словами автора вона становить складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним (головна частина – слова автора, а підрядна – чуже мовлення).

Якщо чуже висловлення передають непрямою мовою, то слова автора роблять головною частиною речення, а пряму мову – підрядною. Засобами зв'язку між ними є сполучники і сполучні слова.

Заміна прямої мови непрямою відбувається так: 1) якщо пряма мова є розповідним реченням, то вона замінюється підрядним зі сполучником *що*: *Мандрівники, які побували в ті часи на Україні, писали: „Слов'яни гостей шанують...”* (Г.Вашенко) → *Мандрівники, які побували в ті часи на Україні, писали, що слов'яни гостей шанують...;* 2) якщо пряма мова – спонукальне речення, то в пряму мову вводять сполучник *щоб*: *Учитель сказав дітям: „Підготуйте виступ до Дня української писемності і мови”* → *Учитель сказав дітям, щоб вони підготували виступ до Дня української писемності і мови;* 3) якщо чуже мовлення – питальне речення, то передача його у формі непрямої мови вимагає сполучника *чи* (якщо відсутнє питальне слово) або відносних займенників і прислівників *хто, де, куди* і под.: *„Ти будеш чекати мене?” – запитав козак* → *Козак запитав, чи вона буде його чекати.*

У непрякій мові замінюють особу займенників і дієслів відповідно до особи, від імені якої тепер передається чуже висловлення: *„Я буду вчителем, як мій дідусь і мама!”* – *зізналася сором'язливо Галинка* → *Галинка сором'язливо зізналася, що вона буде вчителем, як її дідусь і мама.*

У непрякій мові опускаються вигуки, повтори, іноді – вставні слова, частки, а звертання або опускають, або перетворюють на підмет чи додаток. Знак питання після непрямого запитання не ставиться: *„Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого?”* – *допитувалася мати* → *Мати допитувалася, чого його понесло в поле.*

3. Невласне пряма мова. Конструкції з невластивою прямою мовою є особливим стилістичним прийомом художньої літератури. Вони поєднують чуже мовлення з авторським без помітного їхнього розрізнення. Це так звана внутрішня мова, що допомагає автору передати почуття своїх героїв, їхні думки, прагнення. Особливістю невластивої прямої мови, або вільної непрямої мови є те, що вона певною мірою зберігає порядок слів, інтонацію, дослівні вислови, емоційність мовлення персонажів: *Богдан зупинився. Зашкарублюю рукавицею обтер сніг з обличчя...*

Хто ж та завійниця, чи вітер найняли на свої заручини? (М.Стельмах).

Пунктуаційно невластиво пряма мова ніяк не виділяється: вона може бути і частиною складного речення, і самостійним реченням.

4. Цитата. Дослівно переданий уривок з якогось твору називається цитатою.

Цитати можуть супроводжуватися словами автора чи наводитися без них. Цитата може оформлятися як пряма мова і у вигляді непрямої мови: *К.Паустовський говорив про розділові знаки: „Вони твердо тримають текст і не дають йому розсипатися”* / *„Розділові знаки – ноти при читанні”, – таку характеристику пунктуації дав А.Чехов в одному з листів 1888 року (І.Перкатюк) / Звертаючись до своєї туги, Стус каже, що вона „в німоті гримить”* (Ю.Шевельов).

Коли цитата наводиться не повністю, то пропуск у ній позначається крапками. Вони ставляться перед цитатою (якщо вона наводиться не з початку речення), в середині цитати (при пропуску частини тексту), після цитати (коли речення наводиться не до кінця).

Якщо цитата подається у формі вірша, то вона в лапки не береться:

Іван Франко мав повне право устами свого Мойсея сказати українському народові:

Я ж весь вік свій, весь тобі дав

У незламнім завзяттю, –

Підеш ти у мандрівку століть

З мого духу печаттю

(В.Яременко).

Якщо із цитати розпочинається речення, вона завжди пишеться з великої літери. З малої літери цитата починається, якщо вона становить підрядну частину.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Простежте особливість розділових знаків при прямій мові і прокоментуйте структурну специфіку слів автора. Подайте відповідні схеми. Встановіть тип прямої мови та її жанрову приналежність.

1. „Нащо ж ти запалив мою душу карими очима?” – промовила Марина жалібно, обертаючись до Миколи і ламаючи руки. (І.Нечуй-Левицький). 2. Ой у полі могила з вітром говорила: „Повій, вітре, ти на мене, щоб я не чорніла, щоб я не чорніла, щоб я не марніла, щоб на мені трава росла, да ще й зеленіла” (Іст. пісня). 3. І я повторюю своє: – Спасибі, друзі, що ви є, і що до вас я у дорозі (В.Мелешенко). 4. „Мені мати – не рідня, мені батько – не рідня, мені – теща родина: мені жінку родила”, – виспівували на весіллі свашки, щоб образу замирити тещу і зятя (Г. Бондаренко). 5. „Від грому битви, – воям мовив князь, – Німеччина сьогодні затряслась. Бо добрі вої родяться в краю, Що німцям землю не віддасть свою” (М.Бажан). 6. – Учителю, я каюсь, що не послухав тебе, – промовив князь тихо, з болем. – Але є каяття, та нема вороття (В.Малик). 7. – Ходім, – сказав він і спитав: – Чого ж ти мовчиш? Людей зібрали після й мовили: – На розстріл всіх вас привели. – В людців пощади ми не молимо. Вам відомстять, – відповіли (В.Мелешенко). 8. „А в тебе земля ще десь є?” – „Ні, нема”. – „А хата є?” – „Є.” (Панас Мирний). 9. „Куди ви нас везете?” – питає звільнена бранка. „На тихі води, на ясні зорі, у мир хрещений, у край веселий, молодичко”, – підморгує Савка (З.Тулуб).

Завдання II.

Поставте потрібні розділові знаки в реченні з прямою і непрямою мовою.

1. Зважить батько на долоні колос, Ще й зернину спробує на зуб. Скоро вже до себе чи до когось Вимовить, кремезний, наче дуб (В.Мелешенко). 2. Диха вітер пилом і росю, І щомиті сонце припіка, А дощі проходять стороною Агроном природі доріка. (В. Мелешенко). 3. Поклонюся я низько житам, Ви простіть мене, блудного сина, що я вас проміняв, прогадав на сирени, на брук, на машини (Д. Фальківський). 4. Далека змучена Прага заводала до нього хором живих людських голосів: «На помоц!» (О.Гончар). 5. Й шумить до мене тихий гай Повіки затули, співай, Най сняться нам квітки, весна. Хоч тут зима й квіток нема (Б.Лепкий). 6. І він потягся, як дитина, радо і мовив Добре бути молодим У теплі дні збирання винограду. (М.Рильський). 7. Пошукати в лісі, в полі [щастя ключі], запитать, зустрівшись, Долі Ти горою, Доле, йшла, чи мої ключі знайшла з золотими обідками? (О.Лятуринська). 8. Як добре те, що смерті не боюся я і не питаю чи тяжкий мій хрест, що перед вами, судді, не клонюся в передчутті недовідомих верст ... (В.Стус). 9. Учні тепло, дружно засміялись і незчулись, як настав кінець. Люда щиро Ой, як я боялась! А Марійка Що ти? Молодець! Вчитель каже Клас тебе заслухавсь, – Кращого й чекати я не міг. Люда ж знов Це не моя заслуга, – Це мені Тарасик допоміг (Д.Білоус).

Завдання III.

Перепишіть речення, визначте способи виділення прямої мови. Поясніть розділові знаки.

І. „Ну, Паньку, – пан мене питає, – а чим ми того гака наживляти будемо?” – „Не інакше, – кажу, – паночку, як гусаком. Сом, – кажу, – вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!”. Сидимо, дримаємо. Пан налигача в руці тримає. Коли це я-а-ак смиконе! А пан налигача не пускає... „Пускайте, – кричу я панові, – налигача до осокара прив'язано! Не одірве! Пускайте!” А пан „Е,– каже, – пускайте! Поводити його треба, щоб стомився!” (Остап Вишня).

II. Одного разу, розповідають, Василь Стефаник з цікавістю і подивом запитав письменника Гната Хоткевича, автора великих прозових творів:

– Я не розумію, як ви можете так багато і так легко писати? Хоткевич відповів:

– Бачите, така вже несправедливість на цьому світі. Вам досить написати кілька сторінок, щоб сказати, що ви маєте талант. А мені треба – цілу книжку (В.Яременко).

III. 1. Стрепенулась згряя, закричала біла:

„Тут гниле повітря, тут вода гнила!...“

А над нами сонце, небо, простір, воля!”

І ганебно спати більше не змогла (Олександр Олесь).

2. – Треба тікати звідси, – говорить Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження, – а то ще вскочиш вище халяв (М.Коцюбинський).

3. – Про мене й Семене... – зітхнула Соломія і знялася з місця (М. Коцюбинський).

4. – Тільки знай, братику, мова – душа народу. Як же ти писатимеш про українців не їхньою мовою, як виразиш їхню душу не через їхню мову?... – І закінчив по довгій мовчанці: – Так що, шукай, Параско, онучі, дорога далека... (Г. Тютюнник).

5. Завдання поетичного слова Франко бачив в обов'язку співця віддати всього себе громадському служінню народові: Твоїми говоритиму устами До всіх народів і до всіх віків, Твоїми я тернистими стежками Вестиму своїх вибраних борців (В.Яременко).

Завдання IV.

Замініть пряму мову непрямою. Поясніть, що при цьому відбувається.

1. – О, я хочу мерщій вибити з голови інститутський романтизм, – сказала Катерина (І.Нечуй-Левицький). 2. ...Юхим підозріло черкнув мене поглядом і в'їдливо запитав: – У тебе, жовтодзьобе, є баланс у голові? (М.Стельмах). 3. „Віче треба збирати задля війни”, – сказав посадник князеві (П.Загребельний). 4. „Чого зажурився, мій любий козак?” – питає дівчина вродлива (Леся Українка). 5. Я зрікся мрій. Поважний і спокійний, собі сказав: „Мені не треба їх” (Б.Грінченко). 6. Тоді Антін Головатий відписав гетьманові: „Чутка іде, що хочуть поділити наші землі поміж великими петербурзькими панамі” (Р.Іваничук). 7. – Як можеш зберегти серце, коли уста отверзлі? – здивувався і зрадів Стрижак (П.Загребельний). 8. – Стій, – вигукнув Стрижак. – Хто така, дщерь моя малолітня? (П.Загребельний). 9. – Ти ще смаленого вовка не бачив? – посунув на мене Юхим. – То побачиш! Не тепер, так в четвер (М.Стельмах).

Завдання V.

Прочитайте уривки у формі діалогу. Поясніть розділові знаки.

1. Летіла ворона над морем, дивиться – лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько пообідати. Бачить рак, що доведеться пропасти, та й каже вороні:

– Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір, славні люди були!

– Угу! – каже ворона, не роззявляючи рота.

– І братів, і сестру твоїх знав, – каже рак. – Що за добрі люди були!

– Угу! – гугнить ворона, а рака кріпенько держить.

– Та вже вони й гарні люди, – каже рак, – а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішої за тебе!

– Еге, – крикнула ворона на весь рот і впустила рака в море.

(Українська народна казка).

2. 1) „Скоро казка мовиться”. – „І діло буде робитися, як прикладеш рук та спину погнеш” (М.Стельмах).

2) Так довго йшов солдат з передової,

У кожен дім заходячи і сад.

І скрізь одним стрічали запитанням:

– Івана бачив? Може, знав Петра?

– Іван стоїть... у Бресті на майдані.
Петро лежить... на березі Дніпра (А.Кичинський).
3) Здалося хлопчині: палають земля і жита, Коричневий дим над дніпровськими світлими кручами.
– Ти хто – українець?! – чужинець пита.
– Сказав би, та руки скручені!.. (А.Кичинський).
4) Осіння ніч... Коротка, як і влітку...
– Ніщо не вдієш, дівчино, прощай!
– Я буду ждати. Повернешся ти швидко?
Я буду вірною!.. Не забувай!.. (Л.Мосендз).
3. Вибираю місце поблизу старих коряг, чіпляю на гачок велику чорну п'явку... і кажу другові-приятелю:
– На, закидай під отой корч.. Тільки не лови гав, бо окунь тут здоровий і може вудку викрасти.
Не встиг я наживити другого гачка, коли чую:
–Ой!
– Що там таке? – питаю.
– Ой, почепилося щось важке!..
Підбігаю, хочу взяти з його рук вудочку, але він не дає.
– Почекай, – кричить, – дай я сам!
– Так ти не спіши, – раджу йому, – томи рибу, але не пускай під корч, бо заплутаєтесь і обірветься.
Не скажу вже – дійшла моя порада до його свідомості чи не дійшла, але він зробив якийсь одчайдушний ривок, – і здоровенний окунище, описавши в повітрі кульбіту, гепнувся біля його ніг на пісок.

(Ф.Маківчук).

4. **Оксана.** Се ти, Степане? Бач, мені приснилось, що місяць ясно-ясно засвітив у батьковім садочку... **Степан.** Місяць, люба? Се дивно, бо якраз на тебе сонце! **Оксана.** Що ж, може, там ясніше світить місяць, ніж ти та сонце... **Степан.** Не журись, Оксано, ось хутко знов побачим, як там світить і сонечко, і місяць на Вкраїні. **Оксана.** Се ж як? Хіба умру? Тоді запевне душа полине... **Степан.** Бог з тобою, люба! Чи я ж би про таке тобі казав? Надумав я поїхати з тобою в гостину до твоїх. **Оксана (іронічно).** Велике диво, що ти надумав! Цар думки заверне. **Степан.** Цар пустить. Вже ж тепер на Вкраїні утихомирилося. **Оксана (гостро).** Як ти кажеш? Утихомирилось? Зломилася воля, Україна лягла Москві під ноги, се мир по-твоєму – ота руїна?.. А я дивую, ти з яким лицем збираєшся з'являтися на Вкраїні! Сидів-сидів у запічку московським, поки лилася кров, поки змагання... велося за життя там, на Вкраїні, – тепер, як „втихомирилось”, ти їдеш... (Леся Українка).

Невласне пряма мова

Завдання І.

Прочитайте уривки з художніх творів. Визначте, в яких із них є невласне пряма мова. Поясніть її особливості.

1. ...Потім Андрюша підходить до мене й наївно-печально каже:
– Слухай, друже! Одпусти мене! Я:
– Куди? Андрюша:
– На фронт. Я більше не можу тут.
Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає "своє право" купатися в калюжах крові?
Тоді я кричу:

– Ви забуваєтесь! Чуєте? Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю (М.Хвильовий).

2. ... Я наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: "Не плач, не все пропало. Ще у нас будуть...". А, підлість. Як може родитися така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може бути... се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий?.. Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Яка-то вона тепер, моя маленька донечка! Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? ... Я наріваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату... Я обкладаю її цвітом яблуні з усіх боків, засипаючи тими квітами, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина (М.Коцюбинський).

3. Дивлюсь і слухаю... Тоді чую якийсь гамір великий, якийсь далекий шум і рев, наче повинь іде... Бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу, щоб збудивсь малий і великий, щоб до праці метнувся усякий, щоб не було на рятунок пізно, – бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу! Гать будуйте кріпку і високу, щоб нас море грізне не залляло, щоб ми у багні не застрягли та щоб внуки дідів не прокляли, що не вміли краю боронити; гать будуйте кріпку і високу!.. Чую гам, і шум, і рев скажений (Б.Лепкий).

4. В його голосі дзвеніла урочиста впевненість. Він говорив про себе. Він говорив про свою вірність. Хай усі покинуть Його, Ісуса, тільки він, Петро, лишиться вірним йому до кінця! Тільки він не продасть, не зрадить, не зречеться Його! Він ладен іти з Ним разом на голод, на вигнання, навіть на смерть! Він, Петро, – камінь! Він лишиться твердий, як камінь. І Ісус дивився на цього рвучкого чоловіка, немов бачив його вперше, і мовчав. Мовчав довго!.. Потім обережно урвав мовчання і неквапливо сказав: – Правдиво кажу тобі, Петре, що сьогодні півень не проспівав тричі, як ти тричі зречешся мене (В. Петров).

5. Щоправда, коли б сьогодні хтось нагадав про це Петрові, він з обуренням рішуче заявив би, що він завжди з огидою ставився до приязної посмішки Юди, завжди ненавидів солодкувату його послужність, і якщо їх і бачили разом, коли вони вдвох пили вино і їли овечий сир, то це він зробив тільки для того, щоб не спускати ока з Юди, в якому він від самого початку вчував зрадника. І Петро, говорячи так, примружив би очі, хитро поглядаючи на співрозмовника з-під чорних навислих брів. Він щиро вірив би в сказане і здавався б собі дуже, дуже обачним, проникливим і надзвичайно обережним (В. Петров).

6. Чи не має цей несамолюбивий хаотичний Петро рації? Може, й справді він не вірить? Але якщо він не вірить, то чому ж він іде разом з іншими, з Ісусом, разом з ним же, таким бурхливим і рвучким Петром, іде вперед назустріч своїй хисткій і непевній долі і, може, навіть назустріч своїй загибелі? (В.Петров).

7. „Несталий...” Хіба для них він може бути сталий? Хіба вони можуть забути про те?.. І потім це українство, що воно їм. Їм, для яких не було ні Солониці, ні Берестечка, ні Полтави, ні навіть Крут! Для яких уся історія – тільки вічна боротьба клас... Ах, які вони все ж таки доктринери!..” (Б.Антоненко-Давидович).

Цитата

Завдання І.

Перепишіть, поясніть розділові знаки при цитатах. Визначте випадки, коли цитати подано у вигляді прямої мови, а коли – непрямої.

1. Польський часопис у Варшаві у статті К.Тепліца обережно, та все ж досить виразно зазначив, що Довженкові „не дали розвинути повністю”, що його змусили замовчати і що „великий поет України, творець мистецтва так сильно національного, що аж вселюдського, замовк у половині слова, залишаючи, однак, по собі кілька творів, які назавжди залишаться в історії фільмового мистецтва як явище неповторне і велике” (Ю.Лавріненко). 2. Тадей Рильський ... постійно жив у селі Романівка, де одружився з простою селянською дівчиною, оставшись на все життя вірний ідеї „прекрасної авантюри своєї молодості” (М.Рильський). 3. Лятуринська – це втілена в творчість історична пам'ять

народу і „органічно зв'язана з національно-народною творчістю” (Олег Ольжич). 4. Сам письменник [Улас Самчук] якось твердив, що йому доля судила „бачити, чути й переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом життя одної людини” (Г.Костюк). 5. Ніколи не забуду резюме проф. В. Сімовича, який ... сказав про неї [повість "Старший боярин"] таке: „Від часів Гоголя українська природа не найшла величнішого поета, ніж Тодось Осьмачка” (Ю.Стефаник). 6. Сергій Єфремов не вагався написати про Осьмачку таке: „Суворий, дійсно біблійної простоти дух, якась нерозгадана глибіння образів і разом блискуча народна мова та епічний стиль дум з чисто народними способами виражають з поезії Осьмачки” (Ю.Стефаник). 7. Відомий літературознавець Юрій Бойко зауважив: „Оксана Лятуринська є поетка Божою ласкою, і тільки жалюгідні еміграційні умови винні в тому, що вона досі не стала славною і широко знаною ... скрізь” (П.Кононенко). 8. У книжці писанок і поезій „Великодній передзвін” авторка (Лятуринська) зауважувала: „Писанка наш предківський карб, мов жива, конче мусить промовляти, як із давен-давна, до кожного з нас про весну, про онову, про перемогу добра і світла” (П.Кононенко). 9. Чи не два десятиліття тому переповіли мені фразу відомого поета: він засуджував Ліну Костенко за непримиренність, за небажання йти на найменші компроміси з видавцями (В.Базилевський). 10. Хтось говорив, що рецензувати поезію, значить цитувати її (В. Симоненко). 11. А щоб пізнати поета, радив колись мудрий Гете, треба піти в його країну (І.Дзюба). 12. Жан-Поль Сартр пише, що людина стала цілком вільною і мусить сама себе вигадати та вирисувати собі значення свого життя, бо тільки їй призначено визначити свою власну сутність та істотність (О. Черненко).

Завдання II.

Знайдіть речення, в яких чуже мовлення передається більш-менш дослівно, відтворюється в загальних рисах.

1. Автор першої української граматики О.Павловський підкреслює, що треба негайно записати зразки живої української мови, бо скоро вона відіме. Проте мова українська подолала всі перешкоди, збереглася і розцвіла пишним квітом (М.Грушевський). 2. Адже не даремно образно кажуть про словник, що це світ, розташований за алфавітом (Л.Паламарчук). 3. На думку В.Ужченка, фразеологізми – іскрометні скарби мовної образності – передають найтонші відтінки душевних порухів, обарвлюють висловлене в національний колорит (3 книги). 4. Г.Бейль казав, що мова – це остання твердиня волі, а творчість – єдина, непідвладна відчуженню. Мова – останнє пристановище волі. Це її в слово закував Т.Шевченко (П.Мовчан). 5. Михайло Коцюбинський володіє, як вважала дослідник Людмила Старицька-Черняхівська, великим достоїнством, яке властиве справжнім митцям, – оригінальним стилем. Його стиль – не тільки мистецький і витончений, але він має свій особливий характер, властивий лише йому, що характеризує його як українського письменника (Є.Федоренко). 6. А.Шамрай стверджував, що в творчості В.Винниченка ніби синтезується досягнення в царині повістярської літератури початку ХХ століття (Г.Костюк). 7. Кажуть, що своїми крилами, опущеними донизу, веселка забирає воду з річок і ставків (3 газети).

Завдання III.

Введіть у речення цитати за допомогою слів автора, поставте відповідні розділові знаки.

1. Все життя гумористом! Господи! Збожеволіти можна від суму! (Остап Вишня).
2. То ми зараз і питаємо, хто ж тоді є письменником нашої обдертої і поневоленої України? І відповімо – знову-таки Винниченко. Він найбільший між усіма нашими прозаїками і найбільший письменник гайдамацьких нащадків! Він стоїть на порозі 20-х років цього сторіччя – кидає тінь від своєї постаті аж до наших днів (Т.Осьмачка).
3. Письменнику треба знати фарби, як і художникові; а для цього треба бути художником. Це б йому багато допомагало розбиратися в загальній кольоровій стихії і сприяло б

утворенню гармонійного цілого з психологією моменту дії. Так би мовити, щоб фарби приходили на допомогу слову (М.Коцюбинський). 4. Поведінка – це дзеркало, в якому кожен показує своє обличчя (Г.Гете). 5. Розумні люди говорять тому, що мають що сказати, дурні – тому, що їм хочеться щось сказати (Платон). 6. Лінощі – це звичка відпочивати раніше, ніж людина втомилася (Ж. Ренар). 7. Мало хто жалкує, що сказав мало, але багато хто жалкує, що сказав багато (Ж. де Лабрюйєр). 8. Людині потрібно два роки, щоб навчитися говорити, і 60 років, щоб навчитися тримати язик за зубами (Л.Фейхтвангер). 9. Лірична пісня – це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії і завітчане людськими надіями, це незміряна, воістину народна любов до своєї дідизни і ненависть до її ворогів, це достойна людська гідність і людське страждання, це стихійний блиск селянської коси над одичалою панською головою, і квиління чайки-небоги над тяжким шляхом життя, і чиста сльоза на віях дівочих, це муки матері на чужій землі і цнотлива вечірня усмішка на устах нареченої (М.Стельмах). 10. Довженко пише в „Автобіографії” про те, що сталося з ним після випуску „Землі”: „Радість творчого успіху була жорстоко подавлена страховинним... фейлетоном Дем’яна Бедного... Я буквально посивів і постарів за кілька днів. Це була справжня психічна травма. Спочатку я хотів був умерти” (Ю.Лавріненко). 11. „З любов’ю до народної творчості я, здається, і вродився”, – пише М. Рильський у нарисі „Із спогадів” (Ю. Лавріненко). 12. У своєму споміні В.Сосюра пише: „Приїхав 3-й гайдамацький полк, розстрілює козаків, роззброює, як це впливає на київського хлопця, що, начитавшись Гоголя й Кашенка, змалку марив громовими образами козачими. А тут вона жива: Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинками, зацвіла земля козацькими шликами!.. І записався я в цей полк...” (В.Тришко).

ОСНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПУНКТУАЦІЇ

1. Поняття про пунктуацію. Під пунктуацією переважно мають на увазі систему загальноприйнятих правил уживання додаткових письмових знаків (розділових знаків), які служать для членування тексту відповідно до його синтаксичних, смислових або інтонаційних особливостей.

Здебільшого пунктуацію відносять тільки до правописних норм, залишаючи її розгляд поза сферою граматики. Пунктуацію слід розглядати в трьох аспектах: 1) пунктуація – система загальнообов’язкових графічних позаалфавітних знаків, призначенням яких є графічна організація і членування писемного тексту; 2) пунктуація – сукупність правил, кодифікувальних норм пунктуаційного оформлення писемного тексту; 3) пунктуація – розділ мовознавства, який вивчає закономірності системи пунктуаційних знаків, їхні функції та норми вжитку; досліджує особливості пунктуації як цілісної системи.

У пунктуації слід розрізняти два аспекти: те, що стосується читача, і те, що стосується пишучого. Пунктуація виступає засобом, за допомогою якого пишучий виражає певні значення і відтінки, котрі він вкладає в своє писемне висловлення, а читач, бачучи пунктуаційні знаки в написаному тексті, на їх підставі сприймає виражені ними значення і відтінки. У силу цього вимоги і для читача, і для пишучого повинні бути однакові і мають ґрунтуватися на тотожних теоретичних засадах.

2. Основні принципи української пунктуації. Сучасна українська пунктуація ґрунтується на трьох визначальних принципах: 1) структурному; 2) ритмо-мелодійному; 3) смислового.

2.1. Структурний принцип. Вихідною позицією *структурного* принципу виступає значущість розділових знаків як показників граматичного членування речення.

Цей принцип забезпечує сучасній пунктуації стійкість, загальноприйнятність і загальнообов'язковість. Структурно-граматичні розділові знаки мають найбільшу соціальну значущість. До їх числа належать: крапка, яка фіксує кінець речення; розділові знаки на межі предикативних частин складного речення; розділові знаки, які виступають показниками різноманітних ускладнювачів простого речення (вставні і вставлені слова, словосполучення і речення; звертання; сегментовані конструкції; вигуки; однорідні члени речення; відокремлені члени речення). Жоден зв'язний текст не може обійтися без структурних розділових знаків, пор.: *В соняшника були роки і ноги. Було тіло шорстке і зелене* (І.Драч). *Не диво, що ті дуже різнобарвно одягнені люди, повні багатих прикрас, їх м'яка мова, їх звичай одразу полонили моє дитяче серце* (В.Вовк). *Сидить у човні посеред води старий Нечуйвітер, жде улову, в свої ятері чи, може, куняє* (О.Гончар). *Ішли без охоти, працювали ще неохотніше, лопати грузли в беручкій глині, в землі, що відложилася після уночнішнього туману* (Г.Косинка) та ін.

Структурні розділові знаки ділять речення на формально значущі частини поза відношенням до їх конкретного лексичного наповнення: виділення підрядних частин; розмежування частин безсполучникового складного речення; фіксація синтаксичної однорідності; виділення постпозитивних означень; позначення кінця речення. Структурні розділові знаки – це фундамент всієї пунктуації, поза ними вона втрачає свою цілісність і кодифікованість. Структурні розділові знаки регламентовані у своєму вжитку, їх використання є стійким, максимально співвідносячись з логічним і смисловим членуванням речення.

2.2. Смисловий принцип. *Смислові* розділові знаки своєю значущістю спрямовані у вичленування смислових компонентів. Часто смислова і структурна значущість компонентів збігаються, і в такому разі розділовий знак є подвійно мотивованим: *Лейтенантова шабля ударила гостряком у ліву руку Остюка, якою він тримав повід, пробила долоню, пройшла товстий ремінний пояс, кожушок, френч, сорочку – і потрапила в кістку* (Ю.Яновський). *Це була страшенна душевна катастрофа, абсолютне й незрозуміле спустошення його істоти, тим більше дивне, що воєнні обставини загалом не сприяють поглибленню особистих переживань, а зокрема, в справах кохання роблять людей вельми легковажними* (В.Підмогильний). У таких реченнях коми вживаються для розмежування смислових компонентів єдиної структури – складного або простого ускладненого речення, тобто вони вичленовують окремі компоненти смислової організації речення.

Подібну функцію можуть виконувати і тире, і двокрапка: *Неначе за вічну провину судилось людині оце: побачити щастя у спину, а горе своє – у лице* (Л.Талалай). *Бувають дивні на землі діла – Серед зими черешня зацвіла* (Д.Павличко). *Защебетав соловейко – пішла луна гаєм* (Т.Шевченко).

2.3. Ритмо-мелодійний принцип. *Ритмо-мелодійні* розділові знаки ґрунтуються на відображенні пунктуаційними засобами відповідних інтонаційних модифікацій: крапка ставиться на місці великого зниження голосу і тривалої паузи; відповідно вживаються знак питання і знак оклику, інтонаційне тире, три крапки і под. Наприклад, звертання можна виділити комою, але підвищена емоційність зумовлює й інший розділовий знак – знак оклику. Інколи вибір розділового знака повністю залежить від інтонації. У такому разі інтонаційний принцип діє як визначальний, як основний.

Домінуючими у пунктуації виступають структурні й смислові закономірності внутрішньореченнєвого членування, пор.: *О пісне! Ти – плескіт рік, ти – переливи мідні...* (М.Рильський). *Необхідно, щоб виховання дітей, любов і повага до дітей, вимоги до них і дружба з ними, – щоб усе це було самою суттю вашого духовного життя, мій друже* (В.Сухомлинський).

Структурний, смисловий та ритмо-мелодійний принципи пунктуації діють у єдності.

3. Функції розділових знаків. За своїм призначенням у реченні всі розділові знаки можна поділяються на : 1) *відокремлювальні* і 2) *видільні*. *Відокремлювальними* знаками є майже всі розділові знаки. *Видільні* знаки є знаками парними: дві коми, два тире, дві дужки.

Розділовим знакам притаманні *спільні / часткові* функції. *Спільна* функція відображає особливості реального призначення пунктуаційних знаків щодо відчленування / вичленування тексту на всіх його рівнях, а *часткова* функція вказує на конкретні граматичні і / або смислові закономірності відчленування / вичленування пунктуаційними знаками синтаксичних одиниць або частин тексту.

Водночас кожний розділовий знак може мати спеціалізоване призначення з метою виділення того чи іншого реченнєвого компонента. Актуалізований вжиток розділових знаків окреслює частково-актуалізувальну функцію (переважно спостерігається при парцелюванні, сегментації одиниць).

Пунктуаційні елементи у своїй сукупності охоплюють також функцію поєднання, з'єднування частин. Остання є супровідною щодо вичленування / відчленування (пор. випадки вжитку тире між підметом і присудком). Супровідною є і функція попередження, яка властива тим розділовим знакам, які можуть бути парними і непарними (!; ? тощо). Щодо функції попередження, то слід нагадати специфічне використання знака питання і знака оклику в іспанській пунктуації: вони виступають як парні знаки? і ¡!, перший (лівобічний) елемент яких – у перевернутому вигляді – ставиться перед текстом (першим словом) питального або окличного речення як попереджувальний, другий – у звичайному вигляді – як позиція граничного знака, речення. Поряд з функцією попередження розташована також супровідна функція повторного попередження (нагадування). До таких зразків вжитку пунктуаційних знаків слід віднести використання лапок у XIX ст. при цитуванні, коли лапки вживалися щоразу на початку речення або абзацу, інколи навіть на початку кожного друкованого рядка.

Функції з'єднування (поєднання) частин, попередження, нагадування належать до супровідних виявів спільної функції всіх пунктуаційних елементів – вичленування / відчленування. Сюди ж належить функція розподілу, що полягає в такому графічному членуванні тексту, при якому використання різнотипних пунктуаційних засобів – скріплюється спільною схемою, за можливості урізноманітнити використовувані елементи за рахунок друкарських та орфографічних. У такому випадку пунктуаційні елементи зливаються в єдине ціле і набувають стійких ознак відтворюваності – основного елемента ідіоматичності. Окремий розділовий знак у такому разі втрачає свою окремішню семантику і виступає одним із показників загальнопунктуаційної цілісності (пор. пунктуаційні комплекси при оформленні прямої мови; пунктуаційно-орфографічні цілісності при вставлених конструкціях і под.).

Одним із часткових виявів розчленування можна вважати функцію розподілу. Це пунктуаційно-орфографічний комплекс, який уможлиблює відокремлення кожної репліки в драмі і введення слів автора як додаткових елементів, що відображають особливості немовленнєвого контексту.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Завдання I.

Проаналізуйте використання розділових знаків. Визначте провідні принципи вживання розділових знаків.

НОВЕ ЖИТТЯ СТАРОЇ ШКОЛИ

19 вересня 1991 року було відроджено найславніший навчальний заклад, який колись існував на території України – Києво-Могилянську академію. Ще у XVII ст. він був потужним центром розвитку освіти, науки, культури, оберегом історичної пам'яті та

духовності нашого народу. У стінах Академії вперше була вихована і сформована національна, політична, духовна та культурна еліта України.

А починалася Могилянка з Братської школи, заснованої 1615 року за заповітом знатної шляхтянки Галки Гулевичівни. Школа розвивала освітні ідеї, започатковані в Острозькій академії 1576 – 1636. Невдовзі вона здобула статус колегіуму 1632, а ще через чверть століття стала академією.

1817 року рішенням Священного Синоду її було перетворено на Духовну академію, і в такому статусі вона проіснувала до 1919 року.

Академія, найдавніший вищий навчальний заклад не лише України, а й усієї Східної Європи, виховала в своїх стінах найвидатніших людей того часу. Стіни цього навчального закладу пам'ятають усіх гетьманів України, філософів Г.Сковороду, Ф.Прокоповича, філологів та поетів М.Смотрицького, К.Саковича, композиторів М.Березовського та А.Веделя, істориків П.Симоновського, М. Бантиш-Каменського та ін.

Сьогодні академія є сучасним університетом, який увібрав у себе найкращі досягнення як минулого, так і сучасного. Основою навчального процесу є північноамериканська та європейська система вільного творчого вибору, адаптована до вітчизняного ґрунту, з урахуванням потреб і специфіки нашої країни (І.Белишко).

Завдання II.

Прочитайте текст, визначте функції розділових знаків.

ЛІТОПИСЕЦЬ ТРИВОГ І НАДІЙ

Широко відомо, що літописання становило собою одну з найяскравіших ланок літературного набутку нашого народу. Жодна інша європейська країна (за винятком Візантії) не мала такої блискучої історіографічної спадщини, репрезентованої цілою плеядою визначних імен. І серед них Нестору належить чільне місце.

У нашій уяві образ літописця здебільшого вимальовується у вигляді мудрого старця – сивоволосого, з опасистою бородою, – що в тиші келії, відгородженої від життя монастирським муром, добро і зло сприймаючи байдуже, складає беззастережний і вільний від емоцій „ізвіт нащадкам”. Та Нестор аж ніяк не пасує до такого еталона. Він не був спокійним та байдужим спостерігачем того, що відбувалося довкола нього. Бути ченцем до середньовіччя зовсім не означало відгородитися від світу. Київські монахи брали активну участь у тогочасному житті. Вони засновували бібліотеки, навчальні заклади, шпиталі та інші структури, націлені на забезпечення тих чи інших суспільних потреб, насамперед, у сфері духовного життя.

Отож, „Повість временних літ” – зовсім не холодний ізвіт наступним поколінням, а твір письменника з гострим темпераментом та емоційним обдаруванням. Це літописне зведення, написане майже десять століть тому, для нас – глибока, незапам'ятна старовина, але для громадян Київської Русі то була книга про сучасність і сучасників (М.Брайчевський).

Завдання III.

Перепишіть текст, визначте принципи використання розділових знаків.

ПЕРУНОВЕ ПРОКЛЯТТЯ

... Тіло Перунового жерця стрімголов полетіло з кручі, широко розкидаючи руки, немов у останнє власною кров'ю... кроплячи своїх вершників.

Рев ошалілого від насолод і знищення натовпу злився з тріскотінням вогню. Полум'я охопило Перунів храм. Вогнений язик висунувся з-під стріхи. Лизнув різьблений, дубовий гзимс, немов пробуєючи свою здобич. І уже нестримно, квапливо ковтав, швидко та часто облизуючись, як голодний пес смачну поживу.

Раптом з оглушуючим гуркотінням завалився дах Перунового храму, обсипаючи люд дощем іскор. Натовп витверезився. І несподівано стало жаль старої святині. Кожний

звик до неї з дитячих літ. І порожнеча на Перуновому холмі відбилась у серці болісною раною (Н.Королева).

СХЕМИ АНАЛІЗУ

I. СХЕМА АНАЛІЗУ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

1. Виписати словосполучення.
2. Початкова форма.
3. Структурний тип:
просте;
складне;
комбіноване.
4. Лексико-граматичні типи:
за морфологічним вираженням головного компонента:
дієслівне;
субстантивне;
ад'єктивне;
адвербіальне;
за морфологічним вираженням головного та залежного компонентів:
дієслівно-субстантивне;
дієслівно-ад'єктивне;
дієслівно-адвербіальне;
дієслівно-інфінітивне;
субстантивно-субстантивне;
субстантивно-ад'єктивне;
субстантивно-адвербіальне;
субстантивно-інфінітивне;
ад'єктивно-субстантивне;
ад'єктивно-адвербіальне;
ад'єктивно-інфінітивне;
адвербіально-субстантивне;
адвербіально-інфінітивне;
адвербіально-адвербіальне;
5. Структурна схема (символічний запис).
6. Графічна схема.
7. За граматичним значенням (синтаксичними відношеннями):
атрибутивні;
апозитивні;
об'єктні;
суб'єктні;
доповнювальні (комплетивні);
обставинні.
8. За типом прислівного підрядного зв'язку:
узгодження:
 - 8.1.1. повне / неповне
 - 8.1.2. власне граматичне / смислове / умовно-граматичне / асоціативно-граматичне;
 - 8.2. кореляція:
 - 8.2.1. повна / неповна;
 - 8.3. керування:

- 8.3.1. безпосереднє / посереднє;
- 8.3.2. сильне / напівсильне / слабке;
- 8.3.3. варіативне / неваріативне;
- 8.4. прилягання:
 - 8.4.1. власне прилягання;
 - 8.4.2. відмінкове прилягання;
 - 8.4.3. безприйменникове / прийменникове.
- 9. Граматичні засоби зв'язку:
 - 9.1. форма слова;
 - 9.2. прийменник;
 - 9.3. співположення.

- 1. Поставте словосполучення у початковій формі.
- 2. За кількісно-структурним принципом: просте чи складне (якщо складне, то вичленувати прості словосполучення).
- 3. За лексико-граматичним принципом (за морфологічним вираженням): а) основного (головного, стрижневого) компонента: субстантивне, ад'єктивне, прономінативне, вербальне, адвербіальне; б) головного та залежного компонентів: субстантивно-субстантивне, ад'єктивне, інфінітивне, адвербіальне; вербально-субстантивне, інфінітивне, адвербіальне тощо.
- 4. За типом семантико-синтаксичних відношень між поєднуваними компонентами: суб'єктне, доповнювальне (комплетивне), об'єктне, атрибутивне, апозитивне, обставинне тощо.
- 5. За типом синтаксичного підрядного зв'язку: а) керування – 1) сильне / напівслабке / слабке; 2) безпосереднє / опосередковане; 3) варіативне / неваріативне (за здатністю керувати однією чи кількома формами); б) узгодження – повне / неповне; формально-граматичне, смислове, асоціативне; в) кореляція – повна / неповна; г) прилягання (власне прилягання / відмінкове прилягання).
- 6. За способом вираження граматичного значення: за допомогою а) флексії, б) порядку компонентів, в) прийменника і флексії, г) прийменника, г) за змістом, д) наголосом.

II. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО НЕУСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

- 1. За метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне, бажальне, умовне, ймовірне, переповідне.
- 2. За емоційно-експресивним забарвленням: окличне чи неокличне.
- 3. За характером вираження відношення до дійсності: стверджувальне, заперечне чи стверджувально-заперечне.
- 4. За членованістю: членоване чи нечленоване.
- 5. За способом вираження предикативності: односкладне чи двоскладне (якщо односкладне, то: означено-, неозначено- чи узагальнено-особове; безособове; інфінітивне; генітивне; номінативне; вокативне).
- 6. За поширеністю: поширене чи непоширене (якщо поширене, то чим: прислівними поширювачами (другорядними членами) чи приреченнєвими (детермінантами)).
- 7. За наявністю / відсутністю необхідних членів для розкриття його змісту: повне, неповне (контекстуальне чи ситуативне), еліптичне, парцельоване, обірване.
- 8. За ускладнювальними компонентами: ускладнене чи неускладнене.
- 9. Назвати предикативну основу (якщо наявна, то: групу підмета, групу присудка двоскладного речення; групу єдиного головного члена односкладного речення).
- 10. Характеристика головних і другорядних членів: а) підмет - 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений); 2) за морфологічним вираженням;

3) за місцем розташування щодо присудка (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом синтаксичного зв'язку з присудком (координація, співположення, співв'яз); б) присудок – 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений (дієслівний чи іменний), складний (двох-, трьох- чи чотирьохчленний); 2) за морфологічним вираженням: за місцем розташування щодо підмета (препозитивний, постпозитивний); 4) за типом синтаксичного зв'язку з підметом (координація, співположення, співв'яз); в) єдиний головний член односкладного речення – 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений), 2) за морфологічним вираженням; г) додаток – 1) за структурою (простий чи складений); 2) та морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) прямий чи непрямий; г) означення – 1) за поширеністю (поширене чи непоширене); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивне / постпозитивне); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) за узгодженістю / неузгодженістю з головним компонентом (узгоджене чи неузгоджене); д) прикладка – 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за типом підрядного зв'язку; е) обставина – 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) за значенням; є) детермінант – 1) за поширеністю (поширений чи непоширений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо предикативної основи; 4) за типом синтаксичного зв'язку.

III. СХЕМА АНАЛІЗУ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

1. За метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне, бажальне, умовне, ймовірне, переповідне.
2. За емоційно-експресивним забарвленням: окличне чи неокличне.
3. За характером вираження відношення до дійсності: стверджувальне, заперечне чи стверджувально-заперечне.
4. За членованістю: членоване чи нечленоване.
5. За способом вираження предикативності: односкладне чи двоскладне (якщо односкладне, то: означено-, неозначено- чи узагальнено-особове; безособове; інфінітивне; генітивне; номінативне; вокативне).
6. За поширеністю: поширене чи непоширене (якщо поширене, то чим: прислівними поширювачами (другорядними членами) чи приреченнєвими (детермінантами).
7. За наявністю / відсутністю необхідних членів для розкриття його змісту: повне, неповне (контекстуальне чи ситуативне), еліптичне, парцельоване, обірване.
8. За ускладнювальними компонентами: ускладнене чи неускладнене (якщо ускладнене, то чим: однорідними членами речення; відокремленими другорядними членами речення; вставними чи вставленими компонентами, звертаннями; уточнювальними елементами).
9. Назвати предикативну основу (якщо наявна, то: групу підмета, групу присудка двоскладного речення; групу єдиного головного члена односкладного речення).
10. Характеристика головних і другорядних членів: а) підмет – 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо присудка (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом синтаксичного зв'язку з присудком (координація, співположення, співв'яз); б) присудок – 1) за структурою (простий (неускладнений чи ускладнений), складений (дієслівний чи іменний), складний (двох, трьох чи чотирьохчленний); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо підмета (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом

синтаксичного зв'язку з підметом (координація, співположення, співв'яз); в) додаток – 1) за структурою (простий чи складений), 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) прямий чи непрямий; г) означення – 1) за поширеністю (поширене чи непоширене); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивне / постпозитивне); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) за узгодженістю / неузгодженістю з головним компонентом (узгоджене чи неузгоджене); г) прикладка – 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за типом підрядного зв'язку; д) обставина – 1) за поширеністю (поширена чи непоширена); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо означуваного (головного) компонента (препозитивна / постпозитивна); 4) за типом підрядного зв'язку; 5) за значенням; е) детермінант – 1) за поширеністю (поширений чи непоширений); 2) за морфологічним вираженням; 3) за місцем розташування щодо предикативної основи; 4) за типом синтаксичного зв'язку.

Якщо просте речення ускладненого типу, то ускладнювальні компоненти аналізуються за такою схемою:

а) однорідні члени – 1) вказати кількість рядів; 2) які члени речення виступають однорідними; 3) за структурою; 4) за морфологічним вираженням; 5) за поширеністю; 6) за місцем розташування щодо означуваного компонента (назвати його, якщо це узагальнювальний елемент, то вказати, яке поняття означає (широке родове, найближче родове, ціле в його відношенні до складників); 7) за типом синтаксичного зв'язку з означуваним і між собою;

б) відокремлені члени – 1) за поширеністю; 2) за місцем розташування щодо головного компонента (препозитивний / постпозитивний); 3) за морфологічним вираженням; 4) за типом синтаксичного зв'язку; 5) назвати умови і засоби відокремлення;

в) уточнювальні члени – 1) за поширеністю; 2) за місцем розташування щодо уточнюваного (назвати і вказати, яке поняття він виражає); 3) за морфологічним вираженням; 4) за типом синтаксичного зв'язку; 5) назвати умови і засоби відокремлення;

г) вставні й вставлені компоненти – 1) за структурою (за обсягом); 2) за значенням; 3) за способом включення в основне речення (сполучниковий чи безсполучниковий); 4) за місцем у реченні;

г) звертання – 1) за структурою; 2) за емоційним забарвленням; 3) за способом вираження; 4) за поширеністю; 5) за місцем у реченні.

IV. СХЕМА АНАЛІЗУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

I. Визначити тип речення за метою висловлювання (розповідне / питальне / спонукальне / бажальне / умовне / ймовірне / переповідне).

II. За емоційно-експресивним забарвленням (окличне / неокличне).

III. За характером відношення до дійсності (стверджувальне / заперечне / стверджувально-заперечне).

IV. Встановити тип речення за наявністю / відсутністю сполучникових засобів (сполучникове / безсполучникове).

V. Якщо сполучникове, то сурядне чи підрядне.

VI. Послідовність аналізу речень із сурядним типом зв'язку:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

2. Семантико-синтаксичні відношення між частинами.

3. Засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, видо-часові, способові форми дієслів-присудків чи головних членів, лексичні засоби тощо).

4. Порядок частин.

5. Аналіз кожної предикативної частини за схемою простого речення.

6. Пунктуація.

VII. Послідовність аналізу речень із підрядним типом зв'язку.

1. За кількістю частин (двокомпонентне / багатоконпонентне) (виокремити кожну з них і назвати, кваліфікуючи його за значущістю: головна / підрядна).

2. Тип синтаксичного зв'язку між частинами (прислівний, прислівно-кореляційний, детермінантний, детермінантно-кореляційний).

3. Позиція підрядної частини щодо головної (до чого стосується підрядна частина: до одного члена речення чи словосполучення чи до всього змісту головної, і визначення на основі цього типу структурної взаємодії – розчленованої / нерозчленованої структури).

4. На яке питання відповідає підрядна частина.

5. Вид підрядної частини.

6. Засоби поєднання підрядної та головної частини.

7. Місце підрядної частини в складнопідрядному реченні.

8. Аналіз кожної частини (головної та підрядної) за схемою простого речення.

9. Пунктуація.

VIII. Послідовність аналізу речень із сурядністю та підрядністю:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

2. Частини речення із сурядним типом взаємовідношень, засоби їх поєднання.

3. Змістові відношення між сурядними частинами.

4. Кваліфікація підрядних частин і встановлення їх зв'язку з головною.

5. Місце підрядної частини в складнопідрядному реченні.

6. Аналіз кожної частини за схемою простого речення.

7. Пунктуація.

XI. Послідовність аналізу речень із безсполучниковим типом зв'язку:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

2. Кваліфікація зв'язку між частинами та їх змістових відношень (однотипні / різнотипні).

3. Засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами безсполучникового речення.

4. Аналіз кожної частини за схемою простого речення.

5. Пунктуація.

XI. Послідовність аналізу речень із сполучниковим / безсполучниковим зв'язком:

1. Кількість частин (виокремити кожну з них і назвати).

2. Частини речення, поєднані сурядним зв'язком, аналізуються за схемою розбору складносурядного речення: а) змістові відношення між частинами; б) засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, видо-часові, способові форми дієслів-присудків, лексичні засоби тощо); в) порядок частин (вільний / фіксований); г) аналіз кожної частини за схемою простого речення.

3. Частини, поєднані підрядним зв'язком, аналізують за схемою розбору складнопідрядного речення: а) тип зв'язку частин; б) позиція підрядної частини щодо головної; в) на яке питання відповідає; г) вид підрядної частини; г) засоби поєднання підрядної і головної частин; д) місце підрядної частини щодо головної в складнопідрядному реченні; е) аналіз кожної частини (головної та підрядної) за схемою простого речення.

4. Частини, поєднані безсполучниковим типом зв'язку, розглядаються за схемою розбору безсполучникового речення: а) змістові відношення між частинами, б) засоби вираження змістових і синтаксичних зв'язків між частинами (сполучники, видо-часові, способові форми дієслів-присудків, лексичні засоби тощо), в) аналіз кожної частини за схемою простого речення.

5. Пунктуація.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ ІЗ СИНТАКСИСУ

1. Синтаксис української мови як учення про будову словосполучень, речень і складного синтаксичного цілого в сучасній українській літературній мові.
2. Синтаксичне слово, словосполучення і речення як основні одиниці синтаксису. Речення і судження. Члени речення і члени судження.
3. Предикативність, модальність, часова віднесеність, відносна змістова, граматична та інтонаційна завершеність як ознаки речення.
4. Словосполучення як некомунікативна синтаксична одиниця. Розмежування вільних синтаксичних словосполучень і фразеологічних одиниць. Типи синтаксичних словосполучень.
5. Підрядні словосполучення. Підрядні словосполучення і способи вираження в них синтаксичних відношень – означальних, об'єктних, комплетивних (доповнювальних), обставинних, апозитивних тощо.
6. Типи підрядних словосполучень за морфологічною ознакою головного компонента: дієслівні, іменні, прислівникові.
7. Типи підрядного зв'язку в структурі простого словосполучення: узгодження (повне і неповне); кореляція (повна і неповна); керування (сильне, напівсильне і слабе); прилягання (власне, відмінкове).
8. Типи речень за метою висловлення: розповідні, питальні, спонукальні, бажальні, переповідні, умовні, ймовірні. Окличні речення як засіб вираження почуття.
9. Просте речення. Основи поділу речень на прості й складні. Двоскладні й односкладні прості речення.
10. Двоскладне речення. Підмет і присудок як головні члени двоскладного речення: їх відповідність членам судження.
11. Другорядні члени речення: їх роль у формуванні структури простого речення.
12. Підмет і способи його вираження.
13. Присудок. Простий присудок, його вираження. Ускладнені форми простого присудка.
14. Питання про іменний присудок з нульовою зв'язкою.
15. Складений присудок: іменний і дієслівний. Зв'язка як компонент складеного присудка, різні її типи.
16. Способи вираження іменного складеного присудка. Дієслівний складений присудок: характер, допоміжні слова в ньому. Ускладнені форми дієслівного складеного присудка.
17. Питання про складний присудок. Синоніміка різних форм присудка. Координація простого і складного присудка з підметом.
18. Додаток як синтаксичне вираження об'єкта. Прямий і непрямий додаток. Придієслівні й приіменні додатки.
19. Означення як синтаксичне вираження атрибута. Узгоджені й неузгоджені означення, способи їх вираження. Розмежування неузгоджених означень і додатків, залежних від іменників. Вираження неузгодженого означення сполученням слів.
20. Прикладка як особова форма означення. Місце прикладок та їх змістові функції щодо означуваного слова.
21. Обставини як синтаксичне вираження різних ознак і відношень дії або стану. Типи обставин за значенням і способом вираження їх окремими словами і сполученнями слів. Роль обставин у формуванні структури простого речення.
22. Односкладні речення. Поняття про односкладні речення. Характер єдиного головного члена в них.
23. Характеристика структурних типів односкладних речень: означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових, інфінітивних,

номінативних, вокативних, генітивних.

24. Неповні речення. Умови вживання неповних речень. Двоскладні й односкладні неповні речення, структурні різновиди та їх функції. Еліптичні речення.

25. Квазі-речення, типи їх за значенням і функціями.

26. Речення з однорідними членами. Способи вираження однорідних означень та їх відмінності від неоднорідних. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами. Синтаксична роль узагальнювальних слів і словосполучень.

27. Речення з відокремленими членами. Поняття про відокремлення. Основні умови відокремлення другорядних членів речення. Відокремлення означень. Узгоджені відокремлені означення. Дієприкметникові, прикметникові звороти як типи поширеного відокремленого означення; синонімічність названих зворотів і підрядних присубстантивно-атрибутивних речень. Неузгоджені відокремлені означення. Пунктуація при відокремлених означеннях. Відокремлення прикладок. Відокремлення обставин.

28. Вставні й вставлені компоненти. Типи вставних і вставлених компонентів за будовою і значенням.

29. Складне речення. Визначальні структурно-семантичні ознаки складного речення в сучасній українській мові. Змістова та інтонаційна єдність частин складного речення. Засоби зв'язку частин складного речення: сполучники, сполучні слова, інтонація, порядок частин, співвідносність форм дієслів-присудків тощо. Сурядність і підрядність у складному реченні. Перехідні випадки між сурядністю і підрядністю, між простими і складними реченнями. Шляхи утворення складного речення.

30. Складносурядні речення, їхня структура. Сурядні сполучники як один із засобів вираження синтаксичних і змістових відношень між компонентами складносурядного речення. Єднальні, протиставні й розділові сполучники. Змістові відношення між частинами складносурядного речення. Особливості пунктуації на межі частин складносурядного речення.

31. Складнопірядне речення. Синтаксичне значення термінів „головна частина" і "підрядна частина".

32. Місце підрядної та головної частин у складному реченні. Підрядні, що залежать від головної частини загалом або окремих його членів.

33. Функціональні типи складнопірядних речень. Характеристика їх у зв'язку з функцією підрядних частин. Складнопірядні речення нерозчленованого та розчленованого типу. Функціональне співвідношення другорядних членів речення й окремих типів підрядних речень.

34. Складнопірядне речення з кількома підрядними. Супірядність (однорідна і неоднорідна) і послідовна підрядність. Складні речення змішаного типу.

35. Безсполучникові складні речення, синонімічні до складносурядних і складнопірядних речень; несинонімічні до сполучникових складних речень. Змістові відношення і засоби зв'язку між частинами безсполучникового речення. Пунктуація на межі частин безсполучникового речення.

36. Період в українській мові; його структурні типи, особливості інтонації.

37. Пряма, непряма і невласне-пряма мова. Співвідношення форм прямої і непрямої мови. Різні типи зв'язку прямої мови з непрямою. Заміна прямої мови непрямою і навпаки. Невласне-пряма мова, її структурні особливості й застосування. Цитати.

38. Пунктуація. Основи сучасної української пунктуації. Система розділових знаків: видільні й віддільні.

ЗРАЗКИ ВАРІАНТІВ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ ДО ІСПИТУ ІЗ СИНТАКСИСУ

ВАРІАНТ I.

I. У якому ряду всі поєднання слів не становлять словосполучення як окремої синтаксичної одиниці?

1. Гори перевернути, дати на горіхи, часто-густо, сказати правду, до лісу рукою подати, розв'язати язик.
2. Бути насторожі, кривити душею, лебедина пісня композитора, очима стріляти, на повний хід, поети і прозаїки.
3. Наламати дров, бути причетним до справи, буду виступати, ріки і озера, найбільш вдалий, дуже серйозний.
4. Іван Петрович Котляревський, ламати голову, куди завгодно поїхати, крізь зуби сказати, наламати дров, весна рання.
5. Тримати камінь за пазухою, честь і порядність, давати пораду, розводити дискусію, слова ковтати, спуску не давати.

II. У якому реченні простий присудок виражений фразеологізмом?

1. Вичитавши всьому гуртові, директор почав брати в шори поодинці (С.Васильченко).
2. І правда кривду спопелить, Коли навчиться люд убогий громадою обух сталить (М. Рильський).
3. Я печу раків і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди (М.Стельмах).
4. На уроках він завжди про щось своє думає, а як спитають, завжди скаже не до речі, не до ладу – як Пилип з конопель вистрибне (О. Іваненко).
5. Будівельники не думали здавати свої позиції (М. Тарновський).

III. Укажіть речення, в якому обставина із значенням мети виражена сполученням "для + родовий відмінок".

1. Своїм трудом ми трудно здобували для людства радість Істини й краси (М.Бажан).
2. Це ж перший бій для багатьох моїх орлів (О. Гончар).
3. Пшеницю сіяти ми любимо для щастя людського й добра (Ф. Малицький).
4. Важка навіть голка для солдата в поході (О. Гончар).
5. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не хати для людей (І.Нечуй-Левицький).

IV. Знайдіть серед наведених речень узагальнено-особове.

1. Хай сумується серцю прекрасно Серед свята обсіпаних віт (Г. Чубач).
2. Літа, як стрілки, не переведеш, життя, як гирю часу, не підтягнеш (Т. Севернюк).
3. На кожну голову приходиться своя хуртовина (М. Стельмах).
4. Не хоче півень на чуже весілля, та несуть (М. Стельмах).
5. Життя вдивляється в наші очі очима болю, Очима втрат (Т. Севернюк).

V. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

1. Уклін земний, працівникам землі! Вам, сіячі, плугатарі, – спасибі! (М. Рильський).
2. Я єсть Людина, в боротьбі зміцніла, В труді завзята, в творчості жива... (М. Бажан).
3. Ні вража лють, ні лжа, ні спроба збройна Мене не відвернули від мети (М. Бажан).
4. Червону руту не шукай вечорами – ти у мене єдина, тільки ти, повір (В. Івасюк).
5. А коли поєднали нас пісня, та хліб, та борня. Ростемо у прийдешність, спільноту цю в душі поклавши (В. Коротич).

VI. Структура якого речення ускладнена відокремленою прикладкою?

1. Люд без мови – то глина безлика, без'язика отара овець (Н. Забіла).

2. І йшла вона вродиста і проста, його старенька вісімдесятирічна мати (І. Цюпа).
3. Остап – хлібороб справжній (А. Головка).
4. Учителю, стою перед тобою, малий, вчарований до німоти (Д. Павличко).
5. Тут мені, як і птиці, Все знайоме у ріднім краю... (М. Сингаївський).

VII. Визначте і проаналізуйте складносурядне речення з протиставними відношеннями.

1. Кожна птиця має свій голос, кожне поле має свій колос, кожна справа – свої почини, кожна казка – свої причини (Л. Костенко).
2. Зазнали ми тоді гіркої втрати... Багато сліз сама я пролила, Зате тепер навчилася шанувати Любов і мир родинного житла... (І. Кочерга).
3. Наснилася радість, торкнулась чола, і я телефон Ваш набрала (Т. Севернюк).
4. Пожадливого гроші розпалюють, а не насичують (Народна творчість).
5. З високих круч луна орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно (Леся Українка).

ВАРІАНТ II.

I. У якому ряду всі поєднання слів не становлять словосполучення як окремої синтаксичної одиниці?

1. Руку подавати, з давніх-давен, дорослі й малі, вскочити в халепу орати участь в олімпіаді, Зелений Яр.
2. Підбивати підсумки, з діда-прадіда, знати предмет як свої п'ять пальців, півня пустити, собаку з'їсть. рано-вранці.
3. Кирпу гнути, усі п'ятеро, піти собі, знай співає, сказати правду, протягом дня.
4. Гулю набити, мати надію, калина-малина, Олександр Довженко, Велика держава, сонячний зайчик.
5. Дідусь відпочиває, біля моря, стратегія і тактика, Давид Мотузка, давним-давно, кривити душею.

II. Знайдіть речення, в якому інфінітив входить до складу дієслівного складеного присудка.

1. Леся Українка прагнула поліпшити світ, звеличити людину (З часопису).
2. Людина здавна примусила вітер служити собі (З часопису).
3. Стомилися хлопці, присіли спочити (П. Воронько).
4. І ти не згадаєш того сироту... Кого ти без мови, без слова навчила Очима, душею, серцем розмовлять (Т. Шевченко).
5. Трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні (М. Коцюбинський).

III. У якому з речень є прямий додаток?

1. Він чув сміх, і плач, і спів, і крик, він бачив погляди і злі, й привітні (Є. Летюк).
2. Вінцем досягнень і надбань людини є, мабуть рукотворне чудо-сад (Л.Дмитерко).
3. Безхмарними очима немовляти зорить у душу сорок перший рік... (Б.Мельничук).
4. Забулися "пророки" навіки... (Є.Летюк).
5. Дивлюсь я на тебе, на вільнеє небо, на коси дівочі беріз (В.Сосюра),

IV. Знайдіть означено-особове односкладне речення.

1. У народі кажуть: розумно жити – хвилиною дорожити (З часопису).
2. Я спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній. Перед вами я, мамо, знову у любові моїй безмірній (В. Колодій).
3. Поклич мене. Я по тонкім льоду До тебе знов дорогу віднайду (С. Пушик).
4. Не вбити нас! Не спопелити мою Хатиньку, Хатинь! Наш дух незламний буде жити В серцях прийдешніх поколінь (В. Бровченко).
5. Жити – щоб шукати істину, і в цьому щастя (П. Загребельний).

V. У якому речення допущено пунктуаційну помилку при виділенні звертання?

1. О поле, й дорога, і річка, й узлісся зелене! Ви в серці у мене (Л. Первомайський).
2. О незвичайна, чародійна мово, Хоч пронеслася молодість громово, Твій звук у мене в серці не затих (Д. Павличко).
3. Гей ви далі солов'їні, давні весни сині, – одцвіли ви, облетіли цвітом на калині (І. Гончаренко).
4. О Львово, батьку мій камінний, знаю, Як мучила тебе страшна жада В бою, коли напасницька орда Топтала й роздирала Русь безкраю (Д. Павличко).
5. За все тобі спасибі, низький уклін, о земле, наш уклін! (І. Гончаренко).

VI. Структура якого речення ускладнена вставним словом?

1. І здається мені в цю мить: Стягом нашої перемоги стиглий колос в степу шумить (В. Соколов).
2. Відомо, що задовго до польоту Гагаріна, виступаючи на з'їзді письменників, Довженко присвятив свої роздуми космічній темі (О. Гончар).
3. Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу (І. Цюпа).
4. Яснооокі хлоп'ята, Вам легко усе далось! Вам на цілому світі здається усе ясным (В. Коротич).
5. Боюсь людей, що прожили, як гості, все життя: від них, чогось мені здається, віє цвинтарем (М. Стельмах).

VII. Визначте і схарактеризуйте складносурядне речення з розділовими відношеннями.

1. Ціна словам однакова од роду: Чи присягаєш на вітрах сторіч При свідкові у вірності народу, Чи другові без свідка, віч-на-віч (Б. Олійник).
2. То весна чи осінь. Не згадаю (П. Воронько).
3. В зіницях – то день ясний, то ніч... (П. Воронько).
4. ...Чи дружина вірна, чи скорботна мати, чи сестра твоя шлють ті листи (І. Гончаренко).
5. Чи ти – любов, Чи ти – розрада, Із чарівним розльотом брівки тільки відгомін любов... (Г. Донець).

ЛІТЕРАТУРА

ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 209 с.
3. Волох О. Т., Чемерисов М. Т., Чернов Є. І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк., 1989 – 334 с.
4. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови. – К.: Рад. шк., 1985. – 200 с.
5. Дудик П. С., Медушевський А. П. Українська мова. Підручник для 8 - 9 кл. – 21-ше вид., переробл. – К.: Освіта, 1990. – 240 с.
6. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К.: Наук, думка. 1984. – 256 с.
7. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): Навч. посібник. – У 2 х ч. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – 202 с.; Ч. 2. – 240 с.
8. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.:

- Либідь, 1992. – 312 с.
9. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМКВО, 1992. – 396 с.
 10. Козачук Г. О. Українська мова. Практикум: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1991. – 398 с.
 11. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Рад. шк., 1965. – Ч. II: Синтаксис. – 342 с.
 12. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 2: Синтаксис. – 465 с.
 13. Нагіна В., Олексенко В., Тихоша В. Сучасна українська літературна мова. Складне речення: Посібник для студентів-філологів денної, заочної та екстернатної форм навчання. – Херсон: Айлант, 2000. – 148 с.
 14. Плиско К. М. Синтаксис української мови із системою орієнтирів для самостійного вивчення: Навч. посібник для студентів філол. фак., ун-тів і пед. ін-тів. – Х.: Основа, 1992. – 149 с.
 15. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1992. – 248 с.
 16. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
 17. Сучасна українська літературна мова: Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. / За ред. О. Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
 18. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук, думка, 1972. – 516 с.
 19. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414 с.
 20. Украинская грамматика / Отв. ред. В. М. Русановский. – К.: Наук, думка, 1986. – 360 с.
 21. Українська мова / В. О. Горпинич, В. Д. Горяний, І. Я. Журба, І. Й. Тараненко / За ред. В. О. Горпинича. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Вища шк., 1988. – Ч. II. – 224 с.
 22. Христїанїнова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови: Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1991. – 160 с.
 23. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К.: Academia, 2004. – 356 с.

МОНОГРАФІЇ

1. Арполенко Г. П., Забелїна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наук, думка, 1982. – 132 с.
2. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. – К.: Вид-во Київ. держ. пед. ін-ту, 1987. – 79 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук, думка, 1992. – 224 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук, думка, 1983. – 219 с.
5. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук, думка, 1991. – 192 с.
6. Горяний В. Д. Односкладні речення в українській мові. – К.: Рад. шк., 1983. – 165 с.
7. Грищенко А. П. Складносу́рядне речення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук, думка, 1969. – 155 с.
8. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській

- мові. – Харків: Вища шк., 1980. – 151 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
 10. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 168 с.
 11. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 178 с.
 12. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
 13. Меншиков І.І., Попова І. С. Структура словосполучення в сучасній українській літературній мові. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – 36 с.
 14. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – 222 с.
 15. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. – К.: Вид-во Українського мовно-інформаційного фонду, 1997. – 216 с.
 16. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1968. – 228 с.
 17. Шульжук К. Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 183 с.

СТАТТІ

1. Арват Н. М. До питання про семантичну типологію простого речення // Мовознавство. – 1972. – № 2. – С. 28-34.
2. Арват Н. М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 38-45.
3. Безпояско О. К. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 3. – С. 51-53.
4. Білодід І. К. Надфразні єдності як елемент тексту в функціональних стилях літературної мови // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 14-23.
5. Богдан М. М. Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – № 7. – С. 41-48.
6. Богдан М. М. Складнопідрядні речення з підрядними означальними // Укр. мова і літ. в шк. – 1986. – № 6. – С. 36-41.
7. Богдан М. М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1979. – № 1. – С. 69-75.
8. Бровко А. С. Розмежування означуваного слова і прикладки // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 3. – С. 20-23.
9. Бронська А. А. Про синтаксичні відношення у безсполучникових складних реченнях // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 56-63.
10. Війтик О. М. Однорідні і неоднорідні означення // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 3. – С. 58-62.
11. Галас А. М. Структурні і функціональні особливості періоду в українській літературній мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1997. – 23 с.
12. Герман К. Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 5. – С. 54-57.
13. Герман К. Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 1. – С. 28-30.
14. Глушкова Г. М. Структурно-семантичні типи сурядності: Автореф. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 16 с.
15. Гмир І. С. Розрізнення сполучників від однозвучних сполучень слів // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 3. – С. 54-56.

16. Горяний В. Д. Стилистична роль абзаца // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 10. – С. 56-59.
17. Гуц Л. М. Синтаксична синоніміка як один із засобів мовної експресії // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 6. – С. 35-41.
18. Давидова Л. П. Із спостережень над структурою і функціями субстантивних словосполучень // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 11. – С. 20-24.
19. Дацюк І.І. Мовний розвиток учнів під час вивчення теми "Речення із вставними словами (словосполученнями, реченнями)" у 8 класі // Укр. мова і літ. в шк. – 1993. – № 4. – С. 22 - 26.
20. Дацюк І. І. Формування культури мовлення учнів під час вивчення теми "Речення із звертаннями" у 8 класі // Укр. мова і літ. в шк. – 1992. – № 7-8. – С. 28-30.
21. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 5. – С. 20-26.
22. Дорошенко С. І. Безсполучникові складні речення в системі синтаксичних синонімів // Укр. мова і літ. в шк. – 1978. – № 5. – С. 37-40.
23. Дудик П.С. Еліптичні речення з невербіалізованими головними членами // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 21-26.
24. Дудик П. С. Питальні речення і питальні слова-речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 1. – С. 26-36.
25. Дудик П. С. Спонукальні речення і слова-речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 9. – С. 30-35.
26. Єрмакова С. Д. Про однорідність головних членів у односкладних реченнях // Укр. мова і літ. в шк. – 1969. – № 10. – С. 33-35.
27. Жайворонок В. В. Вставні речення та розділові знаки при них // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 6. – С. 16-19.
28. Жайворонок В. В. Синтаксичний розбір складносурядних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 6. – С. 65-68.
29. Іваницька Н. Л. Непоширене речення в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 2. – С. 31 -35.
30. Іваницька Н. Л. Синтаксична структура двоскладного речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1986. – № 1. – С. 32-37.
31. Іващенко Д. П. Відокремлені означення // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 9. – С. 50-52.
32. Кадельчук В. З. Розділові знаки в складносурядних реченнях // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 8. – С. 39-42.
33. Кадомцева Л. О. Граматичні форми ускладнення простого речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1988. – № 2. – С. 29-33.
34. Кващук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 8. – С. 44-51.
35. Ключковський Б. Г. Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 12. – С. 20-29.
36. Кобилянська М. Ф. Керування орудним відмінком в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 10. – С. 34-41.
37. Козачук Г. О. Підмети, виражені словосполученнями // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 1. – С. 36-39.
38. Кононенко В. І. Подвійні синтаксичні зв'язки // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 11. – С. 31-42.
39. Кононенко В. І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 1. – С. 27-34.
40. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 29-37.

41. Кучеренко І. К. Логіко-граматична природа речень з узагальнюючими словами при однорідних членах // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 7-12.
42. Кучеренко І. К. Об'єкт і предмет синтаксису // Українське мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – Вип. 1. – С. 3-11.
43. Кучеренко І. К. Складні речення з сурядністю і підрядністю // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 11. – С. 25-31.
44. Кучеренко І. К. Складнопідрядні речення з кількома підрядними // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 5. – С. 30-39.
45. Кучеренко І. К. Фразеологізм як об'єкт синтаксису // Українське мовознавство. – 1982. – № 10. – С. 9-15.
46. Майданський М. Н. Про однорідні і неоднорідні означення // Укр. мова і літ. в шк. – 1956. – № 4. – С. 31-35.
47. Мановицька А. Я. Зв'язок присудка із звертанням // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – № 7. – С. 20-23.
48. Мановицька А. Я. Узгодження присудка із звертанням // Укр. мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1974. – Вип. 2. – С. 52-61.
49. Мельничайко В. Я. Про вивчення складносурядних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1977. – № 9. – С. 44-51.
50. Мельничайко В. Я. Розвиток мови учнів під час вивчення безсполучникових речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 9. – С. 68-72.
51. Муқан Г. М. Структура і синтаксична роль фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. – 1968. – № 5. – С. 13-20.
52. Неровня Н. М. Фразеологізм, його синоніми і варіанти // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1985. – Вип. 28. – С. 45-47.
53. Пивоваров О. Є. Використання неповних речень як засіб організації надфразних єдностей у художній прозі М. Коцюбинського // Українське мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1974. – Вип. 2. – С. 66-74.
54. Піскун Г. О. Складний присудок і його структурні типи // Синтаксична будова української мови / Ред. кол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-29.
55. Потапенко О. І. Вставні слова і вставні речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1979. – № 2. – С. 66-68.
56. Панасенко І. С. Ознаки сильного іменникового керування // Укр. мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1985. – Вип. 3. – С. 79-83.
57. Рогаль М. С. Відокремлені додатки // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 1. – С. 71-72.
58. Рожило Д. П. Співвідносність сполучникових і безсполучникових складних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 10. – С. 59-63.
59. Семенюченко М. Л. Розмежування часових і умовних підрядних речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 2. – С. 34-37.
60. Силіна В. І. Вивчення безсполучникового складного речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 11. – С. 79-83.
61. Скаб М. С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива // Мовознавство. – 1987. – № 5. – С. 86-88.
62. Слинько І. І. Сполучник чи сполучне слово? // Укр. мова і літ. в шк. – 1987. – № 4. – С. 31-36.
63. Слинько І. І. Речення із звертаннями, вставними словами, відокремленими членами // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 2. – С. 45-51.
64. Слинько І. І. Речення з однорідними членами // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 3. – С. 58-67.
65. Слинько І. І. Сполучник чи сполучне слово // Укр. мова і літ. в шк. – 1987. – № 4. – С. 31-36.

66. Слинко І. І. Типи простих речень // Укр. мова і літ. в шк. – 1977. – № 9. – С. 51-59.
67. Терлак З. М. Залежний від прикметника додаток і способи його вираження // Укр. мова і літ. в шк. – 1982. – № 8. – С. 70-72.
68. Шкарбан Т. М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1996. – 19 с.
69. Шульжук К. Ф. Повні і неповні речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 6. – С. 63-65.
70. Шульжук К. Ф. Семантична структура складного багатокomпонентного речення // Мовознавство. – 1987. – № 6. – С. 11-16.
71. Шульжук К. Ф. Складні багатокomпонентні конструкції в системі речення // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 24-32.
72. Шульжук К. Ф. Складні речення з супідрядністю // Укр. мовознавство. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1985. – Вип. 13. – С. 69-76.
73. Явір В. В. Неузгоджені означення, виражені непрямыми формами іменників, та їх синтаксичні особливості // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 11. – С. 42-49.
74. Ярещенко А. П. Засоби вираження наказовості в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1971. – № 6. – С. 32-36.
75. Яценко І. Т. Чи є звертання членом речення? // Синтаксична будова української мови / Ред. кол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 83-92.

ЗБІРНИКИ ВПРАВ І ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

1. Брицина О. І. Сучасна українська літературна мова: Зб. впр. – К.: Вища шк., 1977. – 362 с.
2. Вакалюк Я. В., Лесюк М. П. Українська мова: Зб. диктантів і впр.: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1993. – 269 с.
3. Дудик П. С., Єрмакова С. Д., Литовченко В. М. Сучасна українська літературна мова. Зб. впр. для лабораторних робіт. – К.: Радянська школа, 1987. – 256 с.
4. Кобилянська М. Ф., Гуйванюк Н. В. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис: Зб. впр. – К.: Вища шк., 1992. – 271 с.
5. Плющ М. Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: Зб. вправ: Навч. посібник / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. – К.: Вища шк., 1995. – 284 с.
6. Українська мова: Тестові завдання / За ред. Н. В. Гуйванюк. – К.: Видавничий центр "Академія", 1999. – 528 с.

ДОВІДНИКИ

1. Бурячок А. А. та ін. Довідник з українського правопису. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Рад. шк., 1984. – 280 с.
2. Лобода В. В., Скуратівський Л. В. Українська мова в таблицях: Довідник. – К.: Вища шк., 1993. – 240 с.

СЛОВНИКИ

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
2. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 2000. – 752 с.

Навчальний посібник

Загнітко
Анатолій Панасович

**УКРАЇНСЬКИЙ СИНТАКСИС
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ**

Загнітко А. Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект. — Донецьк, 2009. — 137 с.

ISBN 978-966-1563-02-4

Подано теоретичний і практичний матеріал, який допоможе опрацювати та засвоїти питання із синтаксису української мови, зокрема питання щодо статусу синтаксичних одиниць, синтаксичних форм і синтаксичних значень, проблеми щодо аналізу словосполучення, простого та складного речення й тексту. Наведено схеми синтаксичних розборів синтаксичних одиниць, а також уміщено зразки їхнього розбору. Запропоновано основну та додаткову літературу для самостійного опрацювання, наведено матеріал для практичного аналізу синтаксичних проблем.

УДК 81'367:001.981.3
ББК Ш 10*22